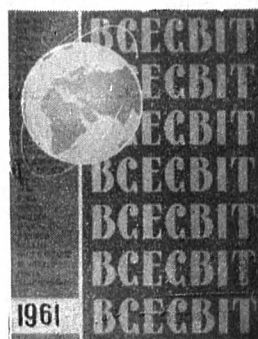
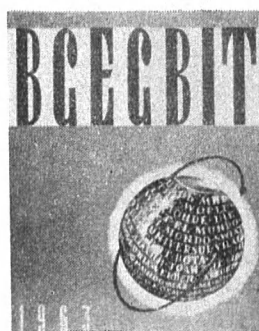

BOFFO BIT

BEC. MIP. THE WORLD
LE MONDE. DIE WELT. EL
MUNDO 全世界 IL MONDO
SWIAT. SVET. UNIVER
SUL. VILAC. SVET. SVAT
BOTA 世界 БУХДЗЛХИИ
TO AN THE GIOT विश्व
دنيا DUNIA. VERIDEN. VARL
DEN 世界 O MUNDO
MAAILMA. OLOS O KOΣ
HOΣ. DE WERELD. DUNYA
دنيا

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

20-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

Безсмертний подвиг	4
ЯН АЛЬДА. Свобода. Вірш	17
Перемоги дні незабутні	18
Один з врятованого покоління	22
Л. КОПИЛЕНКО. Кров не змивається	111
ТАГЕ СКОУ-ХАНСЕН. Голі дерева. Роман	23

Перший роман молодого датського письменника Таге Скоу-Хансена «Голі дерева» присвячений датському рухові Опору. У Данії роман витримав уже кілька видань, перекладений багатьма європейськими мовами.

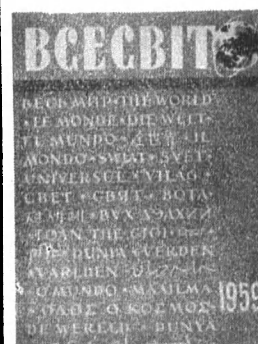
АНГЕЛ ПЕТРОВ. Історія однієї колиски. Повість	114
---	-----

Це хвилююча розповідь про героїчні, а разом з тим і трагічні дні Великої Вітчизняної війни, про мужність, високий моральний дух і чистоту радянських людей.

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,

«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

ЙОАХІМ ВІДЕР. Крах на Волзі	94
-----------------------------	----

Славний ювілей (До 60-ліття з дня народження
О. Є. Корнійчука) 134

Г. УСТЕНКО. П'єси О. Корнійчука англійською мовою 135

А. НАУМЕНКО. У вінок дружби 137

ЛЕА ГРУНДІГ. По Камбоджі і Цейлону 152

ДАНТЕ АЛІГІЄРІ. Божественна комедія. Чистилище.
З книги «Нове життя». Сонети. 140

У травні місяці все прогресивне людство відзначає 700-річчя з дня народження великого італійського поета Данте Аліг'єрі (1265—1321). З цієї нагоди ми друкуємо перший український переклад двох пісень «Чистилища», другої частини його славнозвісної поеми — «Божественна комедія» (1307—21) та три сонети з книги «Нове життя» (1291).

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 146

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 158

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 113, 133, 156

У ВИДАВНИЦТВАХ РЕСПУБЛІКИ 160

«Весь мир» (на українском языке).

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР О. І. Полторацький

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш,
А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник,
Н. А. Халемський (відповідальний секретар). Т. К. Якимович**

Художній редактор М. Я. Коваленко

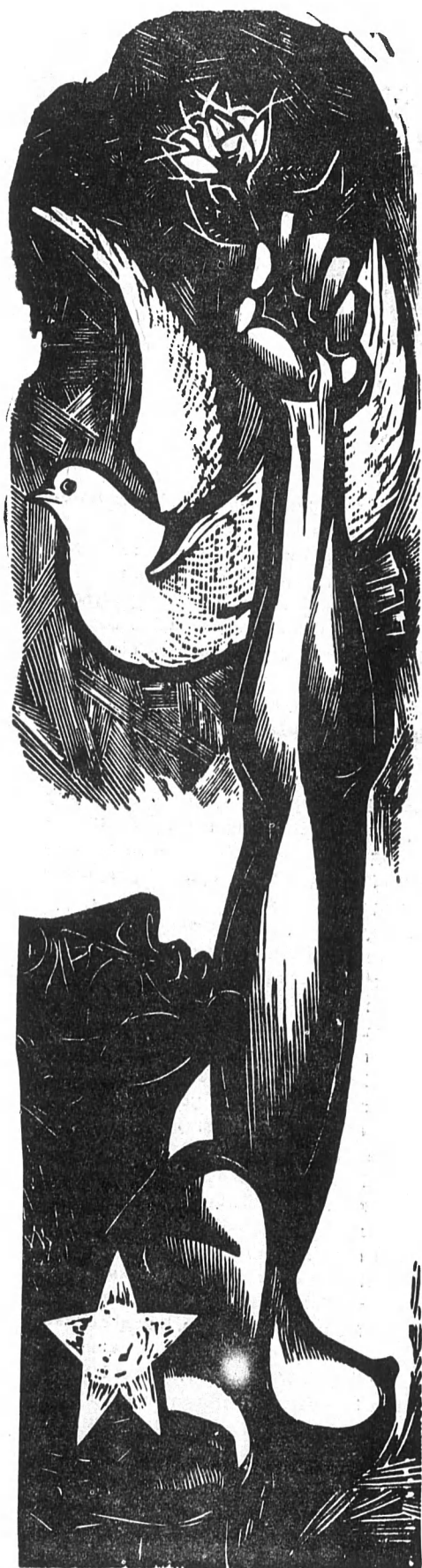
Технічна редакція Є. Б. Борського

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 04479. Підписано до друку 17/IV 1965 р. Формат паперу 60×92. Фізичних друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 35447. Ціна 60 коп. Зам. 01266.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ЗА МИР І СОЦІАЛІЗМ!

Гравюра кубинського художника
Гонсалеса Кармело.

БЕЗСМЕРТНИЙ ПОДВИГ

На всій нашій планеті не знайдеться, мабуть, жодної людини середнього та старшого віку, яка не запам'ятала б на все життя найбільш хвилюючий і радісний день середини нашого століття — день дев'ятого травня 1945 року, День Перемоги.

Радянські люди дізналися про Перемогу пізно вночі. Принаймні ті, хто жив у європейській частині Союзу; на сході ж нашої Батьківщини вже був ранок. На Україні, в Москві й Ленінграді, у зруйнованому Воронежі — люди тієї ночі не спали, очікуючи урядового повідомлення. Коли воно прийшло, міста й села спалахнули вогнями електрики; лунали постріли самодіяльних салютів, на вулицях збиралися натовпи людей, виникали стихійні мітинги; на передовій лінії сивий генерал, командуючий фронтом, звертаючись до своїх воїнів, спромігся сказати тільки два слова: «Спасибі, солдати!» — і заплакав, може, вперше за всю війну. Через кілька днів на Красній площі в Москві відбувся парад Перемоги. До підніжжя Ленінського мавзолею було кинuto двісті прапорів ненависної гітлерівської армії. Святкував Перемогу поруйнований гітлерівськими «фау» похмурий Лондон, святкували визволений від фашистської окупації Париж, врятована Радянською Армією від цілковитого знищення Прага. Святкували в далекому Нью-Йорку, святкував увесь американський континент, що за період війни не зазнав жодного бомбардування. Кількість полеглих на фронтах американських солдатів була меншою за кількість жертв автомобільних катастроф у США, але прості американці святкували тому, що їхні серця були на боці волелюбного людства, та вони виразно усвідомлювали, якої жахливої долі уникли внаслідок героїчних подвигів на-самперед Радянської Армії, а також зусиль армій союзників. Раділи й чесні німці, антифашисти. І навіть ті, хто зазнав найбільшого, неправного горя, — мільйони матерів, що втратили своїх синів, — і ті усміхалися крізь сльози:

коли не їхні, то, принаймні, сини інших матерів повернуться з війни живими.

І тільки жалюгідні недобиті гітлерівські злочинці і кати кляли День Перемоги. Як скорпіони, загнані в глухий кут, вони вкорочували собі віку, або, змінюючи прізвища й зовнішність, тікали світ за очі, ховаючись від покарання.

Неможливо переоцінити всесвітньо-історичне значення великої Перемоги. Радянський народ, керований рідною Комуністичною партією, з честю виконав свою інтернаціональну визвольну місію. Він розгромив фашизм в самому його звіроному лігві — Берліні, приніс визволення народам багатьох країн Європи, розвіяв на дим мрії німецького імперіалізму про панування над цілим світом.

Наш народ показав величезні потенціальні можливості соціалістичного ладу. Подумати тільки, яких втрат зазнала наша країна на початку Вітчизняної війни! Іноземним спостерігачам здавалося, що мине місяць-другий, і Радянській владі прийде кінець, наша земля стане колонією німецького пана, і історія піде так, як бажано імперіалістам усіх країн. А сталося якраз навпаки. Як не згадати тут поеми Володимира Маяковського «150.000.000»! В боротьбі з капіталізмом — Вільсоном, пролетарій Іван дістає жорстоких ран. Вільсон ранив шаблюкою Івана. Та в того замість крові — із рани з'являється нова людина, за нею друга, третя, і от уже Іванів не один, а безліч. І чим страшніші удари, тим могутнішим стає він! Точноїнько так було й з нашою країною. В ході поразок і відступу на сотні й сотні кілометрів вона ставала не слабшою, а все могутнішою і могутнішою. Все більше зброї і боєприпасів виробляв радянський тил, все загартованішими ставали наші збройні сили. Їх удари по ворогу призвели до штурму і взяття Берліна й до повної перемоги над гітлерівською армією. Немає сумніву, що жодна країна не витримала б подібних випробувань. А наша вийшла з них

найсильнішою державою світу, з якою не могли не рахуватися всі інші країни земної кулі, а її перемога викликала історичні зміни в цілому світі. Третина людства пішла шляхом миру, демократії, соціалізму. Розлітається на друзки ганебна система колоніалізму. Подвиг радянського народу породив у серцях мільйонів простих людей тверду певність у тому, що можна боротися проти війни і перемагати її паліїв. Приклад нашої армії показав, що люди, озброєні великими лєнінськими ідеями миру й соціалізму, в спроможі перемогти

найсильнішого й найпідступнішого ворога. Всесвітній рух прихильників миру, який діє без зброї, силою ідей і переконань, став сьогодні такою потугою, з якою не можуть не рахуватися імперіалісти цілого світу. Радянський Союз очолює боротьбу народів за мир, і всі дії його уряду в галузі міжнародної політики скеровані на те, щоб зміцнити мир, взаєморозуміння й дружбу між народами, розв'язувати всі спірні питання шляхом переговорів, без застосування сили. У цьому він користується підтримкою всіх народів світу.

Під цими прапорами гітлерівці хотіли завоювати світ. Радянська Армія перемогла фашизм і розтоптала прапори з павучою свастикою.

50 МІЛЬЙОНІВ

Сьогодні, в день двадцятиріччя Перемоги, ми не можемо не оглянутися на минуле й не згадати, чим була для людей друга світова війна. Ми наведемо лише деякі цифри із статистичних довідників. Та за кожною цифрою — такі моря крові й сліз, такі гекатомби людських жертв, такі гори трупів, такі руїни й жахи, що, здається, сам папір, на якому записано ці числа, мав би сочитися кров'ю.

Перша світова війна забрала життя десяти мільйонів людей, а двадцять мільйонів було покалічено. В другій світовій війні загинуло майже п'ятдесят мільйонів чоловік. І серед них — двадцять мільйонів радянських людей, тобто десята частина всього населення Радянського Союзу! Шість мільйонів поляків — п'ята частина населення Польщі, кілька мільйонів жителів Балкан, Чехословаччини, Франції та інших європейських країн стали жертвами кривавого гітлеризму.

Вбити п'ятдесят мільйонів чоловік протягом п'яти років! Таке завдання було б понад силу ландскнехтам XVII сторіччя, мушкетерам XVIII і навіть солдатам XIX віку з їхньою нарізною зброєю і мітральезами. На «технічне» розв'язання цього кривавого завдання було спрямовано зусилля тисяч учених і техніків. З'явилися «досконалі» засоби масового знищення — починаючи від автоматів і кінчаючи спеціально на те сконструйованими крематоріями в гітлерівських концтаборах.

У першій світовій війні внаслідок повітряних нальотів було вбито «всього» п'ять тисяч чоловік. У другій світовій війні цю цифру було збільшено в двісті разів: мільйон чоловік цивільного населення було вбито тільки в капіталістичних країнах. До цього числа увіходить й зловісна цифра — 350 тисяч, що полягли під час повітряних нальотів у Японії, більшу частину яких становлять жертви двох атомних бомб, скинутих на Хіросіму і Нагасакі.

Війна стала масовою. Коли в XVII і XVIII сторіччях воюючі армії нараховували десятки і зрідка сотні тисяч чоловік, а в XIX сторіччі — один-два мільйони, то вже під час першої світової війни до армій мобілізовано 70 мільйонів чоловік, а під час другої — 110 мільйонів. За першої світової війни у Франції та Німеччині у війська було призвано 80 процентів здорових чоловіків, а під час другої в самій лише Німеччині забрано переважну більшість всього чоловічого населення, починаючи від 16-літніх юнаків.

Сто десяти мільйонів найбільш здорового, творчого, фізично міцного населення замість того, щоб будувати, створювати матеріальні цінності, спрямували свій розум і сили на руй-

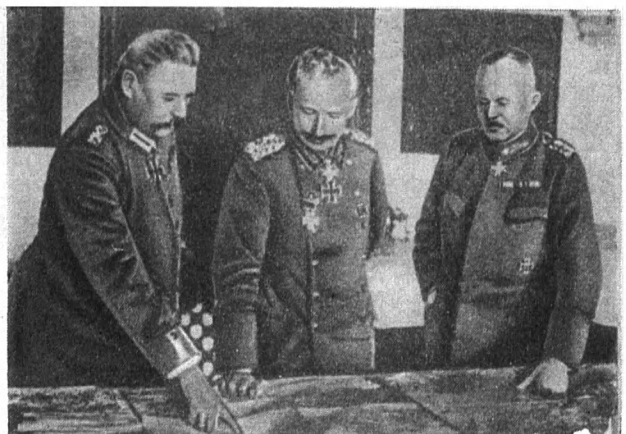
нування і вбивство. Внаслідок фашистського терору, голоду, епідемій загинуло понад 12 мільйонів чоловік.

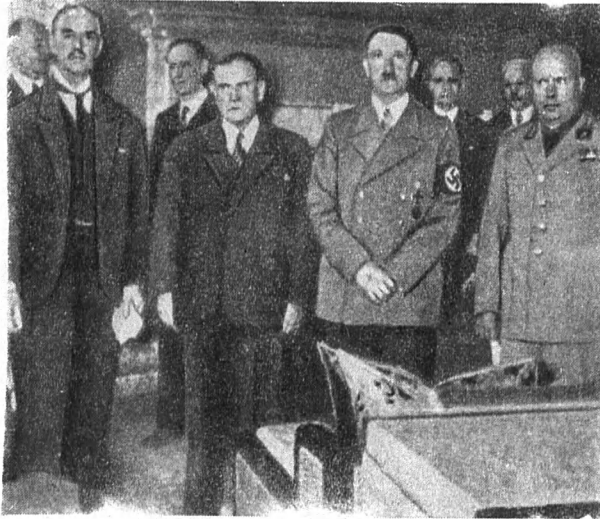
А які величезні матеріальні цінності загинули внаслідок двох світових воєн! Підраховано, що дві війни й підготовка до них забрали матеріальних цінностей на чотири трильйони доларів, що становить, приблизно, дванадцять-тринадцять річних національних прибутків усіх держав світу. Це значить, що на ці багатства все людство могло б жити понад десять років. Якщо війни минулого сторіччя забирали 8—14 процентів національного прибутку, то перша світова війна поглинула майже половину його, а друга — понад шістьдесят процентів. Найбільших матеріальних втрат зазнав у другій світовій війні радянський народ. Надзвичайна державна комісія по виявленню й розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників підрахувала, що загальні збитки, заподіяні нашому народному господарству й радянським громадянам, становлять 679 мільярдів карбованців у державних цінах 1941 року.

Про те, у скільки обійшлася народам остання війна, свідчать такі цифри: російсько-японська війна коштувала обом воюючим сторонам 500 мільйонів фунтів стерлінгів. Перша світова війна обійшлася вже в 50 мільярдів фунтів. А друга світова війна, з її витратами 125 млн. фунтів стерлінгів на день, коштувала в сім разів більше за першу.

Сухі цифри, арифметичні порівняння, але скільки за цією «арифметикою» горя, страждань, мук, спотворених людських життів, трагедій, жахів, перед якими блідне навіть фантазія Данте!

Так починав у нашому столітті свій кривавий шлях німецький мілітаризм. Кайзер Вільгельм II і його генерали підготували і розв'язали першу світову війну.

Мюнхенська змова фактично означала потурання фашистському агресорові. Чемберлен і Даладье, поставивши свої підписи під Мюнхенською угодою 1938 року, розв'язали руки Гітлеру. Дорогою ціною заплатили за це народи Європи!

ВОНИ ВИГОДУВАЛИ АГРЕСОРА

Відтоді минуло двадцять років. Пам'ять про полеглих героїв зобов'язує нас, як зіницю ока, берегти виборені ними плоди великої Перемоги.

Берегти мир! Берегти завойоване ціною життя мільйонів людей — хіба це не священний наш обов'язок! Берегти мир — означає відстоювати його на кожному кроці, кожного дня й кожної хвилини, у будь-якому куточку земної кулі, від будь-якого палія нової війни. Боротися за мир — означає безперервно діяти, пам'ятаючи про те, що поряд із мільйонами людей доброї волі і сьогодні існують лихі сили, які прагнуть залити нашу планету новими ріками крові, спопелити її у вогні ще небачених пожеж.

Треба пам'ятати, що доки існує імперіалізм — на місці зрубаної голови мілітаризму буде рости нова, ще потворніша. І, як це не дивно, її вже вдруge вирощують ті, хто брав участь у війні проти найлютішого і звірячого агресора — німецького мілітаризму.

Згадаймо роки після першої світової війни. Здавалося б, англо-франко-американський імперіалістичний блок збирався раз і назавжди роззброїти німецьких вояк. За умовами Версальського договору, німецькі збройні сили — рейхсвер — мали нараховувати лише сто тисяч солдатів з офіцерським корпусом у 4 тисячі чоловік. Виробництво зброї і вибухових мате-

ріалів було суворо обмежене. Уся наявна зброя і військове устаткування, що перевищували певні, дуже обмежені норми, мали бути передані переможцям. Так само підлягала передачі більшість німецького військово-морського флоту, але екіпажі військових кораблів потопили свої судна у бухті Скапа-флоу, аби вони не дісталися переможцям. За це Англія одержала від Німеччини велик грошову компенсацію. Німеччині було заборонено мати військову авіацію і підводний флот. Заборонено також було будувати танки, броньовики тощо. Більшість фортець підлягало знищенню. Німеччина віддала союзникам також усі торговельні судна водотоннажністю понад 1600 тонн, мусила сплатити 132 мільярди марок репарацій; була окупована Рурська область, у Німеччині були відібрані її колонії, передані Франції вугільні шахти Саарського басейну. Кайзер Вільгельм II мав бути відданий до суду за військові злочини.

Про те, що означали для німецького народу репарації, красномовно свідчать такі дані: згадані 132 мільярди золотих марок — вартість половини всього національного майна країни. Кожен житель Німеччини, незалежно від статі й віку, мав би сплатити п'ять тисяч золотих карбованців у рахунок репарацій.

Здавалося б, що Версальська угода означала повне придушення німецького імперіалізму. Та ось минуло зовсім небагато часу — усього

Злочинний маніяк Гітлер зробив німецький мілітаризм ще більш людононівницьким і жажерливим.

Ось що принесли з собою гітлерівські загарбники. Їх кривавий шлях по містах і селах Європи був позначений руїнами і смертю.

два десятиліття — і гітлерівська Німеччина перетворилася на озброєного до зубів агресора з найсильнішою на той час авіацією, з мільйонною армією, з могутніми танковими з'єднаннями, з військово-морським флотом, який згодом завдав багато лиха своїм противникам, з потужною військовою промисловістю; в руках німецьких імперіалістів були тепер заводи і природні ресурси Чехословаччини й Австрії, захоплені ними ще до початку війни.

Вже через 4 роки по закінченні війни світовий капіталізм узяв на себе клопіт по відродженню агресивної Німеччини. Починаючи з 1926 року, а особливо після приходу Гітлера до влади, американські та англійські монополії — Морган і Рокфеллер, Віккерс і Болдуїн та інші — стали подавати найширшу допомогу німецьким промисловцям.

Німецька військова промисловість відчувала гостру нестачу стратегічної сировини — і ніхто інший, як американські й англійські монополії в перший же рік приходу Гітлера до влади збільшили експорт у Німеччину алюмінію в 15 разів, нікелю в 2 рази, заліза в півтора рази тощо. Англія та США постачали гітлерівській передвоєнній Німеччині до 60—70 процентів

потрібних їй стратегічних військових матеріалів. Монополії країн-переможниць передавали німецьким промисловцям патенти і секрети виробництва вибухових речовин. Американський хімічний трест Дюпона передав Німеччині секрети виробництва синтетичного каучуку так само, як і секрети виготовлення синтетичного бензину. Вони ж будували на німецькій землі заводи для його виробництва. Німцям передавалися також секрети виготовлення військової оптики, конструкцій літаків та ін.

Гітлерівська Німеччина потребувала величезних капіталовкладень, щоб здійснити свою програму відбудови військової промисловості й створення потужної армії. За визнанням американського сенатора Кілгора, в 1943 році, тобто тоді, коли США вже вступили у війну проти Німеччини, «величезні суми американських грошей ішли закордон для будівництва заводів, які стали тепер нещастям для нашого існування і постійною перешкодою у наших воєнних діях».

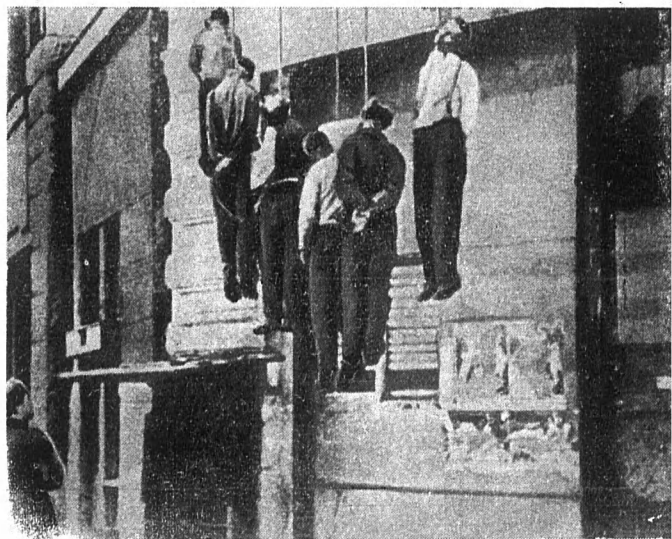
Уже в 1929 році прямі капіталовкладення американських нафтових трестів в німецьку промисловість становили 36 мільйонів доларів і були найбільшими серед їхніх капіталовкладень в інших європейських країнах. Автомо-

більша промисловість Німеччини розвивалася за допомогою американських компаній Форда і Дженерал моторс. 235 американських великих фірм були тісно зв'язані з німецькою військовою промисловістю. Вони допомагали озброювати Німеччину.

Слід нагадати, що відродженню і переозброєнню німецького милітаризму сприяли не лише окремі приватні банки і фірми. Ця справа була організована й підпорядкована широким планам, які збереглися в історії нашого сторіччя під назвами планів Дауеса і Юнга. Перший з них, розроблений представниками американських і англійських монополій при тісному співробітництві німецького військового злочинця Ялмара Шахта, надавав Німеччині великі кредити на відродження її важкої промисловості. За планом Дауеса Німеччина повинна була за шість років сплатити 10.150 мільйонів марок репарацій, а сама одержала від США і Англії на 21 мільярд марок кредитів, тобто в два рази більше, ніж сплатила. Ні на крихту не зменшивши післявоєнного тягара, що лежав на плечах німецьких трудящих, план Дауеса став планом відродження й посилення розбійницького німецького милітаризму. Була скасована система контролю над німецькою промисловістю, і це дало можливість милітаристам швидко переозброюватися. А за планом Юнга було створено спеціальний банк, який, так би мовити, централізував фінансування німецької військової промисловості.

Неважко зрозуміти, чим пояснювалося таке, на перший погляд дивовижне ставлення англо-американсько-французьких урядових кіл до реставрації німецького милітаризму — жертвами якого в минулу війну стали мільйони синів англійського, американського та французького народів; німецьким імперіалістам, а з 1933 року їхньому найбільш кривавому представникові Гітлеру вдалося переконати країни колишньої Антанти, що вони нібито мають єдиний намір — завоювати величезні території Радянського Союзу, знищити єдину в світі соціалістичну державу робітників і селян. В ім'я такої «високої» мети капіталісти США, Англії, Франції та інших країн й наважилися піти на нове озброєння Німеччини.

Лише в 1940 році, коли Гітлер напав на Францію, піддав Англію нещадним повітряним бомбардуванням і змусив Сполучені Штати вступити в війну на боці союзників, імперіалісти Заходу зрозуміли, як вони прорахувалися, повіривши Гітлерові. А перед тим, наприклад, один із патріархів антирадянської політики в

Скрізь споруджувалися отакі шибениці.

Англії Ллойд-Джордж запевняв, що німецькі фашисти «не мають бажання вдиратися в будь-яку країну... Прагнення встановити німецьку гегемонію в Європі, що було метою і мрією старого довоєнного німецького милітаризму, зникло нині з націонал-соціалістського горизонту». І це говорилося лише за якихось три роки до початку другої світової війни!

Слідом за відродженням німецької військової промисловості почалося й пряме збільшення німецької армії. Ще до приходу Гітлера до влади її кількісний склад було збільшено до 200 тисяч чоловік. Навесні 1933 року почалися переговори про так званий «пакт чотирьох», за яким Німеччина мала бути прийнята в коло західних держав уже як рівноправний партнер. Чотири західні держави — Англія, Франція, Італія та Німеччина повинні були переглянути мирні договори, Німеччина мала отримати рівні з державами-переможцями права на озброєння. Гітлерівський міністр Розенберг запропонував навіть укласти англо-німецьку угоду для боротьби проти «світової більшовицької загрози». За цим проектом передбачалося збільшення німецької армії уже не на сто тисяч, а до двох мільйонів солдатів, з тим, щоб скерувати цю армію на завоювання колоній для Німеччини за рахунок території Радянського Союзу. Отже, союзники гадали, що за цим хитромудрим планом вони зможуть зразу вбити двох зайців: по-перше, чужими руками знищити Радянський Союз, по-друге, компенсувати Німеччині втрату її африканських колоній.

Але ні «пакт чотирьох», ні проект англо-німецької угоди не були остаточно схвалені

Справжнє обличчя гітлерівського окупанта — мародер, грабіжник, лютий ворог народів!

Невимовними були горе і сльози радянських людей, які опинилися під чоботом німецько-фашистських окупантів. На жахливих згарищах Керчі жителі міста шукають останки своїх рідних і близьких. Цього ніколи не можна забути!

ІСТОРІЯ НЕ ПОВИННА ПОВТОРИТИСЯ

Політика, яку провадив світовий імперіалізм у двадцяті й тридцяті роки нашого століття, коротко формулюється так: руками найагресивнішого німецького фашизму задушити єдину в світі соціалістичну державу, домогтися послаблення в цій війні самої Німеччини, а потім диктувати свою волю цілому світові.

Відомо, що історія ніколи не повторюється буквально. Радянський Союз тепер уже не єдина соціалістична країна в світі. Табір соціалізму нараховує більше десяти держав, в яких проживає третина всього населення земної кулі. Значно зменшилась кількість колоніальних територій. Поруч з небувалим досі послабленням міжнародних позицій імперіалізму набагато ускладнилося й внутрішнє становище капіталістичних держав, де росте безробіття, загострюється класова боротьба, посилюється страйковий рух тощо. Зміцнів рух прихильників миру в цілому світі. Капіталізм уже не може нав'язати своїй волі людству.

Однак, незважаючи на всі ці кардинальні зміни в сучасному світі, ще є люди, які нічого не навчилися і не зробили для себе повчальних висновків з наочних уроків історії.

Божевільні! Так, до деякої міри. Але що може бути небезпечнішим за божевільного,

через одностайні протести всієї світової прогресивної громадськості. Та це не завадило Гітлерові озброюватися далі й далі і, користуючись так званою «політикою невтручання», вершиною якої була ганебна Мюнхенська угода, — збільшувати свої території і природні ресурси, розвивати воєнну промисловість.

Що сталося далі — пам'ятають усі. Німеччина знову озброїлася до зубів. Вона віроломно напала на західні держави, а далі, йдучи назустріч власній загибелі, вдерлася на простори Радянського Союзу. Друга світова війна, підготована за допомогою міжнародної реакції, була розв'язана.

Уроки історії повчальні, і тому ми дозволили собі коротко нагадати читачам про сумні факти з того «післявоєнного» періоду, який, за дотепним висловом Іллі Еренбурга, дуже непомітно перейшов у період «передвоєнний». Минуло двадцять років після закінчення першої світової війни і почалася друга світова війна.

Як же стоять справи нині і яких заходів повинно вжити миролюбне людство, щоб запобігти новій, третьої, ще жахливішої й страшнішої за попередні світової війни!

І для самого німецького народу шлях гітлерівської армії був позначений отакими могильними хрестами. Окупанти несли смерть і самі знаходили її на дорогах війни.

коли він тримає в руках гостро наточену бритву! А в руках оскажених імперіалістів нашого часу є така страхотлива «бритва», як атомна й воднева зброя. Ця остання обставина робить їх надзвичайно небезпечними і вимагає бути особливо пильними, «тримати порох сухим» і всіляко зміцнювати рух прихильників миру в цілому світі.

Найкраще переконатися в тому, що імперіалісти «нічого не навчилися», можна, порівнявши становище в Німеччині після обох світових воєн. Нагадаймо деякі факти, які відносяться до часів після другої світової війни.

Вже в травневі дні 1945 року Черчілль надіслав телеграму тодішньому президентові США Трумену, де висунув пропозицію разом з німецькими імперіалістами створити новий фронт проти свого вчорашнього союзника — СРСР. Проте, як свідчить один із учасників Потсдамської конференції 1945 року, Джон Дюбуа-молодший, ще раніше американські реакціонери прийшли до цієї ж думки самотужки. Меморандум, в якому обстоювалась потреба якнайшвидше відновити могутність Німеччини, розповсюджувався серед правлячої верхівки США ще під час війни у вересні 1944 року. Через 5 років майже одночасно було створено Федеративну Республіку Німеччини і агресивний блок НАТО. Відразу ж почалася підготовка до того, щоб залучити до цього блоку, скерованого проти соціалістичного табору і насамперед проти Радянського Союзу, Західну Німеччину. Минуло ще п'ять років, і реваншистська боннська держава стала членом НАТО, перетворившись тепер на одного із провідних учасників цього агресивного союзу.

Реакційні кола США та Англії плекають надію вдруге озброїти німецький мілітаризм для нападу на Радянський Союз. Для цього вони відновлюють економічний потенціал Західної Німеччини. Німецькі монополії потребували коштів, і вони їх отримали у вигляді «економічної допомоги». За 15 післявоєнних років Англія надала ФРН цієї «допомоги» на загальну суму в 200 мільйонів фунтів стерлінгів, а Сполучені Штати майже в шість разів більше — 1143 мільйони фунтів. Ці кошти були використані, в основному, на закупку озброєнь для ФРН, а також на відбудову і модернізацію її воєнних заводів.

Як і раніше, великі німецькі концерни («І. Г. Фарбеніндустрі», АЕГ, Сіменс, а також три банки — Німецький, Дрезденський і Комерційний — являються фактичними господарями боннської мілітаризованої економіки. І, подібно до того, як за гітлерівських часів Генеральна рада німецького господарства, створена з представників монополій і банків, диктувала свою волю третьому рейху, так і тепер у ФРН командна роль належить Союзу німецьких промисловців і створеному при ньому спеціальному комітету з питань озброєнь.

Яка «ефективність» діяльності сучасних західнонімецьких мілітаристів! Про це якнайкрасномовніше промовляють дві дуже виразні цифри: за роки готування гітлерівського рейху до війни на озброєння було витрачено 90 мільярдів марок, а на кінець 1964 року витрати Бонну на ті ж цілі вже перевершили цю колосальну цифру на дві третини й досягли 150 мільярдів марок.

Німецькі мілітаристи вжили заходів до того, щоб насамперед послабити свою залежність від США та Англії. Західнонімецький хижак, використовуючи своїх партнерів по НАТО там, де йому вигідно, в той же самий час думає і про те, як йому стати цілком незалежним. «Ми не розуміємо, чому наші замовлення йдуть закордон, — казав ще в 1957 році один із керівників Союзу німецьких промисловців. — Нам не зрозуміло також, чому бюджетні кошти витрачаються в інших країнах, замість того, щоб повернути їх у німецьку промисловість». Цей панський окрик негайно вплинув на боннський уряд, і вже в 1963 році три чверті всіх замовлень боннського військового відомства одержали західнонімецькі концерни. Заводи військових

Що завоював цей німецький солдат? Може, він замислився над своєю долею, приготованою йому Гітлером?

злочинців Фліка, Круппа, Тіссена, Цангена, Сіменса та інших повним ходом працюють на озброєння ФРН.

Особливо потворним є той факт, що злочинний концерн «І. Г. Фарбеніндустрі», який за часів Гітлера нажив мільярди марок на масовому знищенні газами в'язнів у концтаборах, тепер знову виготовляє отруйні речовини й смертоносні гази.

Всупереч рішенням Потсдамської конференції 1945 року, у Федеративній Республіці Німеччини тепер налагоджено виробництво і літаків, і ракетної зброї, і танків, і бронемашин. Боннські мілітаристи готуються також розпочати виробництво атомної зброї.

За свідченням фахівців, військова техніка в ФРН досягла в деяких відношеннях вищого рівня, ніж в Англії та Сполучених Штатах.

Виношуючи надію використати німецьких солдатів у планованій війні проти Радянського Союзу, англо-американські реакціонери відразу ж після 1945 року вжили необхідних заходів, щоб під виглядом різноманітних «робочих батальйонів», «рот охорони» тощо зберегти кістяк німецької армії, і, особливо, її командні кадри. «Німці хоробрі вояки, — писала ще 1949 року американська «Нью-Йорк таймс». — Коли Сполучені Штати будуть втягнуті у війну, нам знадобляться солдати. В цій війні ми хочемо бачити німців на своєму бо-

Довоювався!

ці». 1951 року сесія Ради НАТО прийняла план створення об'єднаної європейської армії з 43 дивізій, куди мали ввійти дванадцять ди-

Гітлер вихвалявся, що влаштує своїм солдатам переможний парад на вулицях Москви. Вони пройшли вулицями радянської столиці, але лише як полонені.

У Берліні виношували цю злочинну війну. В Берліні вона й закінчилася. Над будинком рейхстагу, де Гітлер виголошував свої промови, замайорів червоний прапор Перемоги.

візій ФРН. Через три роки США, Англія і Франція дали згоду на створення західнонімецького бундесверу чисельністю до півмільйона солдатів. Ще через чотири роки ФРН отримала дозвіл на спорудження підводних човнів водотоннажністю до тисячі тонн, а в 1960 році вона розпочала будівництво військових кораблів з ракетними установками. Уже на початку минулого року військово-морський флот Західної Німеччини нараховував 237 кораблів, а військово-повітряний — майже 2500 бойових літаків.

Цього року чисельність військ бундесверу має досягти 750 тисяч чоловік, тобто перевищити чисельність всього особового складу гітлерівських збройних сил до мобілізації 1939 року. Генералітет ФРН налічує 171 чоловік. [Гітлер до 1939 року мав лише 44 генерали].

Хто ж ці західнонімецькі генерали? Очолює бундесвер гітлерівський військовий злочинець Гейнц Третнер. Командуючий сухопутними

військами — гітлерівець Альфред Цербель, начальник військово-морських сил — найближчий помічник гітлерівського грос-адмірала й останнього верховоди третього рейху Деніца — Генріх Герлах.

Слід підкреслити, що бундесвер набуває все більшої й більшої питомої ваги в складі збройних сил НАТО. Весь світ обурила ганебна звістка про те, що частини бундесверу розташовано на території інших партнерів по НАТО — Англії і Франції. На початку минулого року командні пости в штабах НАТО займали 21 боннський генерал і 53 полковники.

Які ж плани викошують нинішні верховоди боннського мілітаризму! Про них досить красномовно пише відомий публіцист Ернст Генрі: секретні плани відродженого гітлерівського генерального штабу передбачають розв'язання війни проти миролюбних держав за таких умов:

а) коли в його розпорядженні будуть найсильніші в Західній Європі війська, оснащені ядерною та іншими видами зброї масового знищення;

б) коли «з метою навчання» він розмістить свої збройні сили в країнах Західної Європи, в тому числі в Англії, Греції і Норвегії, а також на території Північної Африки;

в) коли він очолить НАТО і створяться вигідні політичні умови.

Як ми бачимо, цей божевільний план досить послідовно провадиться в життя.

ПІД ЗНАКОМ ВОЄННИХ ГОТУВАНЬ

Якщо німецькі мілітаристи намагаються повторити свою політику 1919—1939 років, то справи інших імперіалістичних держав стоять дещо інакше. Друга світова війна захопила Англію, Францію та США зненацька, і їм довелося протягом значного часу озброюватися й комплектувати масові армії, скориставшись з «перепочинку», викликаного тим, що Гітлер безнадійно загруз у тривалій війні на Східному фронті. Тепер становище змінилося. Американські, англійські й французькі правителі утримують численні армії, військова промисловість працює на повний хід і виробляє все більше страхітливих засобів масового знищення людей. Крім того, кожна з цих трьох країн майже безперервно веде так звані «малі війни», які відіграють також роль постійного тренування перед війною «великою», дають можливість перевіряти ефективність нових видів зброї, а також поширити свій вплив на деякі не досить захищені території. Приклади воєн в Конго, Кореї, Південному В'єтнамі та багатьох інших точках земної кулі,

Пихатий гітлерівський фельдмаршал Кейтель, який складав плани розбійницьких походів, підписує останній документ — акт беззастережної капітуляції гітлерівської Німеччини.

наскоки на Кубу є красномовним тому доказом.

Деякі цифри допоможуть нам виразно уявити собі загальну картину постійного готування до нової війни, яке провадиться в країнах капіталу.

Як свідчить західна преса, витрати на озброєння за період з 1914 до 1960 року зросли в тридцять разів. Західні держави витрачають на гонку озброєнь близько 100 мільярдів доларів на рік. Цих грошей вистачило б на те, щоб піднести всі без винятку відсталі країни світу до рівня сучасного промислового виробництва таких країн, як Англія і Франція. Варто навести один переконливий приклад з книги американського вченого-атомника Р. Леппа «Атоми й люди»: один потужний реактивний літак під час зльоту з аеродрому витрачає стільки палива, що його вартості вистачило б одній людині на здобуття вищої освіти. За один місяць країни — учасниці НАТО витрачають на військові цілі стільки коштів, що їх було б досить для зрошення пустелі Сахари...

Понад дванадцять мільйонів чоловік перебувають нині в арміях капіталістичних країн. З них — найбільша кількість в армії Сполучених Штатів — близько трьох мільйонів чоловік, понад 1100 тисяч — у французькій армії, понад шістьсот тисяч в англійській і турецькій арміях, майже півмільйона — в армії Італії, і навіть крихітний Люксембург пнеться з усіх сил, щоб утримувати під рушницею шість тисяч солдатів.

Сполучені Штати Америки повністю виправдують своє прізвисько «світового жандарма», — адже майже половина американських збройних сил перебуває за межами країни.

Майже третина американської промисло-

вості зайнята військовими замовленнями. За останнє десятиліття в кілька разів збільшилися витрати на виготовлення ракет, військових літаків, атомних боєголовок.

З погляду суто комерційного — військова промисловість, мабуть, найбільш вигідна з усіх інших галузей промисловості. Адже смертоносна техніка дуже швидко «морально» старіє, і її треба замінити новою, більш дорогою. Наприклад, коли наприкінці першої світової війни літак-бомбардувальник коштував «лише» сорок тисяч доларів, то наприкінці другої світової війни швидкісний бомбардувальник «Б-36» був уже в 25 разів дорожчий, а сучасний американський бомбардувальник «Б-58» коштує сім мільйонів доларів. Вартість одного американського авіаносця з атомним двигуном дорівнює вартості пшениці, якої б вистачило на три місяці для прогодування населення цілої Індії — і на півроку для Сполучених Штатів.

Вкрай красномовні цифри показують, як в США та інших капіталістичних країнах знання і таланти наукових спеціалістів спрямовуються на створення засобів знищення людей. У військовій галузі працює понад 70 процентів наукового персоналу капіталістичних країн. Понад дві третини усіх американських вчених — 640 тисяч фахівців — працюють над розв'язанням проблем воєнного характеру. 77 процентів американських інженерів-електроніків працюють над військовими й пов'язаними з ними завданнями.

За другу половину сорокових і за п'ятдесяті роки нашого сторіччя прибутки провідних воєнних монополій США збільшилися в 5,4 рази, а прибутки корпорацій, які виробляють атомну й водневу зброю — в сім разів. То ж зрозуміло, чому всесвітній рух за повну заборону атомної і водневої зброї натрапляє

Настав час неминучої розплати для тих, хто сіяв смерть і руйнування. Ватажки третього рейху опинилися на лаві підсудних Міжнародного суду в Нюрнберзі.

на такий упертий опір, насамперед з боку тих, хто багатіє на її виробництві!

Отже, військова промисловість США, Англії, Франції та деяких інших країн нині працює на повну потужність, їхні армії вже тепер мають масовий характер і готові вести війну найбільш сучасними видами зброї. Усе це робить небезпеку виникнення нової війни дуже серйозною і вимагає пильності й згуртованості всіх прогресивних сил, всіх людей доброї волі в цілому світі.

ВІДВЕРНУТИ НЕБЕЗПЕКУ

Давно канули у вічність ті часи, коли тільки одна шоста частина земної кулі жила й діяла під прапором соціалізму. Більше десяти соціалістичних країн світу, в тому числі багатосотмільйонні СРСР та Китайська Народна Республіка нараховують у своєму складі понад третину населення земної кулі. Їхня доля в світовій промисловій продукції уже в 1962 році досягала 37 процентів, і вони давали дві п'ятих світової сільськогосподарської продукції. Капіталізм безнадійно відстає в темпах зростання промислового виробництва. Економічне змагання між капіталізмом і соціалізмом, безсумнівно, буде виграно соціалістичним табором. Дві останні війни остаточно розкрили очі сотням мільйонів на те, що імперіалістичні війни є найбільшим лихом, яке тільки зазнає людство, переконали їх у потребі всіма силами боротися за мир і дружбу між народами.

Більша частина європейських соціалістичних країн об'єднані Варшавським договором про дружбу, співробітництво й взаємну допомогу. Політичний консультативний комітет держав — учасниць Договору нещодавно обговорив становище, яке склалося в зв'язку з планами

Але вони нічого не навчилися. І знову містами Західної Німеччини марширує боннський бундесвер, очолений непокараними гітлерівськими генералами.

А президент ФРН вже вручає дивізіям бундесверу нові прапори із зображенням того самого хижаків, що став символом невинуватих німецьких мілітаристів. Та хай вони згадають про долю прапорів, під якими Гітлер розпочинав свій загарбницький похід. Так буде з кожним, хто спробує піти його шляхом.

деяких держав — членів Північноатлантичного пакту відносно створення багатосторонніх ядерних сил НАТО, і розглянув питання про належні оборонні заходи на випадок, коли держави — члени НАТО — стануть на шлях здійснення цих планів.

Радянський уряд цілком поділяє погляди учасників наради, що корінні інтереси всіх народів полягають в тому, щоб перешкодити планам створення багатосторонніх ядерних сил НАТО. Адже створення таких сил означало б фактичне оснащення боннського бундесверу атомною і водневою зброєю і було б новим кроком до розв'язання третьої світової війни.

Повна єдність і солідарність, які проявили держави — учасниці Варшавського договору перед лицем імперіалістичної загрози, є важливою гарантією успішної боротьби за збереження миру. Спроби імперіалістичних сил підірвати цю єдність приречені на провал.

Поруч з миролюбними силами соціалістичних країн, поруч з радянськими та іншими народами нині стоять прихильники миру цілого

світу, згуртовані і об'єднані багатьма організаціями, в тому числі такою могутньою, як Всесвітня Рада Миру.

Всі ми пам'ятаємо такі всесвітньої ваги миролюбні акти, як підписана мільйонами людей Стокгольмська відозва прихильників миру, як успішна мобілізація громадської думки на заборону випробувань атомної і водневої зброї, яка закінчилася підписанням багатьма державами світу, в тому числі Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки, договору про часткову заборону випробувань атомних і водневих бомб.

Сьогоднішній етап боротьби за мир ставить перед усіма людьми доброї волі багато невідкладних завдань. Треба пригасити вогнище війни в Південно-Східній Азії. Треба домогтися покарання фашистських злочинців, не зважаючи на спробу боннських властей застосувати до цих нелюдів амністію за давністю скоєних ними злочинів. Треба перепинити шлях реваншистам до володіння атомною бомбою, боротися за повну заборону ядерної зброї, за загальне і повне роззброєння.

Світ вступає в двадцять перший рік після Великої Перемоги. За ці два десятиріччя небо над головами людей не раз затьмарювали чорні хмари, а в різних кутках земної кулі точилися й точаться т. з. «малі війни». Проте саме за цей час з'явився й виріс табір миру, демократії і соціалізму, ганебній системі колоніалізму завдано смертельного удару.

Берегти здобутки Перемоги, врятувати людство від небезпеки нової страхітливої світової війни — ось чого вимагає від народів світу священна пам'ять мільйонів бійців, що полягли в боях з фашизмом.

Вічна слава героям, що полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини, за майбутнє цілого людства!

Мільйони людей доброї волі в цілому світі, не покладаючи рук, боротимуться за мир і дружбу між народами, за мирне співіснування держав з різними соціальними системами, боротимуться проти тих, хто прагнув би спалити світ у полум'ї нищівної ядерної війни.

ЯН АЛЬДА

СВОБОДА

В ясній блакиті полощеться пишною кроною
Дерево щастя й свободи.
В дружнім строю біля нього стоять охороною
Наші щасливі народи.

Ворог хай рук не простягує,
Щоб підрубати коріння, —
Має свободними стягами
Дерева пишне цвітіння.

Горя вчорашнього лютого
Більше вже нам не зазнати.
Щастя, борнею здобутого,
В нас ні за що не одняти.

Волею й розумом здружені
Станем за нього до бою.
Візьмемо в руки натружені
Ми перемогу з двобою.

З чеської переклав Микола ФЕНЕНКО

ПЕРЕМОГИ

На горі Гелерт над дахами гомінливого Будапешта височить цей пам'ятник — символ визволення від фашизму. А біля його підніжжя — виразна скульптура: навічно завмер на варті з автоматом в руках радянський воїн-визволитель. Він і тепер немовби охороняє волю, принесену народам Європи.

Незабутнє літо 1944 року. Перші зустрічі радянських воїнів на румунській землі. Жителі Бакеу радісно вітають наших танкістів.

ДНІ НЕЗАБУТНІ

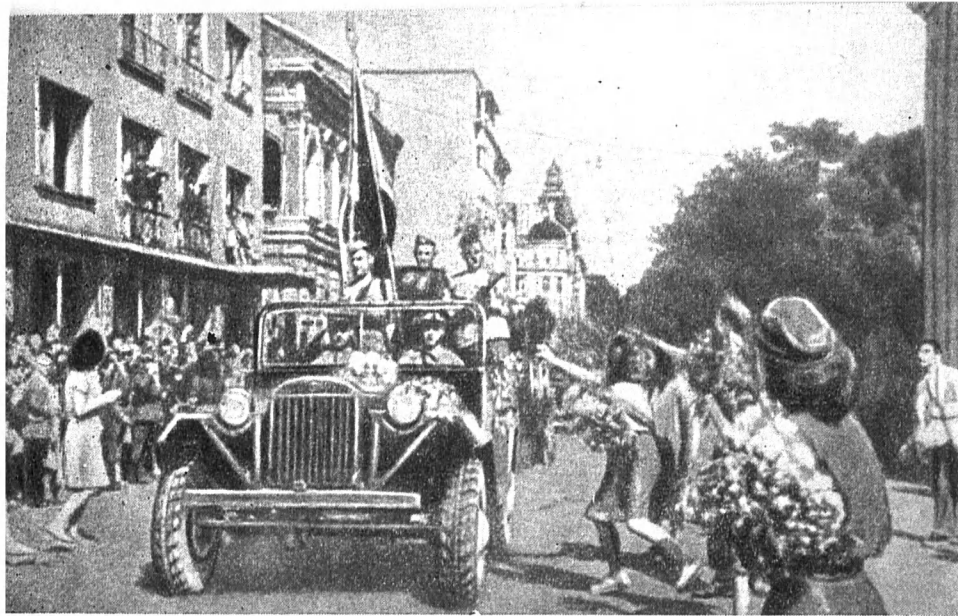

Радянські війська вступають у врятовану ними Злату Прагу. Ще не розвіявся дим від спалених гітлерівцями будинків, десь на околицях ще лунають пострі-

ли, але жителі чехословацької столиці знають, що війну закінчено. Вони назавжди звільнені від фашистського ярма.

На вулицях болгарської столиці Софії. Ще одній країні Радянська Армія принесла визволення!

Цьому югославському хлопчикові радянські воїни також врятували життя. Своїм чутливим дитячим серцем він розуміє, що біля нього справжній друг і захисник.

Визволивши Белград, радянські воїни пильно охороняли небо над югославською столицею. Пам'ять про них ніколи не згасне в серцях югославського народу.

Колючий дріт обплутав катівні жахливого табору смерті Освенцім. Тільки наступ радянських військ врятував від загибелі цих жінок і дітей — небагатьох, хто тут дожив до радісного дня перемоги над фашизмом.

Берлін взято! Це означало кінець ненависного третього рейху, повний розгром фашизму.

У центрі Праги навічно залишився цей радянський танк, що одним з перших у травневі дні 1945 року приніс сюди подих перемоги над фашизмом. Життя, що бує навколо, і ці чеські малюки, — все тут палко і на вічні часи завдячуватиме Радянській Армії-визволительці!

Підлітки у військових шинелях. Таким був цей останній людський резерв Гітлера.

Жахи війни, відчай, розгубленість — все це виکارбувалося на обличчі шістнадцятирічного Ганса-Георга Хенке.

шами, — згадує Хенке ті травневі дні 1945 року, — я спробував пробиватися додому. Покидавши зброю, ми почепили на рукава білі пов'язки. Нарешті, на якійсь маленькій залізничній станції нас взяли в полон. Я захворів на тиф, але радянські лікарі вилікували мене. Восени 1945 року мене випустили.

Тепер я вже знав, який обрати шлях. Через два місяці я вступив до Комуністичної партії і з запалом взявся до роботи серед молоді. Нині я працюю в лікарні міста Фінстервальде, керую тут господарством.

Про Ганса-Георга Хенке і його ровесників з Німецької Демократичної Республіки не можна сказати, що вони належать до «загубленого покоління». Було б цілком справедливо назвати їх людьми врятованого покоління німців. Врятувала їх перемога Радянської Армії над фашизмом, а нова дійсність на сході їхньої країни до-

ОДИН З ВРЯТОВАНОГО ПОКОЛІННЯ

То були останні людські резерви Гітлера. Сховавшись у своєму притулку в бункері рейхсканцелярії, вже зовсім збожеволілий фюрер видавав свої останні істеричні розпорядження. Він наказав поставити під рушницю всіх, хто ще залишився, — стариків, інвалідів, шістнадцятирічних підлітків...

Довелося вдягнути військову форму і Гансу-Георгу Хенке, хлопцю з міста Фінстервальде. Обдурений облудною фашистською пропагандою, заляканий і розгублений, він став одним з тих, кого Гітлер у дні, коли долю війни було вже, фактично, вирішено, безжально послав на неминучу і безглузду смерть. Вбивця мільйонів людей, фюрер третього рейху, передчуваючи свої останні дні, тягнув за собою в могилу десятки тисяч німецьких юнаків, ще майже дітей.

Шістнадцятирічний Хенке став зенітником.

«Мене, — згадує він, — поставили «висунутим наперед артилерійським спостерігачем». Перша ж атака Радянської Армії вибила нас із закріплених позицій. За наказом ми висадили в повітря наші гармати й потяглися півцями. Випадково нам пощастило забратися на віз в обозі, навантаженому жалюгідним манаттям бі-

женців. Потім я роздобув кинутий кимось жіночий велосипед, повісив на кермо свій шолом, в якому лежала остання банка консервів, й почав петляти між колонами відсталих од своїх частин солдатів, рухаючись все далі на захід, назустріч невідомій долі...»

В один з тих днів, 1 чи 2 травня 1945 року й було зроблено виразний знімок. Заплаканий, розгублений підліток в солдатському одязі гітлерівської армії.

Невідомий фотограф зробив не портрет якогось одного хлопця, він створив дуже виразний образ цілого покоління німців, покоління, обдуреного Гітлером і кинутого ним в пашу кривавої війни.

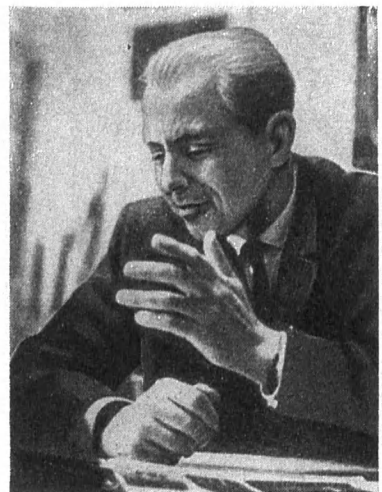
На заході Німеччини зараз поширений вираз — «загублене покоління». Так називають не полеглих на війні, а саме тих, хто, подібно до Ганса-Георга Хенке, уцілів, але не може вже знайти свого місця в житті.

Але що ж сталося з самим Гансом-Георгом Хенке?

Журналісти з Німецької Демократичної Республіки пішли по слідах хлопця з того історичного фотознімка. І вони розшукали його в місті Фінстервальде, живого, нині вже 36-річного будівника соціалізму на німецькій землі.

«Разом з двома своїми товари-

помогла їм вилікуватися від травми жахливого минулого і знайти своє місце в житті. Саме від таких, як Ганс-Георг Хенке, від його покоління багато залежить, щоб ніколи більше Німеччина не стала вогнищем нової війни, щоб ніколи більше народ цієї країни не зазнав катастрофи, яку він пережив двадцять років тому.

Через 20 років. Ганс-Георг Хенке — один з врятованого покоління.

ГОЛІ ДЕРЕВА

РОМАН

Малюнки О. Овчинникової

Розділ I

Усе почалося в грудні сорок третього. Того дня я стрів біля собору Кьола, і він запропонував піти зустрічати різдво в «Странд-круен» — там збиралася Студентська спілка, до якої він щойно вступив. Я не заперечував, ми одразу ж про все домовились і вечором уже їхали трамваєм на північну околицю міста. На останній зупинці зійшли.

Вечір був не дуже темний, зате дув крижаний вітер. Штормовий, з моря. Такий, що на очах одразу виступали сльози і важко було дихати — обпікало легені. Ми скоренько перебігли через дорогу, щоб якнайшвидше сховатися в лісі, але і там було не краще — проймало до кісток, та ще й вітер бив просто в обличчя.

Дорога замерзла і була тверда, як камінь. Вдень випало трохи снігу; вітер вимітав його з придорожного кювету і гнав по дорозі нам назустріч. Потім здував його вбік, вихрив перед нами впереміш із піском і пілюкою, жбурляв у обличчя колючу крупу і мчав далі поміж дерев, шарудів сухим листям.

Кьол, зігнувшись у три погибелі, брів наосліп і весь час натикався на мене. Він підняв комір пальта, щоб не відморозити вуха, а коричневого ворсистого капелюха насунув на лоба. Однією рукою він притримував біля рота шарф.

— А німців тут немає? — вітер був такий,

що Кьолу довелося кричати. Він глянув на мене знизу вгору.

— Зараз нема, — сказав я. — Пивна ж згоріла.

Нарешті біля якогось повороту ми опинилися в затишку старого дубового гаю. Тут, хвалити бога, було зовсім тихо, вітер, завивав і свистів високо над нами, шарпаючи верхів'яття дерев. Кьол зупинився.

— Зажди хвилинку, — сказав він і подивився вгору.

Небо облягли хмари, не видно жодної зірочки. Височенні прямі стовбури дерев скрипіли і погойдувались — туди-сюди, туди-сюди, і голі гілки креслили на сірій пелені хмар якийсь химерний тривожний узор.

— Здорово, га? — Кьол штовхнув мене ліктем.

Ми рушили далі. Дорога знову повернула і повела вниз — бухта постала перед нами ревучим непроглядним мороком. Вітер так завивав, що не чути було навіть прибою, та коли ми вийшли до укосу, де був наш ресторанчик, то побачили на чорній воді білі пінаві гребні.

Затемнений синій ліхтар допоміг нам знайти ресторанчик. Двері були відчинені, і ми зайшли. Біля вішалки сидів якийсь глушман, котрий слухав буквально всім обличчям. У нього вже висіло чимало пальт, вільних номерів залишалося обмаль. Звичайно в цю пору року сюди мало хто заглядав, і коли дідуган побачив нас, то враз стрепенувся, скинувши на підлогу необережним рухом

свою каву. Кьол виліз нарешті із своєї одержі — він аж сяяв від задоволення. Усе в нього було коричневе — костюм, сорочка, волосся, веселі очі, навіть шкіра якась бурожовта. Я стояв і розглядав його, поки він старанно зачісувався перед дзеркалом. Його надто велике порівняно з коротким, присадкуватим тілом обличчя було якесь навдивовижу правильне, мало не стандартне — його рятувала тільки жвавість погляду.

Коли ми відчинили двері в залу, на нас вийшло блаженним теплом. Студенти вже стояли групами, стиха розмовляючи. Світло горіло тільки в одному далекому кутку, над буфетною стойкою, а так скрізь стояла напівтемрява, тільки раз у раз пробігали полиски вогню від каміна — довгі тіні танцювали на стелі, на стінах, на блискучих мідних казанах і горщиках, дверних ручках і трикутних полицях у народному стилі.

Великого столу не було. Вздовж стін стояли, як і в будні, маленькі чотирикутні столики, але на них красувалися жовті скатерки й голубі чайні сервізи, і на кожному на честь різдв — яскраве паперове серце. Перед кожним прибором стояла стеаринова свічка в маленькому свічнику.

Кьол потирив руки. Очі в нього блищали — тут і справді було тепло і затишно після лютого зимового вітру.

— Здорово, га? — знову повторив він. — Відчуваєш? Зовсім не те, що у великих студентських Спілках. Хай їм усячина, тим дурним говорильням. Ні, ти поглянь на публіку.

— Та наче нічого, — сказав я. — А що то за дівчата, оті двоє, біля рояля?

— З правління. Як то кажуть — не про нас ягоди! Дарма, ми собі швидко підшукаємо. Патлатих і нечупар тут не побачиш, запевняю тебе. Їх і на поріг не пускають. Ні, справді, тут публіка перший сорт, чи не так? Досить глянути на обличчя, аби переконатись, що вони всі у щось вірять, правда? Славні хлопці й дівчата, серйозні, чесні. І на все мають власний погляд.

Народ швидко прибував, уже почали сідати за столи. Всього зібралося чоловік п'ятдесят, не більше, ми з Кьолом опинилися біля буфету, знайшли в куточку вільний столик і сіли. Двері весь час рипали — заходили й виходили.

Останньою продріботіла на високих каблучках струнка білява дівчина в простому чорному платті.

— О! — здивувався я. — Дивись, здається, знайома.

— Ба, та це ж Інгерлізе! — вигукнув Кьол і схопився на ноги.

— Ну, тепер я спокійний — ти привів мене куди слід, — сказав я. — Вона що, член Спілки, чи теж гість?

Звичайно, член Спілки, як же інакше. Тіль-

ки відповісти на це запитання мені довелося самому, бо Кьол уже йшов їй назустріч.

Інгерлізе привіталася з ним і розгублено оглядалася. Але всі вигідні місця були вже зайняті, і вона пішла за Кьолом у куток, де сидів я. Вона не дуже зраділа моєму товариству, по очах було видно.

— Знову нова зачіска, Інгерлізе? — сказав я суворо. Я й не подумав встати з місця. Я нахабно розглядав її ясно-золотисте волосся. Воно було підібране догори і відкривало чарівну точену шийку і не менш чарівний пухнастий жолобочок на потилиці.

— Знову чиста сорочка, дитинко? — хоробро парировала вона. — Чи ти ба, він ще, здається, і поголився. Напевне, відтоді, як ми закінчили школу, це вперше? Чуєш, Кьоле, і як це ти зумів підбити його на таке?

Кьол навіть не чув. Цей бовдур, забувши про все на світі, захоплено виричався на її шикарну зачіску. Шкода, що із свого місця бідолаха не міг бачити її в профіль. Ніс у неї сьогодні був на цілий сантиметр довший, ніж звичайно.

— І коли це, дитинко, у нас з'явилися духовні інтереси? — вела вона далі. — Мені й не снилося побачити тебе тут.

— Просто випадковість, люба. Та мені тепер ясно, що це чудове місце, коли вже ти ходиш сюди. У тебе нюх.

Я простягнув їй сигарети і дав прикурити. Кьол не курив. Потім усі присутні засвітили свічки, я теж засвітив наші...

З-за великого круглого столу напроти каміна підвівся голова і постукав ложечкою по чашці. Він почекав, поки стало тихо. Зовсім тихо. Та коли він нарешті намірився розкрити рота, до буфетної стойки зненацька підскочив офіціант і кілька разів крутонув ручку допотопної каси, щоб вибити потрібну суму. Каса задеренчала, загуркотіла — хоч вуха затикай. А ящикок висунувся з таким скрипом, що й згадувати страшно. Ніхто не засміявся, але всі заворушилися, залом прокотився стриманий гомін. Голова не став більше чекати і рішуче привітав усіх членів Спілки і гостей. Потім він оголосив програму вечора. Він сказав, що в зв'язку з наступними різдвяними канікулами програма трохи спрощена порівняно із звичайними вечорами: музика, потім два члени Спілки прочитають свої вірші, і після чаю — танці. Якщо присутні забажають.

Головував не якийсь там молокосос. На вигляд — дорослий мужчина. Довготелесий, худий, немовби аршин проковтнув. Щоправда, поводився він, може, трошечки вимушено, та було в ньому щось таке, що одразу виказує людину незалежну, сміливу. Волосся в нього було рудувате, чоло, правда, невисоке, зате очі розумні, строгі. Та найбільше мені сподобався його голос. Навдиво-

вижу красивий. Немовби приглушений і водночас звучний, і такий, сказати б, переконливий, що голова міг дозволити собі виголосити привітальну промову зовсім просто, анітрохи не ризикуючи втратити авторитет.

— На закінчення я хотів би сказати нашим гостям, що оплесків не треба,—сказав він.— Адже ми самі готуємо художню частину і аплодувати самим собі, ми вважаємо, ні до чого.

Спершу виступало інструментальне тріо. Вони виконували якусь старовинну п'єсу. Не можна сказати, щоб грали так уже здорово. На мій погляд, не було справжньої зіграності. А віолончель взагалі фальшивила.

Піаніст, як і голова, мало скидався на звичайного студента, хоч не скажу, що він теж випромінював авторитет і незалежність. Правду кажучи, довелося б, напевне, чимало поморочитись, щоб відшукати друге таке чудернацьке, таке превеселе створіння. Опасистий, аж лисніє од жиру, над подвійним підборіддям шорстка чорна щетина — мабуть, тиждень не голився, — а на вилогах піджака — ціла колекція плям. Синювато-чорне волосся весь час падає на спітніле чоло, а йому й байдуже, він робить своє. Що він тільки не робив, щоб підтримати гармонію в своєму тріо! То задирав угору свій маленький гострий носик і заплющував очі під товстими скельцями рогових окулярів — це в нього мало показувати безмежний відчай, — то широко-широко і задоволено посміхався — справжнісінький тобі місяць уповні — добре, мовляв, хлопці!

І його старання не були даремними. Стало затишно і якимось особливо мирно — і від музики, і від свічок, і від вогню в каміні. Усі проїнялися цим настроєм. В задумі слухали тріо, а може, прислухались до того, що музика пробуджувала в нас самих.

Раптом музику заглушило несамовите завивання вітру в лісі. Я опам'ятався і поглянув довкола.

Інгерлізе поставила ліктик на стіл, картинно сперлася підборіддям на гарненьку ручку і дивилася на полум'я свічки. Кьол відкинувся на спинку стільця, схрестив руки на грудях не зводив очей з її волосся. А далі вздовж стін — обличчя, обличчя. Усіх заповонила музика, ніхто не думав про те, який у нього зараз вираз обличчя, від свічок очі здавалися якимись далекими, а щоки — ніжними, дитячими. Я уважно розглядавав присутніх, поки не зустрівся з очима голови, спокійними, допитливими. Він уже давно дивився на мене.

Хто ти і чого завітав сюди? Що це ти почув таке, чого я не чую?

Я відчув, що мене застукали зненацька, й одвів погляд. Маленький рот начебто на-

смішкуватий, пихатий, але в гострому погляді — передусім цікавість. Що йому треба? Я набрався сміливості і знову глянув на нього, та він уже дивився мимо кудись... бозна куди. І знову знадвору долинуло несамовите завивання вітру.

Тріо закінчило грати, і всі повільно поверталися до дійсності. Закурювали люльки, сигарети і вже з цікавістю поглядали на першого читця біля рояля, білявого медика з відстовбурченими вухами. Медик виглядав розгубленим, нервував. Вуха в нього палали, змагаючись із полиском мідних казанів на стінах.

Він читав коротенькі віршики про весняну радість і осінню тугу, про мінливість кохання і облудні пристрасті. Тільки-но він помітив, що його вишукані, самоіронічні «знахідки» зустрічають відгук у чуйної публіки, голос у нього зміцнів і забринів гучніше. Таких банальних виявів схвалення, як скасовані тут оплески, він не потребував.

Скориставшись з короткої перерви після виступу медика, офіціант любострасно накинувся на свою деренчалку, і ящик знову вискочив із таким самим скрипом. Цього разу під загальний регіт.

В цей час з-за круглого столу голови підвівся похмурий брюнет. Костюм в чорну смужку а la Кларк Гейбл¹, і взагалі — типовий серцеїд, тільки вилого погано відпрасовані і краватка зав'язана абияк. Він довго вовтузився із своїм стільцем, який йому явно заважав. Нарешті, втративши надію дати раду стільцю, підняв його над собою і передав через стіл голові. Той узяв стільця й поставив осторонь. Потім брюнет вийняв з портфеля стос білих аркушів паперу і поклав їх на стіл. Він довго крутився, не знаючи куди діти портфель, і нарешті поставив його на вузьке підвіконня. Якийсь час уважно дивився на нього, поки, очевидно, не вирішив, що портфель стоїть ненадійно. Спробував, чи не можна примостити його на столі. Але там він був явно не на місці. Нарешті брюнет обрав підлогу — за будь-яких обставин найбільш надійне місце, і портфель зник під столом.

В глибині зали якась дівчина зареготала — дзвінко, від щирого серця. Та брюнет і далі залишався зосереджено серйозним. Він кашлянув і взяв зі столу свої папери. Хотів немовби щось сказати, пояснити щось, але передумав. Натомість потягнувся до склянки, ковтнув води. Потім ще раз кашлянув і почав.

Він декламував похмурим, урочистим голосом. Монотонно, іноді здавалося, наче він читає заупокій. Звичайно, все це було страшенно далеке від нормальної людської мови, та пустопорожності за цим не було. Нав-

¹ Кларк Гейбл — відомий голлівудський кіноактор.

паки, була щирість і велика сила почуття. У віршах багато говорилося про зародження і велич кохання. А в одній поезії, довшій за інші, — про прагнення втілити в життя юнацькі мрії, про біль прозріння, коли надії обманули, і про ту мить, коли починаєш розуміти, що щастя — в мріях про щастя.

У залі всі затамували подих. Медика слухали доброзичливо, з задоволенням, а зараз напружено ловили кожне слово. Вірші ці брали за серце, та ще й як! Строфами, наче заклинаннями, цей чародій полонив серце і робив із ним, що хотів. Він заповнював уяву своїми образами й звуками, і здавалося, ніби сама юнь раптом заговорила, немовби заговорили її прагнення, її поривання — саме цими напруженими рядками. Губи в нього були чуттєві, презирливо відкоплені. Вірш за віршем злітав із цих губ, і чим більше він читав, тим більше, здавалося, позбувався своєї дивної ізольованості, прихованої недоброзичливості до аудиторії. Та він, як і раніше, залишався зосереджено серйозним. Тільки один раз він підвів голову і поглянув у зал — коли офіціант, який весь час переступав біля стойки з ноги на ногу, вирішив, що можна скористатися з паузи між двома віршами, і потягнувся до каси. Маленькі пронизливі очі прикували його до місця. Офіціант так і впав на стілець і до самого кінця вже навіть не поворухнувся.

Брюнет дочитав останнього вірша, чари ще не розвіялись, а товстун-піаніст з обличчям пупса уже сів за рояль і загравав соло. Він дуже добре грав, якийсь уривок із Букстехуде¹. Цим він продовжив і посилив враження від віршів і водночас полегшив, так би мовити, перехід до прози.

Подали чай, а Кьол так і сидів, наче загипнотизований. Він раз у раз поглядав у куток на похмурого чарівника і, очевидно, ледве стримувався, щоб не побігти і не розцілювати його в пориві вдячності. Він зовсім забув про Інгерлізе. Зате вона про нього не забула.

— Кьоле, твій чай прохолоне, — сказала вона.

Кьол здригнувся і швидко обернувся до неї з такими відверто щасливими очима, що вона одразу ж потупила свої.

— Я немовби оце зараз дістав відповідь, — заговорив він, нарешті. — Це дуже здорово, те, що ми зараз чули. І так схоже на щось, що я сам відчував, про що мріяв, тільки ніяк не наважувався в це повірити. Тепер я знаю — це може бути! Це існує! Мені здається, тепер я усе пізнав, більше нічого не треба.

Я сидів тихо-тихо, як у школі на лекції, коли боїшся, щоб не викликали, та Кьол не став розпитувати, чи сподобалося мені.

А Інгерлізе, навпаки, одразу ж закивала — мовляв, розумію, цілком згодна.

Раптом за круглим столом вибухнув регіт. Хтось реготав гучно, розкотисто, дедалі голосніше й голосніше. Регіт був такий оглушливий, що всі на мить змовкли. Це, виявляється, сміявся наш чарівник. Відкинувся на спинку стільця і регоче, аж захлинається. Немовби і весело, і щиро — ой, не можу, — а все-таки глузливо. Ага, все зрозуміло. Недарма в того типа такий жалюгідний вигляд! Бідолаха! Минуло немало часу, перш ніж він добрав розуму, що відповісти.

Невдовзі після цього Кьол підвівся і хоробро попрямував до їхнього столу. Ми бачили, як він підійшов прямо до чарівника, щось йому казав, а той ввічливо слухав, потім усміхнувся, показавши рідкі, темні зуби. Закінчилося тим, що вони посадили Кьола за свій стіл. Голова підтягнув стілець, і Кьол сів.

Вийшло так, що ми з Інгерлізе залишились удвох. Ні вона, ні я нікого тут не знали, крім Кьола. Ми не розмовляли. Жодного слівця. Мовчати далі було так незручно, що ми обоє полегшено зітхнули, коли вухатий медик підійшов до рояля, потицвав у клавіші і загравав якийсь танок. Я запросив Інгерлізе. Аби якось згаяти час.

Вона була легка, мов пір'їнка, моя рука майже не відчувала її тіла, і парфуми в неї були різкі й прохолодні, як легкий солодкий наркоз. «Ain't she's well»¹ — дратували клавіші, і я мимохіть стиснув її трохи дужче. Та ритм був надто вже швидкий. Ні, не те, не витанцювуеться!

Я помітив, що вона із своєю зачіскою мала вигляд дорослої дами, чого не можна було сказати про інших. Просто дорослі дівчатка, щось таке ніжне, кругловіде, жіночість, яка тільки-но прокинулась. Маленькі скромні квіти, ростуть собі на узбіччі. Ні для кого. І втішаються життям. Та поглянь хто на таку квіточку одного чудового дня, і вона, може статися, раптом зачарує і сама одразу стане яскравішою, запашнішою. А в Інгерлізе все — голий розрахунок. У ній це, либонь, із пелюшок. Ніякої тобі безпосередності.

— Я часто дивуюся, як це ви з Кьолом товаришуєте, — сказала вона, коли ми танцювали щось повільне. — Не розумію, що вас зв'язує.

— Дуже просто. Ми друзі з дитинства.

— Знаю. Та іноді мені стає страшно, коли я бачу вас разом.

— Страшно?

— Саме страшно. Ти можеш завдати йому великої шкоди, бо не розумієш його. А відшукати в людині вразливе місце — на це ти мастак.

¹ Букстехуде Дідерік — датський композитор (1637—1707).

¹ А правда ж, вона гарненька? (англ.).

— Тим-то я в дитинстві повсякчас рятував його від стусанів. Хлопчаком він завжди, пам'ятаю, ліз на рожен.

— Він з темпераментом, запальний, це правда. І дуже життєрадісний та безпосередній.

— І жвавий, і непідробно щирий, і взагалі — просто чарівний!

— Можеш не кепкувати. Кьол, принаймні, у щось вірить, він багато в що вірить. А ти? Ти взагалі віриш у що-небудь?

— Начебто, ні. І слава богу.

— Ну, звичайно. Можна було й не питати. Ви ж зовсім різні люди. Знаєш, я маю серйозний намір вас розлучити.

— Що ж, спробуй. Тільки спершу поясни, відколи це ти почала так дбати про нього? У школі, я пригадую, ти думала тільки про те, щоб він дав тобі спокій.

— А тобі що до того? — огризнулася Інгерлізе. — Між іншим, Кьол дуже змінився за цей рік, — додала вона примирливо.

— І підшукує собі цікавих знайомих. — Я глянув у куток, де сидів Кьол. Здається, збирається йти. Нарешті.

Інгерлізе навіть не відповіла мені. В цей час танок закінчився, Кьол, сяючи, підійшов до нас і взяв своє золото під руку. Я із спокійною совістю відійшов і сів так, щоб не випускати їх з поля зору.

Що й казати, гарна парочка. Танцюють з особливим шиком, наче це у них виходить само собою, і невимушено розмовляють. Здорово. А що, коли це й справді закінчиться чимось серйозним? Тоді прощай наша дружба з Кьолом. Судячи з усього, вони мають намір танцювати до самого кінця.

Я вирішив замовити пиво, — тут це, очевидно, не заведено, та наплювати, не сьорбати ж чай, — і вже смакував комедію з касою, та в цей час хтось поклав мені руку на плече. Я обернувся. Оце не чекав — Фредерік, лікар Ове Фредеріксен власною персоною. Останній із моїх нелегальних зв'язків. А я вважав, що він сидить собі в цілковитій безпеці в Швеції.

— Звідки ти взявся?

Я був приголомшений.

— Це тебе треба спитати, — Фредеріксен засміявся, і очі його зовсім зникли у зморщках. — Я тут у себе вдома, а от ти, напевно, в гостях. Сподіваюся, ваша милість не нудьгує?

— Заткни пельку, — сказав я. — Ти що, весь час тут?

— Ні, оце тільки прийшов. Ми тут з дружиною. З твого дозволу.

Він сів на місце Кьола, ми замовили пару пива і заходилися розповідати новини.

— А Свенд Оге все-таки нічого їм тоді не сказав, — промовив я. — Де він зараз?

— У Фрьослєві¹. Поки що.

— Ти знову в лікарні?

— Що поробиш. А знаєш, від кого тобі привіт? Угадай, кого я бачив? Лео. Старого Лео. Знай наших!

— Та не може бути! Де? Я ж тільки вчора питав про нього в майстерні.

— То вчора, а то сьогодні. Сьогодні б ти його там побачив. У нього вже руки сверблять. Та ми зараз, як то кажуть, сидимо на міліні. Все треба починати спочатку.

Фредеріксен відверто позіхнув і потишеньку провів рукою по обличчю — пробував розгладити незліченні зморшки. Йому б поспати днів зо два.

— Що ж, виходить, знову газети випускати?

— Це вже мені, старому. А вам не завадило б підшукати щось серйозніше, ти як гадаєш?

Заради такої зустрічі ми замовили ще пива. Я дізнався, що після Нового року в місто приїжджає один добрий приятель Фредеріксена по університету, копенгагенець, теж лікар. Працюватиме тут у нас у лікарні молодшим лікарем. Людина досвідчена в нашій справі і, треба сподіватися, має потрібні зв'язки. Фредеріксену час уже було повертатися до дружини. Ми домовилися, що найближчими днями я заскочу до нього.

Під кінець Кьол з Інгерлізе все-таки підійшли до мене, та вже треба було забиратися звідси. Ми вийшли на вулицю. Вітер став, либонь, ще лютіший. Віддалік над затокою купчилися чорно-сірі снігові хмари, але над нами небо було чисте, і між голим тремтливим гіллям мерехтіли маленькі зорі, колючі і холодні. Кьол зупинився і задивився у небо, наче нас тут і не було.

— Тільки подумати, скільки зірок, — Інгерлізе взяла його під руку. — Як тільки їх не поздуває!

— В такий вечір відчуваєш космос, — сказав Кьол. — Зараз легко можна уявити, що ми живемо десь посеред всесвіту, на небесному тілі, яке мчить, обертаючись, у світовому просторі... Правда ж?

— Ну, звичайно, — сказала Інгерлізе. — Ходімо, га? Страшенно холодно.

Ми йшли стежкою понад затокою, до затемненого нічного міста. Шторм завивав, гнув дерева в лісі, а хвилі били й били у крутий берег. Кьол з Інгерлізе вели інтимну розмову про поезію — наскільки дозволяв вітер, а я думав про Лео. Нарешті він таки об'явився.

¹ В роки окупації у Фрьослєві датські власті організували табір для інтернованих.

Розділ II

Січневий ранок. Новорічне сонце. Яскраве, різке. Цілу ніч падав сніг, тепер він мирно тане на вулицях. Благодатна свіжість і тиша. Трамваї терпляче торують собі дорогу в сніговій каші, повзуть мимо снігоочисників, які задумливо шкребуть тротуари і бруківки. Куди не підеш, у м'якому вологому повітрі — цей короткий скрегіт.

З південних схилів дахів, на осонні, уже сповзає сніг, і перевтомлена маленька фру, навантажена пакунками, дзвінко скрикує, коли до її ніг із шумом вихлюпується з ринви снігова лавина. Тепер вона йде повільніше, обережніше, і весь час позирає вгору, мружиться від яскравого сонця; ось знову шурхіт у трубі — та вона вчасно зупиняється, і на блідих по-зимовому щічках з'являються дві славні ямочки.

Рондевей, № 21 — лунко, як у ванній, і все крикливо жовте, все ультра-модерн. Ще б пак — найсучасніший і найдорожчий квартал міста. Табличка з прізвищами мешканців у парадному чомусь знята, я йду повз ліфт угору сходами, тільки з цікавості. Східці мармурові, і коли кашлянеш, порожніми коридорами котиться така собі респектабельна луна. Елегантні двері, обшиті тиком. Гай-гай, тут не місце простим смертним. Мабуть, живуть у цих домах розкішні буржуйські доньки із своїми новоспеченими чоловіками. І як це звичайному приїжджому пощастило улаштуватися серед цих обранців? Хтозна, може, в нього тут знайомі, хоча він і копенгагенець.

Горішній поверх, праворуч. На дверях чотири маленькі дірочки від таблички попереднього мешканця, а посередині пришпилена візитна картка — «Крістіан Борг, бакалавр медицини».

Пронизливо задеренчав дзвінок. «Хвилинка!» — озвався хтось з-за дверей. Почулися швидкі кроки, двері відчинились, і я побачив перед собою чоловіка років двадцяти семи-двадцяти восьми. На вигляд не дуже статурний, але досить високий. Обличчя енергійне, з тих, що запам'ятовуються. Сліпучо біла сорочка, свіжопоголений, причесаний і чимось напахчений.

Він дивився на мене вражено, — очі зовсім круглі, голубі, — та тільки-но я хотів відкрити рота, як обличчя в нього враз засяяло.

— А, тепер розумію! — весело сказав він. — Заходьте, заходьте. Роздягайтесь. Дуже радий.

Він втягнув мене у передпокій і допоміг роздягтися.

— Спокійний, видно, куточок, ця ваша країна ютів. Та я б на місці гестапо одразу

вас арештував — вигляд у вас явно підозрілий.

Я кислувато посміхнувся на його жарт, та він уже сам спохватився і знову почав запевняти, що він радий познайомитися зі мною і як то добре, що я не примусив себе чекати.

— Краще, коли ми одразу перейдемо на ти, — додав він. — Так завжди легше.

Він знову засміявся і відчинив переді мною двері до вітальні. При цьому страшенно багатослівно пробачався за розгардіаш у квартирі. Вони лише кілька днів тому оселилися тут.

Ото розкіш. Кімната виходила на південний схід, вікно велетенське, мало не на всю стінку, і просто на тебе — сліпуче світло від сяючих проти сонця снігових пагорбів Мольса і Хельгенеса. Повітря таке прозоре, що видно далеко-далеко. Маленькі хутори, вросли в землю, завалені снігом — аж очам боляче. Он млин, он шпиль кірхи — неначе вказівний палець стирчить, а он людина-комашка повзе по снігу, ні, виявляється, то вантажна машина видряпується нагору.

Просто перед вікном — затока, вода тиха-тиха і вся сонячна, на тому березі чорніє ліс на схилі — це Марселісбург, а прямо внизу — порт: елеватори, крани, гори вугілля, хвильорізи, причали, труби пароплавів...

— Сідайте, — сказав Крістіан Борг. — Ні ні, не сюди, ради бога! Там щось із спинкою. Коли переїжджали... Сюди, будь ласка. Ось тютюн, прошу... — Він поставив на стіл велику дерев'яну шкатулку. — Трохи вологий, це я йому підлив. Пампаське зілля, страшна річ.

Кімната вмебльована дуже вишукано. Книжкова шафа, секретер, борнхольмський годинник і стіл червоного дерева з незручними стільцями модерн. На стінах гравюри — Данія в доісторичні часи, зародкова фаза, так би мовити. В сусідній маленькій кімнаті, з дверима на балкон, видно картину на стіні — дуже гарна, справжній живопис — і ріжок тахти. Ніякого розгардіашу. Чого він вибачався?

— Власне, мені слід жити при лікарні, — пояснив Крістіан Борг. — Але там квартири страшенно похмурі і тісні. Речі поставити нікуди. Тому я і влаштувався тут, вигоди не завадять, га? А крім того, з певних міркувань, може, воно й краще, що я в самому місті.

— Фредеріксен мені казав, — почав я.

— Знаю, знаю, — Крістіан підвівся з кушетки і почав міряти кроками кімнату. Мимохідь він схопив із ваз на столі яблуко і хрум-хрум — згриз його.

— Особисто я не дуже поділяю погляд

про те, що союзники можуть висадитись у Північній Ютландії, і що тому, мовляв, наше головне завдання — створювати тут якомога більше бойових груп. Навряд чи вони зроблять таку дурницю і висадяться саме тут, правда ж? Зате нам точно відомо, що транзит через Швецію припинено і тепер німці з Норвегії усе транспортуватимуть через Ютландію. Звичайно, певну кількість бойових груп треба мати в резерві, нелегальні газети також не завадять, та насамперед, і якомога швидше, ми мусимо забезпечити диверсії на залізницях, щоб порушити сполучення, коли виникне потреба. Саме це — наше головне завдання. Я, принаймні, так його собі уявляю.

Він зупинився біля столу і задивився на яблука. Зненацька одна повіка в нього сіпнулася. Він дістав хустку і старанно витер губи. Потім закупив сигарету й заговорив знову:

— Таким чином, ми повинні негайно створити дві-три диверсійні групи. Якщо тут ще хтось зайнятий цим, ми, звичайно, налагодили зв'язок, та поки що ми нічого не знаємо. Працювати нам поки що також немає з чим. Ні зброї, ні вибухівки, ні людей, становище паршиве, а коли почнеться робота — один бог знає. Не хочу хвалитись, але я маю невеликий досвід, у Копенгагені працював в одній із груп, отже можу, так би мовити, викласти основи. Та для початку треба хоча б кілька чоловік. Як тут у вас?

— У нас є Лео, — сказав я. — Цей вартий двох.

— Хіба? — Крістіан усміхнувся і помовчав. — Ти, мабуть, його дуже поважаєш. Що, стріляний горобець?

— Він механік, а в армії був капралом, — сказав я.

— Он як. — Крістіан схвально кивнув. — А ти, власне, звідки його знаєш?

— Ми якось забрели разом на одні нацистські збори. Давно вже. Спершу здалося, неприємний тип, я гадав, що він нацист, і він про мене подумав те саме. Ну, а потім, коли почалися виступи, він зчинив бучу, кінчилося тим, що нас обох витурили.

Крістіан підійшов до вікна і став майже спиною до мене, так що обличчя його я не бачив. Він попрахав розповіді про наші з Лео спільні «подвиги». Особливо хвалитися не було чим, тому я швидко закруглився.

Наша організована, «офіційна» діяльність полягала в тому, що ми тягали то туди, то сюди ротатор, поширювали нелегальні газети і діставали через різних приватних осіб гроші. Крім того, ми виявили ініціативу і роздобули собі по пістолету, вчинивши напад на двох німецьких солдатів, які лапали дівчат в Алеї Коханья. Вчинок не дуже ге-

ройський, коли врахувати, що в обох німців руки були зайняті, та що поробиш! Правда, стріляти ми все одно не могли, бо не мали патронів. Тоді Лео заходився фабрикувати «запалки». Робиться це так. У пляшку з-під пива наливається бензин, пляшка обмотується ганчіркою, добре просоченою терпентином і бензином, а до шийки припасовується маленький мішечок з фосфором — одним словом, щось на зразок «російського коктейлю»¹. З допомогою цих пляшок ми підпалили німецький ресторан у центрі міста. На жаль, не згоріло майже нічого — якийсь ідіот здогадався викликати пожежників. Наступного разу нам пощастило більше. Ми пробралися на маленьку деревообробну фабрику в передмісті, полили палим усю підлогу і підпалили сірниками. Там лежали чудові стружки, і вони враз спалахнули. Вогнище вийшло — любо глянути, і, правду кажучи, ми дуже пишалися, коли наступного дня почули, що все згоріло до цурки.

От і все. Більше ми нічого не зробили вартого уваги.

Я замовк, а Крістіан Борк навіть не обернувся. Звідки у нього цей спокій? Не можна сказати, щоб він перед цим був якийсь неспокійний, хіба що трошечки. Просто дуже енергійний, діяльний. В ньому була якась поривчастість, зібраність — дивися і завіди беруть. Такому на дорозі не ставай.

Тепер він купив, дивився вниз на гавань. А може, не дивився зовсім. Дивна неувважність. Зовсім інша людина, ніж кілька хвилин тому. Чи слухав він мою розповідь? Може, я йому набрид? Чи він може водночас слухати і думати про щось інше?

Виявилось, він усе чув.

— Ну, а далі? — нарешті спитав він нетерпляче, як і раніш не дивлячись на мене.

— Та, власне, більше нічого, решта так, дрібниці.

— Решта — дрібниці, — повторив він повільно. — Ну, а ця історія з автомобільною майстернею, де працював Лео?

Крістіан незворушно стежив за маленьким вантажним пароплавом — як він неквапливо вибирається з гавані, безшумно пливе по тихій темній воді, не залишаючи сліду. Виходить, він про все вже говорив з Фредеріксоном. Усе знав, але його світлості заманулося влаштувати мені екзамени.

Ну, було таке діло. Це він, звичайно, про ту ідіотську історію. Фредеріксен, коли дізнався, що це ми з Лео натворили, дав нам чосу, але ми обіцяли виправитись, і на цьому було поставлено крапку. У всякому разі, добродія Крістіана Борка із Копенгагена все це аж ніяк не стосувалося.

¹ «Російським коктейлем» називали на Заході пляшки з горючою сумішшю, які застосовувала радянська піхота проти ворожих танків.

— Ми вважали, що він працює на німців, — сказав сухо.

— І Лео теж так вважав? А чи не було це з його боку швидше актом особистої помсти? Коли говорити по-щирості, га?

— То був нацист і першорядний негідник, — сказав я. — Не тоді, то тепер на німців працює.

Тут добродій Крістіан Борк зволив обернутися і зміряв мене неприязним поглядом.

— Сподіваюся, ти розумієш, що, коли повториться щось подібне, ви одразу ж вилетите. І взагалі поки що нічого більше самі не робіть — ні ти, ні Лео. Своїми штуками ви можете зіпсувати нашу репутацію.

Я сказав «гаразд». Помовчали. Пароплавчик поминув довгий, білий від снігу зовнішній пірс, виповз із гавані і взяв курс на південь. Хмара диму тягнулася за пароплавом, стелячись над водною гладінню.

— Можеш ображатися скільки хочеш, — сказав Крістіан по паузі. — Але це дуже важливо — з самого початку підібрати надійних людей. Потім, можливо, ніколи буде особливо розбиратися, але саме ядро — воно має бути надійним. Коли б ти тільки знав, як нас мало! Ти б, либонь, злякався. Та саме тому, що нас так мало, саме тому так багато важать особисті якості кожного. А втім, усе це й так зрозуміло, правда?

Він сів на кушетку напроти мене і погладив волосся. Воно в нього було хвилясте і якогось непевного кольору. Повіка в нього знову сіпнулася, і я раптом зауважив, що усім рисам Крістіана чогось трошечки не вистає. Ніс трошечки короткий, рот трошечки замалий, вилиці випинаються, чоло чотирикутне, далеко не бездоганної форми.

— Ми не повинні тішити себе жодними ілюзіями, — говорив він. — Навіть тепер, у сорок четвертому, ми не можемо розраховувати на підтримку народу — все це тільки балачки. Народ, — тут він фиркнув, — народ сьогодні з нами, завтра — проти нас. Кінець кінцем народ завжди з тим, хто більше за інших дасть на картку тютюню, це для нас не таємниця. Врятувати країну — це залежить зараз від небагатьох, їх крапля в морі. Що ж тут дивного? В критичні моменти завжди буває так. Зате ті, кого ми беремо до себе, мусять добре усвідомити, що визвольна боротьба — не хлоп'яча гра. Вона для них мусить бути кровною справою. Вони самі мають бути втіленням тих чеснот, за які борються. Може, тобі дивно слухати це, але я так вважаю, — виголосив Крістіан з пафосом і поблажливо додав:

— Ми повинні брати тих, для кого власна доля і доля країни — одне.

— Ну, якщо вже збереться таке вишука-

не товариство, то нам з Лео краще ушитися і відкрити власну лавочку, — сказав я.

Якусь мить Крістіан тупо дивився на мене. Потім почервонів, як рожа.

— По-моєму, все, що ви тут казали, дуже скидається на святенництво, якщо, звичайно, усе це серйозно, — пояснив я.

— Якщо це серйозно?

— Авжеж. У нелегальній роботі чим простіше підходити до всього цього, тим краще для справи. Якщо весь час думати про те, що ви тут наговорили, то, зустрівши німецького солдата, чого доброго, впадеш в істерику.

— Дуже тебе прошу, перестань клеїти дурня, — Крістіан розсердився. — Ти чудово розумієш, що я маю на увазі. І я знаю тебе краще, ніж ти думаєш.

— У всякому разі, інформацію про мене ви зібрали велику, — зауважив я.

— І все це, звичайно, для того, щоб бовдур-копенгагенець міг покуражитись!

— Схоже на те, коли вже казати відверто.

— Ну звичайно, саме так. Ти принциповий, мій друже. Усе бачиш, усе розумієш, скрізь буваєш. Широка натура. До речі, сподіваюся, рідзво ти добре зустрів? Я ж знаю, де ти був.

— Звичайно. Прошу вибачити, що не подав вам рапорту, але я все ще думаю, чи не подати мені заяву про вступ до Спілки. Чудовий був вечір!

— Ще б пак! Надзвичайно зворушливо, — Крістіан спробував іронізувати, та в нього не вийшло, він був для цього надто серйозний. — Ворог у країні, а в цей час жменька хоробрих обранців збирається біля стеаринових свічок, і вони, бачте, читають один одному свої віршики. Як це знайомо! Типово для нас. І не удавай, що такі спілки — щось незвичайне. Зараз вони процвітають скрізь! Всюди тепер сидять з цими клятими стеариновими свічками і споглядають свої душі. Тут діяти треба, такий відповідальний час, а вони казна-що роблять!

— Ну, звісно. Лікаря на них немає! Пророк нашого часу в білому халаті.

— Ах, як дотепно! — огризнувся Крістіан. — А я, дурень, вивертаю нутро, лізу із своїми безглуздими тривогами до людей, які навіть не слухають мене. Та я вважаю за краще залишатися таким. Так, я не можу приховати своєї тривоги. Я боюсь. Я боюсь, що нас, тих, хто бореться, надто мало і ми вже нічим не можемо допомогти. Боюсь, що з нами, як з нацією, покінчено. Знаю, знаю, що мені на це скажуть — обурливо, мовляв, безглузда, бридота! Та я стародавнього роду, останній в незліченних поколіннях стійких олов'яних солдатиків, і я не можу позбутися дурної звички мисли-

ти категоріями націй, хоч це і застаріло. Краще б я загинув тоді в Південній Ютландії, як інші! Дев'яте квітня — на цьому для нас усе закінчилось, для таких, як я. Наш час минув.

Він так розхвилювався, що аж тремтів весь, я навіть пошкодував, що довів його до такого стану. Крістіан рвучко схопився з стільця і знову почав міряти кроками кімнату. Він розсміявся, та сміх прозвучав штучно. Якись дивовижні звуки — злість, істерика і відчай. Я знову відчув до нього щось схоже на симпатію.

— Зрозумій мене правильно, — заговорив він, нарешті заспокоївшись. — Ні, я не зневажаю шукачів пригод, якщо вони не авантюристи. Такі люди часто і цікаві і, головне, мужні, ну, а коли така людина знає, на що йде і готова на все, то це вже щось більше, ніж проста жадоба пригод. Можеш передати Лео привіт і скажи, що я радий буду з ним зустрітись. Мене інші обурюють — ті, хто, так би мовити, вважає це нижче своєї гідності. Куди там — адже вони вже бували в бувальцях. Як треба вести визвольну боротьбу — вони все це знають. Вони перечитали силу-силенну літератури, — адже це не перший випадок в історії, коли країна окуповується, — і їм наперед усе відомо — і чим усе це закінчиться, і що, звичайно, ми переможемо. Кажу тобі, вони мало не зневажають нас за те, що ми такі послідовні, вони навіть намагаються знайти виправдання для німців!

Він говорив збуджено, дедалі більше хвилювався, очевидно, за всім цим було щось особисте, та я слухав уже п'яте через десяте. Ба, що це? Наче хтось відмикає ключем зовнішні двері. Ось зайшов, вовтузиться в передпокої, кинув щось на підлогу. Крістіан нічого не чув — чи удавав, що не чує — і незворушно просторікував собі далі.

Нараз двері в кімнату рвучко розчинилися — я побачив дівчину. Мишачо-сіре пальто, щоки паленіють. Вона стягла рукавички, скинула чорний берет і стріпнула чорним волоссям.

— Ну, так воно і є, я не помилилася, — вона ледь помітно в'їдливо посміхнулася. — Маленька лекція на улюблену тему.

— Доброго здоров'я, — звернулася вона до мене і подала руку. — Я одружена з цим ось добродієм. — Вона кивнула на Крістіана.

— Так, це та сама Герда, яка удостоїла мене честі стати моєю дружиною, — сказав Крістіан.

Я якось не уявляв, що в Крістіана може бути дружина. Тим більше така. Вона була просто негарна. Широке простецьке обличчя, грубе, мало не вульгарне. І це не тому, що в неї такі густі смоляно-чорні брови і

коротко підстрижене волосся, — на перший погляд воно чорне, а насправді каштанове, тільки дуже темне, — ні, не це головне, головне — очі. Такі маленькі, вузькі, що ніяк не схопиш їхнього виразу. Ще й рот, великий, припухлий. Такий рот може означати що завгодно.

Вони з Крістіаном побалакали про якісь її покупки, щось там про речі, потрібні для нової квартири. Говорив в основному Крістіан і, здавалося, йому належало вирішальне слово, його товстогуба вузькоока дружина майже весь час стояла мовчки з похмурим виглядом — і все-таки мені одразу стало ясно, хто тут господар, хто сильніший. На якусь мить мені навіть здалося, що він її побоюється.

Та ось Крістіан підійшов, здається, до кінця свого списку, фру Борк зітхнула і поправила яблука у вазі.

— До речі, яблука ти купила препогані, — сказав він.

— Ет, коверзуєш! — огризнулася вона. — Снідати будете?

— Ти ж поснідаєш з нами? — спитав Крістіан. — Я, правда, трохи поспішаю, мені о першій треба бути в лікарні.

З його тону я зрозумів, що він би не заперечував, коли б я відмовився. Але ж ми так ні до чого й не домовились, крім того, ситуація була дуже інтригуюча. Я сказав: «Охоче». Дружина повернулася до нас спиною і зникла. Так само раптово, як і з'явилась. Вона пішла — і в кімнаті без неї стало порожньо. Крістіан мовчав, я також. Мовчанку порушив кінець кінцем борнхольмський годинник. Він голосно зітхнув і надривно прохрипів обідню пору.

Як це ідеаліст Крістіан одружився з такою дівцею? Як він наважився? Вона побула в кімнаті якихось кілька хвилин, але поведилася так агресивно, що будь-кого могла б перелякати. От уже хто справді **втілював** (я пригадав, як Крістіан сказав, що люди повинні щось там втілювати, якісь цінності). Але ж вона втілювала не дуже вишукані якості. Впертість, сваволя і те, що ховається за всім цим, байдужість. Безпритульна. Нічия дівчина. Не дружина Крістіана, ніщо її тут не тримає, першої-ліпшої хвилини вона може піти собі і не повернутись.

Крістіан більше не говорив про загальні настанови. Він перейшов до конкретніших питань. Організація групи. І весь час неспокійно ходив по кімнаті — туди й сюди, туди й сюди.

В кухні з брязкотом покотилася на підлогу кришка від каструлі. Та це був тільки початок — спокійна прелюдія до диявольського концерту. Форте, форте, фортіссімо. Ніколи я не чув, щоб жінка таке вироб-

ляла на кухні,—і це називалося готувати сніданок! Господи, який гармидер вона зняла! Брязкали кришки, падали каструлі, дзвенів посуд, летіли на підлогу ножі й виделки, захлинаючись, чмихали водопровідні крани. Боже, коли це закінчиться! Важко уявити, що вона просто така незграбна, звичайно, ні. Ще менше це схоже на нерви, чи на вияв кипучої енергії. Ні, це робиться зумисне, продумано. Якесь дитяча демонстрація, демонструвалося роздратування — з насолодою, шалено.

Крістіан ледве стримувався. Це не важко було помітити. У нього знову почався нервовий тик, — тепер уже сіпалися обидві повіки, — і ніяк не припинявся. Він це знав, та нічого не міг зробити. Обличчя в нього стало просто страдницьким, але він силувано підтримував розмову і удавав, що нічого не чує.

З кухні полинули тужливі жалібні звуки. Дружина заходилася співати. Співала вона, як співають куховарки, — страх як жалісливо; бідолаха Крістіан не витримав, нарешті, і замовк. Сердешний побрів шукати втіхи до свого коханого дідівського спадку, борнхольмського годинника.

Вірний старий годинник. Крістіан бережно відкрив кришку, підтягнув гирю, акуратно перевів стрілки. Робив усе неквапливо, методично. Непогане тренування волі!

Тепер Крістіан мовчав, а його дружина виводила щосили — та я все одно не міг второпати, що вона співає. Судячи з мелодії, щось жалібно-сентиментальне, з тих пісеньок про грішну любов, жорстоку смерть і тому подібне. Та жодного слова не можна було розібрати. На додаток до всього засвистів ще й чайник, свистів і свистів, а вона голосила й голосила.

Ні, це вже нестерпно! Та враз фру Борк виключила газ під чайником, спів припинився. Рвучко відчинилися двері — і ввійшла цяця. Вигляд незворушний, раз — і елегантним рухом опустила повну тачку на стіл у сусідній кімнаті. Жодна ложечка не брязнула.

Крістіан миттю закрив годинник і кинувся накривати стіл. Через секунду фру знову появилась — цього разу з пляшкою горілки і трьома чарочками. Крістіан одразу ж їй в тон:

— Чудова ідея! — вигукнув він. — Саме цього нам бракувало! Вип'ємо за висадку союзників і за Новий рік!

Так і зробили. Випили і за союзників, і на брудершафт випили, усе як слід, але щось було не так. Герда наче води в рот набрала, а Крістіан вів підкреслено світську розмову — мені навіть незручно стало за нього. Ну що ж, нічого іншого не залишається.

— Скажіть, — звернувся я до Герди, — яку це ви пісеньку співали в кухні?

— Ми ж тепер на ти. — Вона зосереджено жувала. Я б не здивувався, якби вона сказала, що то мені все почулося.

— Це німецька, — пояснила вона, дожовуючи. — Південно-німецька. Треба вам знати, чоловік мій страшенно любить усе німецьке. Але в кімнаті, на жаль, не дозволяє мені співати її. Він каже, що це з кухонного репертуару.

— Просто не уявляю, звідки вона бере ці жахливі пісні. — Крістіан ніяково усміхнувся. — І співає саме тоді, коли у мене якесь серйозна розмова. Не знаю, чим це пояснити.

— Що ж тут дивного, — сказала Герда. — Ти мене надихаєш. Та й тільки.

— А ви, мабуть, не нудьгуєте вдвох, — мовив я. — Ви давно побралися?

— Весною буде тридцять років, — Герда прикусила кінчик ножа.

— Скоро два роки, — уточнив Крістіан. Він зітхнув з полегкістю, побачивши, що я не сприймаю цей спектакль серйозно.

Потроху ми оговтались. Стало затишно. Герду, як видно, не дуже цікавили наші розмови. Вона з апетитом їла, пила, потім задумалась. Спектакль закінчився, вона перестала грати роль — і непомітно обличчя в неї змінилося. Виразніше проступало щось своє, всі риси немовби розкрилися. Ні, головне тут не упертість і насмішкуватість, зовсім ні. Одного разу, коли вона передавала мені через стіл серветку, я зустрівся з нею поглядом. Очі в неї були вже не маленькі і не вузьенькі. Широко розплющені і дуже спокійні очі, і я побачив, якого вони кольору. Матово-сірі, без блиску.

Я дивився на нього і на неї, і цей шлюб уже не здавався мені таким безглуздим. Може, я навіть зрозумів, чому він вибрав саме її. Звичайно, з міркувань, так би мовити, расової гігієни. Щоб оновити кров свого роду, що вимирав, і дати батьківщині нових благородних захисників. Та якщо він колись тішив себе надією, що цю дівчину легко укоськати, то йому, очевидно, довелося змінити свою думку. Судячи з усього, вона не дуже схильна перевиховуватись. А в нього в голові, звичайно, сама романтика, усе враз, знаскоку — а втім, усе це мене не обходить.

Було десять хвилин на першу, коли ми з Крістіаном спустилися ліфтом униз і вийшли на вулицю, під ясне зимове небо. У головах у нас трохи шуміло. Схоже на те, що похолоднішало, і ми бадьоро рушили тротуаром, уздовж високих, заввишки з людину, уже поруділих кучугур. Я провів його до самої лікарні.

Розділ III

Крістіан попрохав мене знайти ще когонебудь, щоб у групі було принаймні четверо. Я назвав йому аж три кандидатури, — усі вони, по-моєму, підходили і всі, напевне, погодилися б, — і він влаштував мені справжнісінький допит — хто вони та що вони собою являють. Під кінець усіх пронумерував і сказав, щоб саме в такій послідовності я діяв, — тільки ні в якому разі нікого не силував. Саме про це ми з ним і розмовляли, поки його дружина воювала на кухні і поки ми снідали.

Першим номером стояв, звичайно, Ейгіль. Такий собі задумливий тишко — ніякий чорт на нього не подумає. На вигляд млявий, до всього байдужий, а насправді дуже порядний, упертий, у всьому покладається тільки на себе, і коли вже за щось візьметься, то не відступить.

Він, як і Лео, механік, саме Лео і згадав раптом цього впертого верблюда, з яким колись разом учився — ну, звичайно, ось хто нам потрібний! Лео мав рацію. Ейгіль нам дуже став у пригоді, і незабаром ми вже не могли без нього обійтись. Він учився тепер у технічному училищі, а там збувати наші газети простіше простого. Прийде хвилин на п'ятнадцять раніше і підкине в кожен клас по пачці. Дуже просто. Ми були в захваті від такої безстрашності. В ті часи ми, наче дурники, бігали по сходах і розтикали газети по одній у поштові скриньки. Ейгіля це не влаштовувало. Адже він мав голову на плечах.

Наступного ж дня після нашої розмови з Крістіаном я подався до Ейгіля. Він жив з батьками. Точніше, з матір'ю. Батька заарештували німці, причому цілком несподівано. Схопили якось восени просто на роботі, — він працював шофером на великому заводі, а за що, чому — ніхто не знав. Містика якась, та й тільки. Ні в чому такому він не брав участі і нічого такого не знав. Щоправда, старий ніколи не вмів тримати язика за зубами, з першим-ліпшим поспішав поділитися своїми думками, і, очевидно, хтось на нього доніс. Він відсидів скількись-то там місяців, потім гестапо припинило справу, та замість того, щоб відпустити невгамовного старого додому, вони одвезли його у Фрьослев. Не інакше як за впертість.

Ейгіль з матір'ю жили поблизу залізниці. Будинок темний, похмурий, — справжня казарма. Сходи брудні, у вогких патьоках. Пахло капустою — була саме обідня пора. На шибках, замазаних для затемнення синьою фарбою, хлопчак надряпали всякі сороміцькі слова і малюнки, зовсім як у громадських убіральнях. Двірник час від часу зама-

зував їх, та вони одразу ж з'являлися знову. Ті самі слова й малюнки і на тих самих місцях.

Мені відчинив сам Ейгіль. Як завжди, мертвотно-блідий. Наче хворий на сухоти. Обличчя розгублене, я одразу збагнув, що прийшов невчасно. Щоправда, цього разу у мене в руках не було нічого, але ж він добре знав, що просто так я не прийду, і страшенно розгубився, коли я сказав, що мені треба з ним поговорити.

З кімнати долинали голоси. Багато голосів. Розібрати нічого не можна було, тільки гомін; говорило кілька чоловік одразу. Під сонною жовтою лампою в передпокої плавав голубий дим від сигар. Якесь сімейне торжество, мабуть. Що й казати, прийшов не в пору.

— Я краще завтра зайду, — сказав я і хотів був повернути назад. Мені весь час здавалося, що за дверима стоїть його мати і слухає, про що ми розмовляємо. Дивно, але так воно й було. Вона раптом вийшла, відштовхнула Ейгіля і затулила собою розчинені двері. Висока, опасиста, у великому сірому фартусі. Вимучена, нещасна, якась прибита. Коли я побачив її обличчя, мені враз спало на думку, що в них, напевне, скоїлось щось страшне. Та було вже пізно.

Вона глянула на мене. Очі в неї були маленькі, якісь безбарвні і мокрі. І сказала без будь-якого вступу:

— Я Ейгілева мати. Наш батько помер у німецькому концтаборі. Ми тільки сьогодні вранці довідались.

Вона сказала це тихо. Так говорять, коли втрачати вже нічого, на місце відчаю приходять спокій.

— А ви, значить, за моїм сином...

— Ні, — сказав я. — Ви помиляєтесь, я не маю до німців ніякого відношення, і мені дуже шкода...

— Помиляюсь? — перебила вона. Здивовано, наче прокинулась. Потім вона остаточно оговталась, і тут її прорвало: — Досить з мене ваших штук! Думаєте, я не бачу, чого ви сюди прийшли? Знаєте, хто ви такий? То я вам це скажу, відверто скажу. Диявол проклятий, сатана! Так, сам диявол вас сюди послав.

Ейгіль стояв за материною спиною і весь час нервово переступав з ноги на ногу. Потім узяв її за лікоть і спробував протиснутись уперед.

— Ну, мамо. Ну, облиш. Звідки ж він міг знати. Залиш нас, ми самі розберемося.

Вона, нарешті, одвела від мене зловний погляд. Потім обернулася до сина, і обличчя її одразу пом'якшало. А Ейгіль перед нею виглядав зовсім маленьким хлопчиком.

— Чуєш? — сказала вона. — Ти нікуди не підеш!

І швидко провела великою долонею по синовій потилиці — я так і не зрозумів, пестощі то були чи потиличник. Так і не глянувши на мене більше, вона пішла, грюкнувши дверима.

Я збіг сходами униз, вискочив на вулицю. Сів на велосипед і щодуху помчав.

Погода змінилася, наче знову повернуло на зиму. Клятий східний вітер проймав до кісток — навіть тут, у місті, між будинками, хоч як скулюйся, від нього не сховатись. Небо низьке, похмуре, клубочаться хмари, і весь світ — такий сірий, такий перемерзлий і незатишний! Ламкі дерева вздовж гладенької, мов дзеркало, велосипедної доріжки наче неживі. Скелети, промерзлі наскрізь, не гнутьсь, наче палиці, — так і дивись зламає вітром.

Я не думав, куди їду. Яюсь само собою вийшло, що велосипед звернув на дорогу, яка вела з міста на південь. І добре зробив. До Кьола! Ну, звичайно, куди ж іще! На жовту віллу з облупленими стінами — мій постійний притулок.

Я подумав про нього — і одразу почув живий, вічний шум літнього листя. Статечні буки, легкі берези, неспокійні тополі довкола соковито-зеленої, порослої мохом галявини шелестять без упину: поринь в забуття, людино! Все минає, живи, як ми, без печалі і турбот.

Тихий шум дерев і сміх. Під цими розкішними деревами жили легко і радісно. Цілий рік на старій віллі не вгавав шум, весела метушня, ігри. Тут нічого не приховували один від одного, і тут кожен розумів, що означають слова: «жити щасливо». Четверо пташенят росли під крильцем ніжних батьків, їм у всьому потурали, ні в чому не відмовляли. Дівчата грали, співали, танцювали, малювали — і все «тільки задля втіхи». Вільна імпровізація без будь-яких претензій. Вони були справді талановиті, кожна по-своєму, проте не мали наміру зупинятися на чомусь одному, швидко кидали свої уподобання, міняли на інші, і ніхто їх за це не сварив. І все-таки... ну, не те, щоб вони цим зловживали, ні — та яюсь надто вже легко їм усе давалося.

Той, хто зростав не в таких ідеальних умовах, помічав у цьому домі просто неймовірні речі. Взимку, наприклад, в дні іменин, коли вся родина розігрувала для маленьких гостей власні п'єси чи влаштовувала ляльковий театр. Або за столом, під час обіду, коли дорослі і діти, як рівні, обговорювали домашні справи чи вирішували якісь господарські питання.

Першою людиною в сім'ї був батько, адвокат, хирлявий чоловічок у величезних окулярах. Він був найнепомітніший у сім'ї, наймовчазніший і найменше привертав до себе

увагу, і водночас він був тут главою, бо самовіддано здобував кошти на це безтурботне життя. Вперше я почув його голос саме за обіднім столом. Випадково настала хвилина тиші, адвокат замріяно дивився на свою ніжну золотоволосу дружину — її вродо все ще здавалася йому такою ж чарівною, як колись у юності.

— На що ти дивишся? — спитала дружина, перехопивши його погляд.

— На твої чарівні очі!

Він сказав це повільно, чітко, з почуттям. І, горда, вона потупила свої небесно-блакитні очі й поклати долоню на його руку.

Дуже зворушливо. Адже обом уже під п'ятдесят, і діти майже дорослі. До речі, діти, очевидно, звикли до таких сцен і не звернули на батькові слова жодної уваги.

Та відтоді минуло вже багато років. Дочки, всі три, повиходили заміж і виїхали. Одне весілля, через рік друге, потім третє — і не чути вже веселого сміху на жовтій віллі. Залишився тільки малюк Кьол, улюбленець і пестунчик усієї родини. Тепер Малюк вчився в університеті, але чого він там, власне, вчився, — цим батьки не цікавились, головне, що він удома, з ними, а сам Малюк іще не вирішив, ким він буде, як виросте.

Коли я збирався до Кьола, я завжди спершу дзвонив, щоб не їхати даремно. А зараз поїхав без дзвінка. І, здається, теж потрапив не в пору. Кьол був дома, але він зустрів мене з таким виглядом, наче був чимось страшенно зайнятий — оце вже не схоже на нього! На круглій дитячій фізіономії — вираз твердої рішучості. Чудасія. Ми пішли до нього нагору. Кімната в нього велика. В цій кімнаті відчуваєш себе абсолютно спокійно, в цілковитій безпеці. Сидиш у витертому глибокому кріслі і бачиш тільки небо та верхівки височенних розкуйовджених вітром тополь на протилежному кінці парку. Кьолю віддали колишній батьків кабінет, єдине місце в усьому домі, де з незапам'ятних часів панувала зосереджена тиша. Та сьогодні тут усе було яюсь незвичайне — не тільки книги, не тільки грубий килим на всю кімнату і великий годинник, що йшов не цокаючи. Я відчував, що сьогодні і сам Кьол якийсь інший, що він чимсь серйозно захопився.

Нам принесли чай. А до нього домашнє печиво і вазу з фруктами та горіхами, залишками різдва — у домі ще не вивітрився його смачний дух. Ми не бачилися від того самого вечора в «Страндкруен», і я гадав, що Кьол передусім заведе розмову про це. Але ні, хоч як це не дивно. Він раптом почав розводитись про сестер, які гостювали в них на різдво разом з чоловіками. Він був якийсь неухважний і серйозніший, ніж звичайно. І я усе зволював із тим, за чим, власне, прийшов. А раптом усе зіпсує.

Але треба було починати, і я нарешті зважився. Взявся розповідати Кьола про Ейгілеву матір. Та не розповів і половини, як уже пошкодував, що почав. Навколо панувала глибока тиша. Ні, таки не даремно мені не хотілося заводити цю розмову. У мене з'явилось таке відчуття, ніби я весь час мушу щось переборювати, якийсь прихований опір. Дивна, гнітюча атмосфера... Нарешті, я остаточно знітився. Усе відсунулося од мене кудись далеко-далеко. Так буває, коли вип'єш зайву чарку. Кімната від'їжджала чимраз далі й далі, поки не стала зовсім маленькою, наче в перевернутому біноклі; я мимрив щось таке, явно ні в тин ні в ворота.

Кьол залишався незворушним і страшенно серйозним. Він зосереджено дивився на зелений килим. І раптом я зрозумів, що він не прикидається таким. Його думки витали десь далеко, і те, про що я йому торочив, до нього просто не доходило. Нічого не вишло з мого наміру поділитися з ним. І знову я спохватився, і знову пошкодував — та пізно.

Тільки закінчивши свою розповідь, я почув, як під вікном труться одна об одну і скриплять на вітрі гілки бузини. А одна якась гілка надокучливо шкрябала стіну.

— Чекай-но! — Кьол раптом стрепенувся і підвів голову. — Навіщо, власне, ти мені це розповідаєш?

— Просто так, щоб ти послухав. Цікава історія, хіба ні?

— Ти сподівався, що я запропоную себе замість нього, ну, того хлопця, якого тобі не вдалося заарканити?

— Саме так, — признався я. — Пробач, що я так довго тут розводився. Я й прийшов тільки, щоб дізнатися, чи не приєднаєшся ти до нас.

— Дивно, що ти прийшов саме зараз. — Кьол усміхнувся якимось мрійливо. — Ще місяць тому, можливо, навіть два тижні тому, я б, напевне, згодився. Та й чого б мені було не погодитись? А тепер не можу. Я навіть хотів попросити тебе, щоб ви не давали мені більше газет.

— І все через отой різдвяний вечір? — я вирішив діяти прямо, вирішив ошелешити Кьола — його ж тактика.

— Вірно, ти вгадав! — він анітрохи не здивувався, навпаки — зрадів, що нарешті зможе завести своєї. — Ти розумієш, здається, я нарешті знайшов. Самого себе знайшов. Тепер я знаю, хто я і що мені робити із моїм життям. В усякому разі, з'явилася якась мета, якийсь напрям, а раніше незрозуміло було, хто я, що я — так, ніщо.

— А тому ти вирішив віднині переключитися виключно на власну персону? Здорово придумав! Вітаю!

— Авжеж, так і вирішив. Тільки не гаря-

чися, будь ласка. — Кьол засміявся. — Оголошую, так би мовити, надзвичайний стан. Але я це розумію інакше, ніж ти.

— Як же?

— Зараз дізнаєшся, зажди! — Кьол випростався і зсунувся на кінчик стільця. — Бачиш, коли я того вечора слухав їх, я подумав, що я... Ні, — перебив він сам себе і почервонів. — Усе це для мене таке нове. Скажу тобі простіше: я вірю в своє покликання. Ну, в тому розумінні, що люди, принаймні деякі, мають певне покликання, і наше завдання, тобто я хотів сказати, їхнє завдання полягає в тому, щоб знайти його і твердо дотримуватись. Якщо людина відчуває, що колись зможе зробити щось значуще, то вона мусить готувати себе до цього і вже ні на що інше не розмінюватись.

— Звичайно. А про «інше» подбають всякі там безликі ідіоти, — докинув я.

— Що ти хочеш цим сказати? — Кьол був спантеличений.

— А те, що в країні війна.

— Он ти про що. — Кьол знову відчув ґрунт під ногами. — Я чудово розумію, яка це спокуса. У нашу епоху, коли цивілізація йде вперед такими велетенськими кроками, коли ми такі далекі від усього простого, природного, здається, що піти на війну — це якесь очищення, чи що.

— Дурниці!

— Правда ж? Я теж у це не вірю. Навпаки, я вважаю, що кожен із нас повинен всіляко оберегати свій суверенітет, якомога більше дбати саме про своє особисте життя.

— Щоб зміцнити, так би мовити, внутрішні позиції і тим самим відвернути катастрофи, — доповнив я, — крім тих, звичайно, які вже сталися.

— Ні, ні, — нетерпляче перебив Кьол, — політика тут ні до чого, мене політика не цікавить, ти ж знаєш. Це значно складніше. Я хочу сказати, що фізична мужність у нас зараз не дивина. Сила-силенна людей вмирають по команді. А чи багато таких, хто вмирає за особисті переконання, за вистраждану віру, за свою ідею? І чи багато таких, у кого вистачить моральної мужності не вмерти, а пройти внутрішній шлях свого розвитку і знайти самого себе?

— У цій країні таких на сьогодні більше, ніж досить, — сказав я. — Можеш бути певен.

— Ти справді так гадаєш? Ти гадаєш, наприклад, що більшість хлопців, які вчилися в нашому класі, розуміють свій обов'язок перед собою? Звичайно, ні. Вони охоче задовольняються загальноприйнятим. І чим раніше їм це вдається, тим, вважається, краще. Ну, а коли потім у їхньому внутрішньому житті виникає конфлікт, вони замість того, щоб його вистраждати, обмежуються

якимось вчинком — та й годі. Відреагують, так би мовити, замість того, щоб взяти на себе страждання й нести його. В страху, в якійсь шаленій нетерплячці одразу ж хапаються за щось матеріальне, хай це буде машина, мотоцикл, пляшка, револьвер — байдуже що, аби тільки уникнути зайвих страждань. Краще вже одразу кулю в лоб! Може, скажеш, я не маю рації? Я певен, що не помиляюсь. Адже саме зараз, саме в нашому віці вирішується — чи відмовиться людина від самої себе і стане тільки жалюгідним відбитком навколишнього світу, чи виробить із себе щось цілком самостійне, оригінальне. Ти розумієш, що я хочу сказати?

— Я це напам'ять знаю. «У ці важкі для нашої батьківщини дні населення повинно згуртуватися і виконувати указ короля від 9-го квітня про спокій і лад»¹.

— Так. Усе це, й справді, особливо стосується нашого часу, все, що я казав, — промовив Кьол твердо і глянув мені просто в очі. — Невже ти не розумієш? Ну, як можна витримати війну, брати участь у всіх цих убивствах, наскоках, руйнуваннях, диверсіях, як можна усе це витримати, якщо не зректись самого себе? Тільки так. І що примушує людей з доброю волею йти на все це, як не прагнення позбутися самих себе, втекти від себе? Я не знаю, як поставитись до цієї історії, яку ти мені щойно розповів, але мене дивує: невже тебе це анітрохи не збентежило?

— А чому це повинно збентежити мене? Хіба важко знайти когось іншого, хто погодиться зробити для нас таку дрібницю?

— Таку дрібницю. — Кьол злісно глянув на мене і гмукнув. — Я й кажу. Заради дрібниці ти конфіскуєш людське життя. Не уявляю, як це можна — ось так оббивати чужі пороги!

— Даремно ти робиш із цього трагедію, — сказав я недбало. — Справді, вийшло трохи невдало — та й тільки. І потім — хіба окремих випадок про щось говорить?

— Сам по собі випадок, може, ні про що й не говорить, але ж мимоволі питаєш себе: та хіба зробили коли-небудь усі оті демократи і диктатори хоч що-небудь хороше для простих людей, до яких ти сьогодні звернувся? Хочеш знати, що я думаю? Чесно кажучи, я вважаю, вони правильно зробили, що витурили тебе. Безглуздо, коли люди жертвують собою, байдуже, добровільно чи ні. Що ти на це скажеш?

Та Кьол не чекав од мене відповіді, а я — що я міг відповісти на всі ці емоції? Він підвівся і підійшов до вікна. Смеркало, але було ще видно, як шалено налітає вітер на смертельно перелякані тополі в парку. Кьол

рвучким рухом зашторив вікно і ввімкнув світло. Все. Досить. Навіщо сваритись?

— Годі про це, — сказав я. — Як там Інгерлізе? Ви ж, мабуть, зустрічаєтесь зараз, після того, як ти вирішив перебудувати своє життя?

— Звісно, зустрічаємось, — задоволено сказав Кьол. — До речі, вона сьогодні прийде на обід, я хочу познайомити її з татом і мамою.

— Ага, он воно що! Добре, що ти сказав, я зараз піду.

— Та ні, ти мене неправильно зрозумів, — збентежився Кьол. — Я буду дуже радий, якщо ти залишишся.

— Я знаю. Я дбаю виключно про власні інтереси. Боюсь, я за вами не встигну, надто вже швидко розвиваються події. За хвилину ти, мабуть, скажеш мені, що вже спав із нею.

Кьол, чиста душа, почервонів як рак. Прекрасна стаття для нього достоту священна! В сім років він був женоненависником, а в чотирнадцять червонів, побачивши дамський велосипед.

— Ти ж знаєш, як я до неї ставлюся, і кажеш таку гидоту, — мовив він ображено.

— Ех ти, мій добрий давній послідовнику Платона, а чи не краще буде, коли ти спробуєш стати дорослішим?

— І ти завжди так думаєш про дівчат? — спитав він докірливо. — Невже у тебе в голові самі тільки брудні думки?

— Ні, чому ж. Хіба я оце тільки не розмовляв з тобою про війну?

Нараз Малюкове обличчя буквально засвітилося — істина несподівано відкрилася йому.

— О, тепер я зрозумів, що вона хотіла сказати! — вигукнув він, схопився з місця, постояв, пройшовся по кімнаті. Він перетравлював своє велике відкриття. — Звичайно! Це ж ясно! — повторював він раз по раз.

— Якщо це стосується моєї скромної персони, ти, може б, натякнув у чому річ, — несміливо зауважив я.

І він заговорив, звертаючись уже до мене — палко, схвильовано і водночас діловито, немовби йшлося про якесь відкриття, абсолютну істину, вищу за все особисте; вона, звичайно, мала страшенно захопити мене.

— Так от. Зараз я тобі все поясню. Дивно, що ти сам до цього не додумався. Та це ж два боски одного й того самого. Адже і твоя підпільна робота, і твої легковажні зв'язки з жінками — усе це йде від одного, від потреби знеособитись, розчинитися, знищитись. О, ці твої жінки!.. Ради бога, далі від них, ти повинен себе примусити!

— Я пробував, — нерішуче сказав я. — Але тоді в мене починає паморочитись голо-

¹ Йдеться про звернення до населення короля і прем'єр-міністра Стаунінга, в якому всі датські громадяни закликались до лояльності щодо окупаційної влади.

ва. І у вухах дзвенить. У тебе такого не буває?

Але бій програно, і міняти свої позиції вже пізно. Кьол тріумфував. Я майже фізично відчував, як відстань між нами дедалі збільшувалась.

— Перестань базікати, — сказав він зневажливо, і у його голосі зазвучали якісь нові тверді нотки. — По суті, тобі одне потрібне. Щоб тебе поклали на обидві лопатки — і все. Якщо ти надто довго стоїш на ногах, ти одразу втрачаєш душевну рівновагу. Ти шаленієш, місця собі не знаходиш, шукаєш, з ким би зчепитись, щоб тебе поклали на лопатки. Скажи щиро, хіба не так?

— Із твоєї точки зору — звичайно. Але послухайся доброї поради — тримайся далі від цієї твоєї Інгерлізе. Може, вона й палко кохає, та навряд чи тебе. Честолюбство — ось як це називається.

— Духовне честолюбство! — поправив Кьол. — Це саме те, що мені потрібно. О, як мені потрібно, щоб мене розуміли! Інгерлізе завжди поділяє мої погляди. Я вперше зустрів таку розумну і таку чуйну дівчину.

— А я й не казав, що вона дурепа. Вона — великий фокусник. Чародійне дзеркало. Завжди повертає тобі твоє зображення таким, яким би ти хотів його бачити. Це вона вміє. А більше нічого. Свого, власного в ній — ні на копійку.

— Треба ж таке, і тут вона мала рацію, навіть тут! — торжествував Кьол.

Дуже мило. Виходило, що я весь час сам себе б'ю. Ніяк не дійму його до живого.

— В чому мала рацію? — кисло поцікавився я.

— Вона каже, що ти її ненавидиш, що ти буквально переслідуєш її після того, як, ну, відтоді, як вона відмовила тобі...

— Господи, в чому?

— О, ти сам чудово все розумієш. Жінка для тебе не людина, не має права бути людиною, вона обов'язково повинна бути самою.

— На жаль, більшість нормальних мужчин не можуть довго перебувати в любовних стосунках з жінкою, не прагнучи до природного їх завершення, — сказав я повчально. — Тому чоловікові, якщо він тільки не ганчірка, краще бути далі від таких персон, як Інгерлізе. Вона тебе обдурить, ти ще згадаєш моє слово! До речі, я не маю ані найменшого бажання з нею тут зустрічатись. Я, мабуть, таки піду.

Я підвівся з крісла, Кьол мене не затримував. Але він провів мене аж до хвіртки. І ні на мить не стихав. Він був люб'язний, більше, ніж люб'язний, — сердечний, запобігливий, надміру уважний. Так буває, коли людина певна себе, своїх сил. Здорово він мене

відшмагав, ох і здорово! Тепер йому море по коліна!

Що ж, його теж можна зрозуміти. Мало того, що він знайшов себе, він крім того довів мені, що він тепер самостійна особа, — не комусь там, а мені, давньому другові, який, правду кажучи, наче колючка сидів у нього в п'яті, завжди виявляв себе сильнішим, винахідливішим і завжди верховодив. А віднині він вільний. Він вільний! Гаразд, не буду псувати йому настрої, хай повтішається.

Ми постояли біля хвіртки. Холодно, вітряно. А ми все ніяк не могли розійтись. У Кьола зуб на зуб не попадав. Він був без пальта.

— Ви з Інгерлізе все-таки повинні знайти спільну мову, — промовив він підбадьорливо.

Та він сказав це просто для годиться, сам він у це не вірив. Я промовчав, сів на велосипед і подав йому руку.

Ідучи назад, я в думці називав Інгерлізе всякими непотребними словами. Я лютував не тільки через те, що вона виконала свою погрозу і, справді, спробувала посварити нас із Кьолом. Мене страшенно дратувало, що вона досягла в цьому значно більшого успіху, ніж я міг сподіватися. Наша дружба з Кьолом почалася не вчора, основа її була закладена, коли нам було по одинадцять-дванадцять, — вік, який не знає зрад. Може, цю дружбу і не можна вже врятувати, — надто розійшлися наші інтереси, — може, останніми роками ми і дружили вже більше за традицією, в ім'я минулого, може, дружбу і треба час від часу переглядати, не обов'язково ж чіплятися за неї, — може, все це й так. Але щоб через таку нікчему, як Інгерлізе! Щоб через неї переглядати наші стосунки з Кьолом! Сказатися мало, та й годі.

Розділ IV

Після того, як з Ейгілем у нас нічого не вийшло, а Кьол відмовився, уся надія була на третю кандидатуру — на Якоба. І його ми таки завербували. Якоб — селянський син і богослов. На вигляд — типовий студент із народу. Довгий, як жердина, і до того ж страшенно худий. Досить тільки поглянути на його здоровезні ручиська й ножища — одразу скажеш, що хлопець від землі. І з того, як він сутулився, можна було зробити висновок, що хлопець звик до важкої праці. Перш, ніж взятися за книги, він спробував, почім ківш лиха. А витримка така, що можна позаздрити.

На асфальті, щоправда, він почував себе

невпевнено, зате побачили б ви, як він ходить по ріллі!

Третім у список Крістіан записав Якоба не через незграбність чи якісь там фізичні вади, а через одну дивну рису характеру. На Якоба іноді, як то кажуть, находило. Якісь незрозумілі напади, причому це завжди набирало таких дивовижних форм, що товариші по гуртожитку просто лягали з реготу.

Вчився він старанно і сумлінно. Щодня ходив на лекції — неухвально, увесь заглиблений в себе, нечесані патли звисають на лоб, руки якось незугарно теліпаються. І раптом з доброго дива, стане посеред дороги, наче громом уражений, і глибоко-глибоко замислиться. Потім на очах у здивованої публіки повертається на сто вісімдесят і рішуче прямує до найближчої молочної; а за десять хвилин він уже в кухні гуртожитку з фунтом масла і французькою булочкою. Стоїть і ріже на шматочки спершу масло, потім хліб. На однакові шматочки. Масло тоді давали на картки не дуже густо, так що Якоб, очевидно, давав раду одразу двомісячній пайці. Поріже, зробить бутерброди і починає наминати. Обличчя в нього ясніло, і так він з'їдав усі шматочки один за одним.

А причина тут, звичайно, була якась значно глибша, ніж недоїдання чи бажання полакувати. На нього, очевидно, «находило» серйозно. І булочки тут були зовсім не обов'язковим атрибутом. Він взагалі міг раптом глибоко замислитись. Та він не просто безтямно витав у думках бозна-де. Це справді були якісь напади. Бо він завжди після цього якось враз опам'ятовувався: немовби міцно спав, а його грубо розбудили.

Якось ми разом стояли за квитками в кіно. Він саме перебував у цьому дивному стані. Всю чергу простояв мовчки, тихо-мирно, а коли вже підійшли до каси, то немовби прочумався і оглядівся. Низька стеля, духота, повно народу. Обличчя в Якоба зморщилось, очі зробилися зовсім безтямні. Він розштовхав усіх, мов скажений бик, кинувся до виходу і зник.

Певна річ, усе це можна пояснити тим, що він ніяк не міг звикнути до міського життя, до галасливих юрм, проте клепки в голові йому все одно бракувало. Це точно. Через цю невірноваженість його легко було збити з пантелику. Невідомо, як би він повівся в критичний момент. Напевне, він міг з однаковим успіхом і втнути щось дике, непоправне і, навпаки, зробити саме те, що треба. Не вгадаєш. Звідси і сумніви Крістіана.

Сам Якоб сумнівів не мав. А чому б йому не взяти участь в Опорі — він вважав, що впроваджується з будь-яким завданням.

Я застав його в гуртожитку самого. Якоб сидів на підлозі, посеред кімнати, широко

розставивши ноги, і чистив стару, несправну мисливську рушницю, яка звичайно прикрасала стіну над його ліжком. Він зняв із столу книги й інші непотрібні зараз речі, щоб було куди складати вичищені деталі.

— Ну що, газет так і немає? — спитав він і подивився на мене. Обличчя довгообразе, глибоко запалі очі.

— Досить, почнемо діяти, — сказав я.

— Ехе-хе! Це добре! — Якоб заплющив одне око і зазирнув у ствол. — Отже, діяти, кажеш? А я, між іншим, після різдва, думав, і з дому не виберуся. Щось інше, а посвячувати вони мастаки! Ну, як там у вас? Розповідай!

Ми швидко домовилися. Без зайвих балачок. Якоб мав здоровий глузд, що й казати. Він одразу ж поцікавився, коли йому дадуть справжню зброю. І тут я, мабуть, дав маху: легковажно пообіцяв йому, що невдовзі він матиме змогу чистити цілком сучасну зброю. Щоправда, не таку солідну як його гаківниця, зате й не таку безпечну.

Отже, група була сформована. А через тиждень ми всі четверо зібралися в Крістіана на вулиці Рондевей. Коли ми йшли туди, я почував себе якось негаразд. Щось мене тривожило. Лео і Якоб один одного, правда, знали, хоча й не дуже добре. Але як вони поводитимуться серед стильних меблів у Крістіановій квартирі — це ще питання... Я б не сказав, що Лео не має соціальних упереджень; елементарна ввічливість могла роздратувати його, а Якоб був ютландець до самих кісток, і копенгагенські замашки навряд чи будуть йому до вподоби. Коли б вони обидва чого не втнули.

Та й сам Крістіан. Як він нас зустріне? Чи не гнутиме він перед нами кирпу? Та коли б і ми не сплхували, — адже він ставить до захисників батьківщини такі високі вимоги. А що, як він почне торочити Лео і Якобу про національне почуття і про мораль, як ото свого часу повчав мене? Ох, навіть подумати страшно.

Та все обійшлося чудово, даремно я тільки псував собі нерви. Якоб з Лео поводитися невимушено, доброзичливо, а Крістіан наче зовсім забув про свої теорії та принципи. Він одразу ж приступив до діла, розповів про нелегальну роботу, яку сам вів у Копенгагені — просто поділився конкретним практичним досвідом. Слухати було страшенно цікаво. Він розповідав справді потрібні речі. Уся сіль, звичайно, була в самих операціях — він нам навів силу-силенну подробиць, з олівцем і папером пояснив, як саме виплутувався з усяких халеп.

Ох, і вмів же Крістіан розповідати! У нього був справжній хист щодо цього. Та ще Лео весь час засипав його запитаннями, і Крістіан захоплювався все більше. Страшенно

цікава розповідь — і все конкретно, по суті. Що-що, а знання справи Лео і Якоб уміли цінувати. У всьому, що вони могли перевірити на власному досвіді, розповідь Крістіана була бездоганною, а тому вони анітрохи не сумнівалися, що й інші факти абсолютно вірогідні. Вечір ще далеко не закінчився, а вони вже свято повірили в Крістіана. І він став нашим керівником.

Наступні дві зустрічі Крістіан мав намір присвятити вивченню різних видів вогнепальної зброї, крім того, він хотів навчити нас користуватися вибухівкою. Але з цього нічого не вийшло, бо він не мав ні зброї, ні вибухівки. З десантниками ще не було встановлено зв'язку, хоча ми знали напевне, що вони діють десь зовсім поблизу, і з поводження Крістіана я зрозумів, що в найближчому майбутньому розраховувати особливо нема на що. За таких обставин детальні інструкції нам були начебто й ні до чого. Але ж нам не хотілося марнувати час.

Спільними зусиллями ми зібрали відомості про всі більш-менш придатні для диверсій об'єкти, а Крістіан вибрав три найбільш реальні і розподілив між нами по одному на кожного. Лео і Якоб одержали по майстерні, а я — фабрику, правда, невелику. За тижень нам треба було детально вивчити обстановку і починати діяти.

Чи справді фабрика випускає важливу військову продукцію? Скільки там робітників? Чи працює фабрика цілодобово? Якщо так, то коли закінчується денна зміна і починається нічна? Чи є там вартові? Коли вони змінюються? І ще — як туди підступити: як проникнути в приміщення, де стоять телефони, як утекти, коли діло буде зроблено, хто живе поблизу? Скільки людей потрібно буде для операції? Усе це треба було з'ясувати виключно за допомогою власних очей — розпитувати, виявляти недоречну цікавість було ризиковано.

Лео з першого ж заходу приніс вичерпну інформацію. Він, щоправда, випустив з уваги одну дрібницю, одну неістотну деталь — а саме, що його майстерня і не думала працювати на німців. Крістіан, проте, немовби й не надавав значення цій маленькій неуважності. Мої ж і Якобові відомості його чомусь не влаштували. Дві пари очей краще за одну, сказав він, звелів нам помінятися, і наступного тижня Якоб пішов на мою фабрику, а я — в його майстерню. Цей Крістіан розпитувати теж умів. Після розмови з ним тобі одразу ставало ясно, наскільки можна було вірити власним очам, і особливо — наскільки їм не можна вірити.

Ми проходили курс навчання, переключачоючись на інші об'єкти, і швидко навчилися розв'язувати завдання, які давав нам Крістіан. Але він ніколи нас не хвалив, так само

як і пояснень своїх ніколи не повторював — дасть вичерпне пояснення, зате раз назавжди. Тим-то ми й не знали, чи задоволений він нами чи ні. Звичайно він вислуховував нас з байдужим виглядом, немовби думав зовсім про інше. Та саме в такі хвилини він слухав особливо уважно, я в цьому незабаром переконався.

Так минуло місяців півтора, ми винюхали в місті все, що можна, і взагалі весь час були на сторожі. Ми стежили за кожним кроком німців, особливо ж цікавились транспортуванням вантажів у порту і на залізниці, і про все доповідали Крістіану. Кожного разу ми пропонували йому починати. Він спершу рішуче відмовлявся. Та час минав, ні вибухівка, ні зброя не надходили, і він почав уважніше ставитись до наших ідей. Либонь, злякався, щоб ми зовсім не скисли. Коли хтось із нас пропонував щось путяще, це обговорювалося всією групою, деякі плани Крістіан сам детально перевіряв і корегував, і незабаром у нас було вже запроєктовано безліч чудових диверсій, от тільки порошу не було жодного грама.

Минув лютий, потім половина березня. Далі зволікати було нікуди. Нам давно вже терпець урвався. Кому охота бігати по місту й збирати відомості, які все одно ні до чого. Ми всі четверо зовсім були занепали духом, та ось одного чудового дня в камері схову міського вокзалу опинився такий невинний на вигляд чемоданчик. Не подумайте, що англійці самі згадали про нас. Чемоданчик був із Копенгагена. Це все Крістіан. Він попросив свою колишню групу підкинути нам це господарство.

В чемоданчику було: вісім пакетиків англійської пластичної вибухівки PE_2 по чверть кіло кожен, — потім ми нею тільки й користувалися, — детонаційний шнур, запали, детонатори і п'ять хімічних підричників. Цього, може, вистачило б на дві, щонайбільше, на три операції, та ми відчували себе справжніми багачами. Нарешті можна хоч що-небудь робити!

Ніколи «нелегальне почуття» не було в мене таке сильне, як того найпершого разу. Мені ввижалося, що кожен зустрічний одразу ж усе прочитає на моїй фізіonomії. Ми так довго ждали, так уже зжилися з думкою про те, що ми — нарешті-таки — щось будемо робити, нам так кортіло якомога швидше почати діяти, що на обличчях усе це, звичайно, було написано великими літерами. Ще б пак! І мені було навіть дивно, що мене не хапають, що ніхто не біжить до автомата викликати поліцію.

Сама операція була надзвичайно проста. Ми вибрали судноремонтну майстерню, що містилася в закутку неподалік од Фінляндсгаде. Працювала вона цілодобово, але охо-

рони там у них ніякої не було, і ввечері в провулку не пробачиш нікого. Тільки ті робітники — чоловік десять — які саме ремонтували два німецьких катери.

Щоправда, одна заковика в цій справі все-таки була. І досить істотна. Ми не уявляли, як потрапити всередину: двері напевне, були замкнені. Та коли ми сказали про це Крістіанові, він і слухати не став — сказав, що це він бере на себе.

Ми провели рекогносцировку за всіма правилами, хоча тут слово рекогносцировка, мабуть, не дуже доречно — надто вже простою була справа. Точно о пів на дев'яту ми були на місцях. Якось зайняв позицію на найближчому розі, а ми з Лео кожен у своєму під'їзді напроти воріт майстерні. Як і домовлялися, Лео під якимось приводом заздалегідь побував у дворі і переконався, що все гаразд. У нас у всіх була зброя. У мене і в Лео — наші німецькі пістолети, а в Якоба — позичений у Крістіана кольт.

У провулку безлюдно, темно, тихо, дощу не було, але чи тепло, чи холодно — просто не пам'ятаю. Я весь упрів. Серце калатало, навіть дихати стало важко, в горлі пересохло, аж нудило — і яка користь твердити собі, що ти боягузливий дурень. Хвалити бога, чекати довелося недовго.

Почулися лункі квапливі кроки. Елегантний добродій у світлому плащі, м'якому капелюсі, в рукавичках ішов просто на нас. Під пахвою — чорний портфель. Перед тим як порівнятися з нами, він підвів очі і переконався, що ми там, де нам і слід бути. Після цього він зник у воротах. Ми з Лео швиденько перебігли вулицю. Якось залишив свій риг і рушив до нас.

Крістіан чекав у дворі, поки ми з Лео пройшли за ворота. Потім він рішуче попрямував до майстерні і затарабанив у двері. Ми з Лео притиснулись до стіни і зазирали у вікно. Затемнення було неакуратне, шпарка залишалася, звідти на нерівний брук лягала смужка світла. Чути було мирний робочий шум. Один робітник стояв біля самого вікна. Він невдоволено щось буркнув, коли Крістіан постукав, потім відклав важкий гайковий ключ, і човгаючи, пішов до дверей.

— Хто там? — голос у нього був писклявий і страшенно невдоволений, — так пізно ми нікого не впускаємо.

— Ну, звичайно. Не такі нині часи, — відповів Крістіан. Інтонації були найвишуканіші. Він вимовляв кожне слово голосно і чітко. — Але можна попрохати вас про одну люб'язність? Скажіть, будь ласка, чи не можна мені побалакати з паном Ове Петерсеном?

— Ове Петерсеном? — перепитав голос з виразним притиском на «Ове». — Ні, тут таких немає. Ове Петерсен? Ні. Може, вам Отто Петерсена?

— Ох, пробачте! — Крістіан страшенно збентежився. — Господи, що це я верзу! Ну, звичайно ж Отто Петерсен. Чи не можна викликати Отто Петерсена сюди, до мене. На одну хвилинку. Можете не турбуватись, не відчиняйте, будь ласка.

— А його сьогодні немає, — в голосі за дверима звучало співчуття. — Він на бюлетені до кінця тижня.

— От нещастя! — тут уже в голосі забриліла невдавана досада. Над вухом у мене пролунала добірна лайка. Це Лео. Він матюкався крізь зуби. Ми прилипли до стіни і затамували подих, поки робітник витримував коротку боротьбу з самим собою. Нарешті, цікавість перемогла.

— Тут, правда, його шуряк, — і потім, вагаючись: — Може, вам шуряка покликати?

— О, будь ласка, неодмінно! Якщо вам не важко. Мені на секунду, не більше! — По голосу Крістіана ми зрозуміли, що він посміхається.

— Та чого там, робота не вовк, у ліс не втече! — той тип під дверима остаточно розм'як. Загримів засув.

— Гей, Б'ярне! Покличте-но Б'ярне, — сказав він комусь через плече.

Крістіан ступив крок назад і низько вклонився нам, коли двері прочинилися: — Прошу вас, панове. — І ми з Лео вдерлися всередину, наставили на робітників наші пістолети і дико загорлали:

— Руки вгору!

Я нервувач так, що відмовляв голос, зате Лео гримнув на них як слід. Недаремно ж він стільки прослужив в армії капралом. І все-таки було видно, що його нерви напружені до краю. Тим-то він так і репетував.

Той, що відчинив двері, взагалі був ледь живий від страху, всі інші також перелякалися так, що ми швиденько з ними впоралися. Звичайно, дозволили їм зібрати інструмент і всякий там особистий мотлох. Після цього ми одразу ж передали всіх під команду Якоба, який чекав у дворі, щоб одвести їх у бомбосховище. Ну він їх і одвів. Більшість. Та двоє молоденьких, очевидно, збагнули в чім річ, і не дуже поспішали йти за всіма іншими. Вони буквально очей не могли одірвати від Крістіана і його портфеля.

Крістіан одразу підійшов до катерів. Оглянув мотори, граціозним жестом скинув рукавички, поклав їх на верстак. І тут його увагу привернули двоє цікавих. І що ж він зробив? Таке, що всіх приголомшило.

Він обдарував цих типів однією з найчарівніших своїх посмішок і сказав підійти ближче. Після цього люб'язно і спокійно заходився пояснювати їм, що він зараз робитиме. По пунктах. Він показав їм, у яких місцях він покладе в мотори вибухівку — ті підтакували, що, мовляв, і справді, місця ціл-

ком підходящі. Потім продемонстрував, як з допомогою ізоляційної стрічки прикріплюються пакети з вибухівкою, як з'єднуються детонаційним шнуром, щоб вибухнули одночасно. Потім він підніс до носа кожного з них хімічний підричник.

— Це називається хімічний олівець, він і справді нагадує звичайний металевий олівець, правда ж? На одному його кінці, ось тут, згори, є скляна ампулка з кислотою. Якщо натиснути чохол, він з міді, м'який, — ось тут, бачите? — ампулка тріскає, кислота роз'їдає стальний дротик, який звільняє детонатор. Різні олівці спрацьовують через різні проміжки часу. Від п'яти хвилин до доби. Ось цей розрахований на десять хвилин, про це свідчить колір запобіжника. Бачите, чорний. А якби на півгодини, то був би червоний колір.

Уся лекція забрала кілька хвилин, та нам з Лео здалося, що вона тривала дуже довго. Ми в цей час порпалися в другому моторі, плуталися, збивалися і взагалі заважали один одному.

Крістіан зробив свою справу і підійшов до нас. Та я не став чекати, поки він з Лео усе зробить, і вийшов у двір до Якоба. Буквально за кілька хвилин вийшли Лео і Крістіан, ми неквапливо попрощалися і покинули об'єкт. По двоє ми розійшлися в різні боки. Потім сіли на велосипеди і поїхали.

Ох і прислухалися ж ми в перші хвилини! Що ми тільки не передумали, поки мчали містом. Саме закінчився перший вечірній сеанс, і люди сипнули з кіно. Вони йшли якісь немовби прибиті, задумливі. В темряві мерехтіли вогняні цятки — то запалювали свої сигарети чоловіки. Оговтавшись і призвавшись до навколишньої сумної дійсності, вони хапали своїх жінок і тягли їх додому. До своєї кави. У свої ліжка. А може, і в темний під'їзд, не далі... І всі вони були самотні, якісь замкнуті. І ніхто не знає, про що мріє сусіда. Навіть парочки, які вже ніжно обнялися, і ті йшли мовчки, чужі одне одному. Вони ще раювали кожен сам по собі в ідеальних обіймах героя чи героїні і дивилися просто себе невидючими очима.

— Ти глянь, лишень, які бовдури! — крикнув Лео. — Адже не знають нічого, не знають, що це ми!

Мені б спитати: а звідки вони можуть знати? Але я почував те саме, що й він. І справді кумедно: ідуть тротуаром буквально поруч — простягни руку і торкнешся — і думають про те, що їм тільки-но показали, напевне, щось підлаковане, підсолоджене, а фантазії бракує, щоб уявити дійсність у всій її простоті. Ніколи їм нас не розпізнати. Ніколи в світі. Якщо тільки нам вистачить нахабства, а інакше кажучи, якщо тільки ми зуміємо поводитись невимушено і природ-

но, можна наробити бозна-чого і ні в кого не виникне ні найменшої підозри. Вчинок, який ще тільки треба зробити, виказує тебе, кидає на тебе тень підозри, а коли він уже зроблений — прикриває тебе захисною маскою. Цікаво. Може й справді, чим більше дієш, тим невидимішим і вільнішим стаєш? І, кінець кінцем, напевне, просто нічого вже немає неможливого. Аж голова паморочиться! А ці всі йдуть собі і нічогосінько не розуміють — не підозрюють. Якусь мить я навіть жалів їх, та тільки мить.

— Треба ж таке! — стрепенувся Лео, коли ми виходили на майдан. Великий червоний шрам, який починався від перенісся і перерізав весь лоб, до волосся, почав набрякати. — Дідька лисого! Я ж казав, що шнур...

І тут загриміло. Ррраз! Два могутніх вибухи пролунали над містом з секундним інтервалом. Гуркіт прокотився вулицями і провулками, вдарив в усі двері й вікна, заглушив к бісу всі інші звуки. Сила! Ці два скромні вибухи гримнули, як погроза, як обіцянка: місто буде наше!

Лео засвистів і почав несамовито крутитись і підстрибувати на сидінні велосипеда: розважав мене. Ми зареготали і швидко поїхали від центру вуличками поза церквою до Крістіана, відзначити подію. А то ж як! Могли ж ми дозволити це собі — тільки раз, після першої справжньої диверсії! Крістіан сам нас запросив. За умови, звичайно, що все буде гаразд.

Цього разу, коли ми піднялися на п'ятий поверх будинку на Рондевей, нам відчинила Герда. Ми її звичайно майже не бачили, вона зразу ж зникла в спальні, тільки-но ми прийдемо, а коли й виходила до нас, то завжди безсловесна, мовчазна. Але поводитися вона чимраз простіше й простіше. Не так опозиційно. А сьогодні, їй же богу, здається, навіть усміхнулася.

— Здорово зроблено, — дружньо кинула вона. На ній було яскраво-зелене плаття і жовтий фартух. Вигляд досить домашній. І якась добра була вона сьогодні. Немовби трохи тонша, стрункіша і лагідніша. Звичайна жінка за звичайною буденною роботою: ходить із кухні в кімнату і накриває на стіл.

Незабаром прийшов Крістіан, потім Якоб — він мало не лопає від цікавості. Йому не терпілося почути звіт про те, чого він сам не робив, а головне його цікавило, як Крістіан добився, що йому відчинили двері. Лео одразу ж розіграв для нього всю сцену.

— Ове Петерсен? Може, вам Отто Петерсена? Його сьогодні немає. У нього бюлетень до кінця тижня. — Він мекав точнісінько, як той хлопець під дверима, і не забував робити паузи, щоб підкреслити напруже-

ність обстановки. — Тут, правда, його шуряк. Може, вам шуряка покликати?

Якоб, регочучи, відкинувся на спинку крісла.

— От здорово! — він захлинався від захвату.

— Ми вже двічі вдавалися до цього трюку в Копенгагені, — пояснив Крістіан. — Успіх гарантований. В кожній такій майстерні обов'язково знайдеться Петерсен, Хансен, Єнсен або Нільсен, правда ж? Треба тільки додати ім'я. Саме воно і викликає цілковите довір'я, а якщо не вгадав, не хвилюйся, поправлять. Тобі доведеться тільки вибачитись — мовляв, помилився. Усі ж такі цікаві. І люб'язні. Обов'язково допоможуть тобі.

Крістіану у всякому разі допомагали. Увесь трюк для нього надзвичайно характерний. Люди страшенно охоче робили йому різні послуги, були дуже раді, коли він з чимось звертався до них. Взяти хоча б сьогоднішнє. Адже не випадково робітники визвірились на мене і на бідного Лео, а до Крістіана, хоч саме він пошив їх у дурні, вони поставилися з цілковитою повагою. Один навіть помахав йому картузом, стоячи в дверях. Через Крістіана їх витурять з роботи, та ба — чарівна людина.

Лео це зрозумів.

— Ти можеш із людей вірьовки сукати, Крістіане, — сказав він. — Скажи, наприклад, своїй пацієнці: «Фру Андерсен, голубонько. Мені на ранок до зарізу потрібна для важливих дослідів людська голова». То вона тобі одразу ж: «Пане лікар, якщо у вас нікого більше немає напихати, то беріть мою. Я ось тільки черкну записочку своїм старому!»

Крістіан посміхався. Якоб виявив бажання ще раз послухати його репліки під дверима. Лео одразу ж пішов йому назустріч. Від повторення сцена нічого не втратила. Незабутні пояснення Крістіана, що їх він давав двом робітникам — про принципи дії вибухівки, — теж потрібно було, звичайно, детально переповісти, та тільки-но Лео розкрив рота, як Крістіан перебив його:

— Треба ж було їм показати, що ми статечні люди, а не якась шантрапа. Ви ж там длубались, як двоє зелених підмайстрів. Я мало й вас не покликав повчитись.

— А ми вважали, що нарешті-таки догодили тобі. — Лео був справді розчарований. — Такі горді були. І за себе і за тебе.

— Ні, хвалитися нічим, — відрізав Крістіан. Він підвівся і почав ходити туди й сюди по кімнаті.

Завжди він так. Ну, звичайно, ми не вчинили великого подвигу, але ж це наше перше діло, то чому б нам не потішитися трохи. Набридло йому наше базікання, чи що? Чи йому неприємно, що раптом хтось патя-

кає про Крістіана Борка? А може, просто в нього нервова сверблячка, як перед новорічним сніданком? Герда десь зникла. У кухні теж тихо. Швидше б дали вже підкріпитись.

Усі якось одразу скисли. Якоб і Лео спробували були піднести настрій, та в них нічого не вийшло і вони примостилися в кутку і там перешіптувались і переморгувались. А Крістіан міряв кроками кімнату. Півгодини тому чоловік виявив таку витримку і спокій, а тепер бігає по кімнаті, мов несамолюбивий. І повіка весь час сіпається. Дивина, та й годі!

Ще хвилину і він почне свої абстрактні теревені. Це вже точно. Почне пояснювати, що таке Опір. Нам доведеться вислухати лекцію про прагнення бути корисним, про почуття відповідальності, про обов'язок кожного перед власним «я», про вірність своєму обов'язку. Про мужність, про рішучість і так далі і тому подібне і в тому ж дусі. І все це суцзя правда, а може, це страшна нісенітниця, але якого біса варнякати про це зараз?

Усі мовчали. Якоб грався своїм пістолетом, Лео втупив очі в килим, Крістіан бігав по кімнаті. Він узявся до яблук. Я пильно прислухався до того, що робиться в кухні. Як і раніше — ні звуку. Сторожка тиша. Крістіан може почати в будь-яку мить, а коли він розкриє рота, Герда одразу ж затягне своєї куховарської пісні.

І хто ж, по-вашому, в останню мить врятував становище? Ну, звісно, Лео! Він зметікував, що настрої у Крістіана серйозний, і зумів виручити господаря. Порушив зовсім нову тему.

— Хотілося б почути твою думку. Справа така. Давно хотів спитати тебе. — Він пом'явся і віддано глянув на Крістіана. — Ти ж лікар, ти, певне, знаєш.

— Що? А, так, звичайно спробую. — Крістіан спустився на землю.

— Скажи, коклюш вдруге буває?

Крістіан став, наче вкопаний. Він не знав, морочить його Лео чи говорить серйозно. Та на фізіономії Лео не було нічого, крім довір'я і поштивості.

— Чому ж ні, це цілком можливо.

— Так-так, — хитнув головою Лео. — Чув. Це я сам знаю. А втретє — буває?

— По-моєму, це мало вірогідно. А чому ти питаєш?

— Зараз скажу, — і Лео виклав свій козир. — Мати в дитинстві хворіла на коклюш, потім, коли ми з братиком були маленькі, вона знову захворіла. Зараз вона доглядає братового малюка, а в нього саме коклюш, а вона, бачиш, сама щось покашлює. Виходить, якщо втретє коклюш буває, то це у неї він і є.

Було ясно, що Крістіан справді не фахі-

вещ з дитячих хвороб. Він відкашлявся, потім двічі примірявся. Тільки після цього він, нарешті, знову заговорив твердим, діловим голосом. Він детально розглянув випадок і умудрився не сказати нічого конкретного. До всього цього Лео і сам міг би дійти, трохи помізкувавши і поклавшись на свій нюх. Та це була сфера, де Лео на свій нюх не покладался. Простій людині взагалі властиво вбачати в представникові медичної науки істоту якогось вищого порядку. І Лео слухав Крістіанову лекцію надзвичайно уважно. На його м'ясистому обличчі—наскільки це, звичайно, можливо — виражалось щось схоже на благоговіння. Якесь собача відданість. В міру того, як наш учений медик нагромаджував нові й нові терміни, вираз обличчя Лео ставав дедалі дурнуватішим.

Нараз у кухні загриміло, очевидно, об підлогу брязкнувся повний піднос. Задзвенів розбитий посуд. Крістіана пересмикнуло. Він затнувся, повіки засіпались — обидві. Він ступив було з кімнати, але я його випередив і грюкнув за собою дверима.

Герда впустила піднос із частуванням. На підлозі валялися бутерброди, парували розлитий чай; друзки чашок, тарілок, блюдець — усе перемішалось.

— Виходить, ви теж здійснюєте диверсії? — і я схопив її за руку саме в ту мить, коли вона намірилась відкинути ногою друзки чайника.

Вона озирнулася. Очі горіли.

— Це й через тебе! — вигукнула вона. — Я не зумисне. Я зачепилась. Клятий фартух! — і вона здерла його з себе і жбурнула в раковину.

— Хіба ж я просив розводити такі церемонії? — сказав я.

— У всьому винна я сама! — вона була вся червона і страшенно люта. — Я саме вирішила, що більше не буду така... більше не буду сердити Крістіана.

— Чого б я тільки не дав, щоб подивитися, як Лео пийте чай, — сказав я серйозно. — По-моєму, він його бачити не може.

— Правда? — мовила Герда і глибоко зітхнула. Видно було, як важко їй опанувати себе.

— Авжеж. Він п'є виключно каву і пиво, — вів я далі. — Отже, все гаразд. Пляшки на столі. Зробити пару бутербродів — і край.

Вона недовірко глянула на мене. Я витримав погляд.

— Ну, гаразд, — сказала вона похмуро. — У мене ще залишилося п'ять цілих склянок. Так, здається, п'ять.

Я присів навпочіпки і заходився збирати черепки. Герда опустилася поруч, почала допомагати. Так ми якийсь час порпались у каші з бутербродів. І раптом плечі в неї за-

тремтіли. Плаче чи сміється? Я скося поглянув на неї, вона одразу ж підвела голову. І тут я вперше почув, як вона сміється. Обличчя у неї одразу ожило, стало іншим; волюгі зуби і великий красивий рот.

Герда залишалася в тому ж превеселому настрої, поки ми витирали і підмітали підлогу, намазували хліб маслом, а потім, коли вже треба було йти в кімнату, вона витерла очі і сказала:

— Бідолашний мій чоловік.

— Прости! — шепнула вона вкрай знервованому Крістіану, коли ми зайшли. — Це сервіз тітки Крістіни. Останні п'ять чашок.

— Але ж ви чудово все організували, — Крістіан відважно витримав удар і поглянув на мене, хоч і трохи підозріливо, але не без вдячності.

— Лео! — гукнув Якоб. — Адже фру нічого не знає про сьогоднішнє. То, може, ти...

— Авжеж, розкажіть, розкажіть про ваші подвиги... — Герда усміхнулася. — Гуркіт був шикарний.

— Ще б пак! — Якоб був у захваті. — Ну, давай, Лео, усе заново ще разок.

І вечір вийшов чудесний. Такого у Крістіана ще жодного не було.

Розділ V

Якось у квітні по обіді я поїхав до Лео в майстерню. День був сонячний — один із перших справжніх весняних днів. Повітря таке тепле, а небо синє, що аж боляче очам і все тіло наливається якоюсь дивною млостю. Робочий день уже закінчився, ми вийшли у двір, прихопивши з собою кілька пляшок пива і пачку сигарет, і сіли на осонні. Ми були злі, як чорти. Може, й справді піти з групи і діяти самостійно з нашими кустарними «запалками»? Нам здавалося, що ми маємо на це моральне право. Усе розвалилося к бісу.

Через три дні після диверсії в судноремонтній майстерні ми таки використали залишки копенгагенської вибухівки і здорово покалічили велику автомайстерню неподалік від гавані, яка працювала зараз виключно на німців. Вийшло непогано, що й казати. Та на тому й край. Після цього ми жодного разу не були в ділі, а з Крістіана слова не витягнеш. Чи пришлють іще щось, чи присилать муть взагалі — нічого не відомо. Нас обдурили, підвели. Так ми гадали. Якоб уже ладен був послати все до дідька і виїхати до себе в село.

Лео лютував мовчки. Він сидів і червонів — від злості, від пива і від сонця. Жила в нього на чолі набрякла — не чіпай його!

Коли він такий, краще не починати з ним розмови. Ну, я й мовчав. Я не громовідвід.

Між іншим, у профіль він просто красень. Світле волосся завжди акуратно зачесане, високе чоло, темні брови, прямий ніс. Ну, а подивишся спереду — одразу видно, що то за тип, правильні риси обличчя навряд чи когось заведуть в оману. Обличчя в Лео широке, м'ясисте, губи товсті, вивернуті, повіки припухлі, у всіх рисах грубість, навіть майже жорстокість. Трохи б витонченості — і справді жорстоке обличчя. Та чого нема, того нема, ніякої тобі витонченості. Неотесаний хлопець.

Прямолінійний, запальний, мстивий — я наче побачив, як ці визначення майнули в Крістіановій голові, коли він розглядав Лео. І Лео невдовзі довів, що характеристика абсолютно правильна. Взяти хоча б тих робітників з судноремонтної майстерні — чого він на них витріщився? А цей останній випадок в автомобільній майстерні? Тут він повівся так, що Крістіану довелося втрутитись.

Вони з Якобом враз упоралися з охороною. Та й хлопці ті з охорони — курам на сміх, вони нас боялися більше, ніж ми їх. Звичайно, панькатися з ними ми не могли, а роззброїти їх треба було. Та лежачого не б'ють, а Лео ніяк не хотів утихомиритись. Як він тільки не знущався, якими тільки словами не шпетив їх! І все це — просто насолода для нього. Уже він позбиткувався досхочу. Знищити їх, стерти на порох — ось чого він хотів. Ті вже й не знали, куди їм подітись від сорому і приниження, а Лео все мало. Отоді-то і втрутився Крістіан.

І все-таки я пишався дружбаю з Лео. Вона тішила моє самолюбство. І не тому, що мене вабила його груба сила, і не через його безумовно хороші якості — його рішучість, його почуття гумору. Я просто пишався тим, що він мене визнав. Річ у тім, що завоювати чимось його симпатію було майже неможливо. Тут для нього ніяких законів не існувало. Зустрічаючи нову людину, він миттю визначав своє ставлення до неї. Або ти йому подобався, або ні. Якщо подобався, Лео став твоїм навіки, і хоч би які ти робив дурниці, хоч би які помилки чи навіть злочини — Лео на все це було наплювати, він усе прощав, усе виправдував і ніколи не переставав вірити в тебе. Та коли вже йому хто не подобався, він був нещадний.

Хоч із шкури виліз, зроби хоч сто найгероїчніших подвигів на благо людства — його б це тільки роздратовало ще більше. Коли Лео просили пояснити, чому він ставиться до людини так чи інакше, він завжди плів щось незрозуміле. І все-таки він рідко помилявся. У нього був нюх на людей, і він, як звір, покладался на свій нюх.

— Давай кінчати, чи що, — пробурчав на-

решті Лео. Він вийняв з темного закутка за дверима дві останні пляшки і відкоркував їх.

Та ось із контори напроти вискочила дівчина і задріботіла через двір. Маленьке рудоволосе створіння, чорна спідничка і блузка в чорну смужечку. Обличчя чимось нагадує обличчя Лео. Вона пробалансувала на високих каблучках по нерівній бруківці — приємне для ока видовище — і зникла за рогом. Поки вона йшла, Лео пас її очима. Його поганого настрою наче й не було.

— Хто це? — спитав я. — На складі працює, чи що?

— Що, полапати захотілося, га? — Лео поблажливо усміхнувся. — Гарненьке дівча. Мабуть, візьмемо на мушку. А тобі тут робити нема чого.

— Абсолютно нема чого.

— Правильно, ти ж отоварився вже.

— Ти про що це?

— Так, ні про що, — ухилився Лео.

Дівчина з'явилася знову. На нас вона навіть не глянула. Лео, примружившись, стежив за нею. Правду кажучи, задня частина в неї була не менш виразна, ніж грайлива мордочка.

— Ерно, Ерночко! — заворкував Лео. — Чи не залишитися нам удвох, Ернунчик, га? Низька посадка, — підсумував він, коли двері за нею зачинилися.

Він скоса весело глянув на мене. Ковтнув із пляшки.

— Так-так, а ти, значить, полюбляєш піші прогулянки, — зауважив він небало.

— Що-що?

— Не викрутишся. Звичайно, то був ти, — Лео нахабно зареготав і задержувато подивився на мене.

— Що ти верзеш? Нічого не розумію. — Я був спантеличений.

— Он як. Ну, пробач. — Він ображено стиснув губи. Та хіба міг він дозволити, щоб його, Лео, морочили!

— Може, скажеш, ти цими днями не гуляв по місту?

— Я? Ні.

— Кинь дурня клеїти. Я вас добре бачив.

— Вас? Кого це вас?

— Тебе і її.

— Та кого її? У тебе, голубе, мабуть, галюцинації.

— Ну, її. Крістіанову дружину. Герду. Може, скажеш ви з нею не гуляли?

— Коли? Де?

— Іди ти під три чорти! — визвірився Лео. — Коли дощ ішов, он коли! В середу! На Ольюккевей. Саме на розі Ольюккевей і Енгвей. Я саме проїжджав мимо, взяв у шефа його старий шевроле. Галасував, кричав, сигналив — а ви наче поглухли і осліпли.

— А, на Ольюккевей. — Я прибрав байдужого вигляду.

— Авжеж, на Олюкквей! — передражнив Лео. Він розізлився на мене. Чого, мовляв, ламаюсь. — Інших ваших потаємних місць я не знаю.

Я добре пам'ятав той день.

Герда в плащі і гумових чобітках, червона хустка на темному волоссі, а в волоссі блищать крапельки дощу. Її сяючі зуби, її розшарілі щоки, мокрі, холодні. Чорна троянда під дощем.

І світло, що розлилося після того, як випогодило. І те високе небо в темних і білих хмарах. До небокраю попливли замки і башточки з хмар, а по долині почали ганятися одна за одною тіні. І цей її погляд на міст, через річку, коли вона раптом глибоко задумалась і забула, де вона, а потім немовби прокинулась і усміхнулась мені.

— Коли б мені хто сказав, що ви до пари одне одному, нізащо б не повірив, — вів далі Лео. — А побачив вас тоді поруч — ну, думаю!.. — Багатозначна пауза.

— Що ти мелеш, — запротестував я. — Ну, пройшлися разом. Можна подумати, я її звів.

Лео кинув на мене швидкий погляд, немовби щось раптом запідозрив: невже він помилився в мені, невже я такий ідіот?

— Ти! І вона... Що я — очей не маю? Тут пахне пожежею, та ще якою.

Він квапливо припав до пляшки. Щоб заспокоїтись.

— От тільки Крістіана жаль. — Він зітхнув. — Який керівник, га? У нього є саме те, чого мені бракує. Усе бачить, як на долоні. Та іноді він якийсь дивний і, видно, не здатен дати їй раду, це одразу видно. У неї очі голодні. Вона з тих жінок, які скаженіють, коли їм випаде не той, кого їм треба. Він гадає — вона так і сидітиме сама в його квартирі і начищатиме без кінця срібний посуд? Га?

— Та звідки я знаю! Знайомі ж без року тиждень.

Насправді Герда уміла розважатись. Вона багато гуляла, читала, знала силу-силенну всього про квіти, птахів та інші речі.

— Найгірше, що це обов'язково позначиться на діяльності нашої групи, — сказав Лео стурбовано.

— Заспокойся, будь ласка. І не роби з мухи слона. Крістіан сам просив, щоб я провідував її, — збрехав я.

Я передав куті меду. Лео, звичайно, не повірив.

— Брешеш! Це вже зовсім дурнем треба бути. Лисицю пускати в курник.

— А відколи це ти став таким добродішним? — сказав я.

— Знаю, знаю. Сам не золото, чого вже там.

— Не буду з тобою сперечатися.

— Я, звичайно, не маю права втручатися в твої діла. Сам знаю, це все буває. Тут нічого

не вдієш. Та хоча б обережніше, ви обоє, чуєш?

Лео допив пиво, підвівся і ліниво потягнувся. Сонце вже пригрівало.

— Ще добре, що коли робити нічого, можна піти до дівчат. А Крістіан сам винен. Не подбав вчасно про те, щоб у нас було справжнє діло — хай на себе нарікає.

Коли ми попрощалися, була вже шоста. Я купив сосисок на лотку в ковбасника, по-вечеряв. Потім походив трохи вулицями, поки не смеркло. Вечір був чудовий, свіжий, ясний. На всьому — якась печать чекання. Якесь потаємне світло, от-от прорветься. Чорний дрозд, — а може, і шпак, — тихенько посвистував звідкись із даху, я йшов мовчазною вуличкою і відчував, що весна зовсім близько. Та дерева ще були по-зимовому голі, гілки — наче намальовані.

Так. Виходить, Лео тривожиться за групу. Це виглядає трошечки комічно. Раніше я не помічав у ньому такої непримиренності до плотських утіх. Хто-хто, а він добре знає, що любов робить з людьми все, що схоче. Людина тут безсила. Яюсь він мене навіть похвалив, що я це розумію.

І потім — господи боже мій! Я ж зовсім випадково зустрів її біля пірса, і ми вирішили трохи пройтися. Тільки і всього. Усе вишло якось само по собі, і між нами нічого не було. Я навіть за руку її не брав.

А взагалі... взагалі, може, Лео трошечки й має рацію. Мабуть, не таке все те невинне, як я намагався змалювати. Я раптом згадав. Сьогодні, по дорозі до Лео, я зустрів Герду. Мені так здалося. То була не вона. Та коли я її побачив, серце у мене стрепенулося й зупинилось. Стало душно. Звичайно, бувало, щось подібне я відчував і раніше, але то інше.

Раніше я ніколи не приходив на Рондевей, не попередивши заздалегідь. Мені відчинила Герда, щоки в неї палали, та вона навіть не вважала за потрібне удавати, що здивована.

— Крістіан у лікарні, — сказала вона. — Щойно пішов.

— О, — мовив я, — а я зовсім забув.

— Я й сподівалася, що ти забудеш... — Вона пройшла поперед мене на кухню, де вечеряла. — І тому купила ось що!

Вона кивнула на кухонний стіл. Там, між корзиною з хлібом і тарілкою з закускою, стояла пляшка горілки. Неповна.

— А це вже мені не подобається, — сказав я. — Я б цього не робив.

— Я так і думала, що ти мужчина з церемоніями, — посміхнулася Герда.

— Якщо в мужчини чесні наміри, — мовив я, — він не повинен споювати дівчину.

— Ах-ах-ах! — сказала Герда. — Цікаво, чому ж?..

— Гра не за правилами. Потім почнеться похмілля.

— Ну, а коли їй самій хочеться? — сказала Герда.

— Коли так — інша річ. Бажання плоті для мене — закон.

— Воно і керує всім, — сказала Герда.

Вона прибрала все, поставила на місце. Потім спитала:

— Ми підемо куди-небудь, чи як?

— Можемо трохи прогулятися перед сном, — запропонував я.

Так і вирішили. Ми пішли в парк. Та нам не пощастило — сторож уже дзвонив — спроваджував публіку. Він вигулькнув звідкись на своєму велосипеді і, проїжджаючи мимо, гукнув:

— Пора спати! Зачиняємо!

Він показав на єдину ще відчинену хвіртку, і ми слухняно попрямували туди. Потім прошмигнули назад і побігли до лавочки — тут він уже проїжджав і навряд чи повернеться. Тепер весь парк — наш. Ми сіли.

Та й гарно ж тут! Усе місто — наче на долоні, дахи, дахи і над усім височить шпиль собору. Як перст вказуючий. Он елеватори в порту, клаптик зовнішнього пірсу, а на півдні бовваніє ліс. Та невдовзі стало зовсім темно.

— Холодно. Дай-но пляшку, — попрохала Герда. На мене вона не дивилась.

Ми взагалі за цілий вечір не глянули одне одному в очі. І на лавці сиділи не дуже близько одне до одного. Дотримувалися потрібної дистанції. Довелося вдатися по допомогу до пляшки. Ми добряче ковтнули нахильці. І я, і вона.

— Може, ти гадаєш, я не знаю, чого ти прийшов, — зненацька випалила Герда. — Чудово знаю!

— Тим краще, — сказав я. — Отже, можна обійтися без формальностей.

— Нічого подібного, — Герда хитнула головою. — Я, правда, тверезо дивлюся на речі...

— Це нам відомо, — сказав я.

— Он як. Звідки ж, дозвольте спитати?

— Я не сліпий. Це в тебе на обличчі написано.

— Насправді я зовсім не така. Я дівчина вірна, порядна, не те, що ти — брудна тварина.

— Тварина, тварина, — сказав я. — Та я навіть за руку тебе ні разу не взяв.

— Наче це має якесь значення. Думаєш, важко вгадати, що зараз у тебе в голові?

— І ти не червонієш? — сказав я. — Соромся.

— Я не вмю, — мовила Герда. — Червоніти я не вмю. Я плід гріха, мушу собі сказати. Виродок, зачатий у комірчині для служниці.

— Від барона і куховарки, — уточнив я.

— Графа! — поправила Герда. — Графа, з вашого дозволу! Треба розрізнити, мій любий.

— Гаразд, — сказав я, — тільки не кричи так, будь ласка.

— Чорта з два! — сказала Герда. — Не виховуй мене, ради бога! Це на мене не впливає, уже перевірено, і взагалі не терплю людей, які хочуть тільки «добра для мене ж».

— Тоді не бачити тобі щастя, бідолашна!

— Я й не сподіваюся, — Герда вхопила пляшку. — Тільки зовсім не через це.

— Ах, он воно що. Звичайно, нещасливе кохання?

— Угадав. — Герда кивнула. — Послухай. Впізнаєш?

Вона витягнула губи і засвистіла весільний марш. Не згірше якогось вуличного хлопчика. Потім схопилася з лавки і, насвистуючи далі, церемонно ступила кілька кроків, тримаючи пляшку перед собою в зігнутій руці. Різко обернулася і виструнчилась.

— Шлюб — священна річ. Він запроваджений господом богом! — сказала вона єлейно. — А ти як гадаєш? А що деякі шлюби — справа його рук, це вже точно.

— Цілком можливо, — сказав я. — На нього це схоже.

— Виходить, не введи нас в спокусу, але врятуй нас од лукавого.

Герда ковтнула з пляшки.

— Я вінчалася в Хольменс Кірке, слово честі. З лікарем Крістіаном Хенріком Борком, твоїм близьким другом. Слухай: твоїм близьким другом! Він був дуже схвилований, дуже. Це навіть на фото в газеті було видно наступного дня.

— Ти забагато п'єш, — сказав я. — Давай-но сюди!

— Чотирнадцять промов на обіді! Шик! — вона не слухала мене.

— А обід був в «a Porta», — сказав я. — Єдине пристойне місце в Копенгагені.

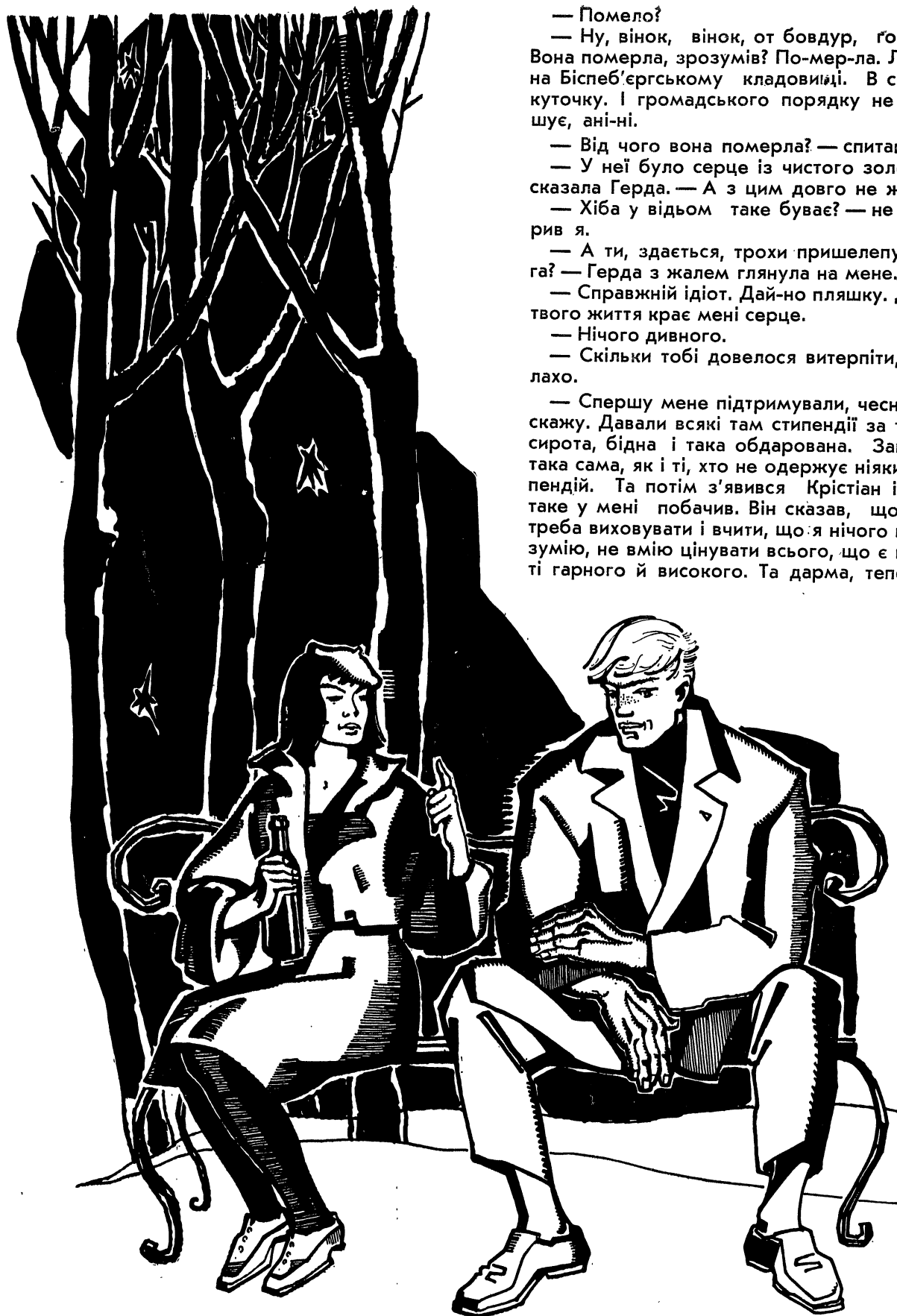
— В «l' Angletterè», звичайно. Ти абсолютно безнадійний. Тебе не можна пускати в порядне товариство.

— А тебе можна? Б'юсь об заклад, що ти вже на обіді набралася.

— А що ж ти думав. Сидіти тверезою — ще чого! І це в найщасливіший день у житті жінки! Але все було як слід, ніхто навіть не помітив нічого. Де там — усім на очі набігли сльози... Усі були страшенно зворушені, що мене беруть у порядну сім'ю. Вони мене всю обслинили, правда-правда. Тьху!

— А що казали твої старі? — спитав я. — Вони що, не були на весіллі?

— З моїм благородним батьком я не мала честі бути знайомою. А мати під старість стала відьмою. Ні, ми не могли запросити її, ніяк не могли, зате ми піднесли їй з цієї нагоди велике гарне помело.

— Помело?

— Ну, вінок, вінок, от бовдур, господи! Вона померла, зрозумів? По-мер-ла. Лежить на Біспб'єргському кладовищі. В самому куточку. І громадського порядку не порушує, ані-ні.

— Від чого вона померла? — спитав я.

— У неї було серце із чистого золота, — сказала Герда. — А з цим довго не живуть.

— Хіба у відьом таке буває? — не повірив я.

— А ти, здається, трохи пришелепуватий, га? — Герда з жалем глянула на мене.

— Справжній ідіот. Дай-но пляшку. Драма твого життя крає мені серце.

— Нічого дивного.

— Скільки тобі довелося витерпіти, бідолахо.

— Спершу мене підтримували, чесно тобі скажу. Давали всякі там стипендії за те, що сирота, бідна і така обдарована. Загалом, така сама, як і ті, хто не одержує ніяких стипендій. Та потім з'явився Крістіан і щось таке у мені побачив. Він сказав, що мене треба виховувати і вчити, що я нічого не розумію, не вмію цінувати всього, що є в житті гарного й високого. Та дарма, тепер він

мене навчить. Словом, він вважав, що я заслуговую на кращу долю, і тому кінець кінцем одружився зі мною.

— Це все я розумію, — сказав я. — Але як це ти за нього вийшла, ось чого я не можу збагнути.

— Зараз скажу. Не могла встояти. Дуже просто. Він страшенно хотів, щоб я стала його дружиною, страшенно. Чого смієшся? Нічого тут немає смішного. Це справді дуже тішить самолюбство, коли тебе підносять до неба. Та хіба ти зрозумієш!

— Не знаю, зі мною такого не бувало.

— Ну, і зі мною то було вперше в житті. Це, значить, одна причина. Друге — я завжди вважала, що всі оті розмови про романтичне кохання, в яке вірила замолоду моя мати, — брехня собача. То дурниці, що заміж можна вийти тільки за одного-єдиного на світі. Я знаю багатьох — чоловік п'ять-шість, — з якими я могла б жити розкошуючи.

— Чого ж ти не вийшла за якогось із них?

— Ти тупий, голубе! — Герда підняла вказівний палець. — Я саме так і зробила. Я була дуже розсудлива. Я уважно огляділася навколо, все зважила — і обрала найкращого. Може, мені слід було діяти якось інакше?

— Чому ж, — сказав я. — Метод чудовий. В таких випадках суджений приходить сам по собі. Потім. Після заміжжя.

— Я дівчина чесна і порядна! — Герда підвищила голос. — Зарубай це собі на носі. Твоє здоров'я!

— Слава богу, — сказав я, — бо Крістіан мій близький друг, а я вже почав сумніватись щодо тебе.

— О, як добре! Зігріває. Б-р-р, як тут холодно!

Герда раптом різко відсунулась од мене. Закинувши голову, пильно на мене глянула. Незважаючи на хміль, вона дивилася гостро, тверезо, немовби оцінюючи, — точнісінько такими очима дивилася вона якось на Крістіана, коли він починав свої просторікування.

— Що тобі, власне, від мене треба?

— Якщо ви досі не здогадалися, мадам, то не варт і пояснювати.

— Не знаю нічого підлішого за зраду.

— Можливо, мадам, звикла до галантніших кавалерів і навчилася цінувати компліменти?

— Я, либонь, ще здатна зрозуміти комплімент, тільки не дуже вишуканий, — сказала Герда. — Скажи, якщо вмієш. Тільки, будь ласка, говори повільно, виразно, бо в мене щось у голові починає шуміти.

— Гердо! — сказав я. — Чарівна Гердо! Жодного разу за все своє життя я не зустрічав дівчини, з якою мені так хотілося б лягти в ліжку, як з тобою!

Вона спершу розгубилася. Дотепність уперше зрадила їй.

— Воїстину, ти б'єшся з відкритим забралом, любий Хольгере, — промовила вона нарешті і безпорадно глянула на мене. — Але скажи чесно, тобі не здається, що після цього ти повинен хоча б поцілувати мене? Хоч я, звичайно, і вірна дружина.

В її голосі бриніла жага, і у мене навіть перехопило подих. Ніколи ще ніхто не довірявся мені так безоглядно. Я зовсім не чекав, що для неї це може так багато означати, що вона поставиться до всього так серйозно. Аж страшно стало. І ця зміна, ця несподівана глибока серйозність після всіх цих дурощів, цієї гри... Я був приголомшений.

Вона обняла мене так, що я вже нічого більше не бачив і не чув.

Минуло багато часу, і коли я знову розплющив очі, світ був інший, і він ніколи вже не став колишнім. Ні для мене, ні для неї.

Вона важко лежала в мене на руці, голова закинута, і я дивився згори в її лице. Куди дівся похмурий насмішкуватий рот, цинічні, насторожені очі, уся колюча шкаралупа, під якою ховалася вона сама. Куди поділись іронія, гра, насмішкуватість — ці несподівані повороти від безшабашних веселощів до прихованої туги.

За весь час, що я її знав, двічі її обличчя чимось нагадувало сьогодинське. Увечері після першої диверсії і під час нашої прогулянки біля річки. Та тільки зараз, тільки в цю мить я побачив її справжнє обличчя. Тільки зараз, забувшись, вона стала такою, яка є. Я не бачив уже рис її обличчя, а бачив **обличчя**. Чисте, прекрасне обличчя — воно віддзеркалювало в цю хвилину її палку душу. Ясне чоло, великий рот і спокійні сірі очі.

І було в цих очах щось жагуче і скорботне, і в скорботному вигині губ — невситимість і туга; я вже нічого не тямив.

— Поглянь! — сказала Герда.

Слідом за нею я звів очі вгору, на дерево, яке стояло за лавкою і простягало до нас своє гілля. Крізь це голе гілля дивилося на мене густо-синє небо, ще зимове, засіяне яскравими зорями. Білі віхті хмарин повільно пливли, набігаючи на зорі.

— Що б ми робили без горілки? — пошепки сказала Герда.

— Мовчи.

— Ти не шкодуєш, правда?

— Я ніколи не шкодую. Каяття — найгірший із пороків.

— І ти завжди робиш усе, що тобі захочеться?

— Авжеж.

— Мені так хотілося тобі сподобатись. З першого ж разу. Коли я побачила тебе, у мене аж серце стислося. Але я так боялася,

що й ти почнеш рятувати мене, і жаліти мене, як інші. Тому я й купила горілку.

— Рятувати? Як це?

— Ну, бути безкорисливим, жертвувати собою для мене, щоб здобути владу наді мною. Безкорислива любов — огидна річ. Завжди думати насамперед про іншого, а потім уже про себе — це ж схоже на знущання, це принизливо для іншої людини. Неприродно, патологія якась. Я це добре знаю, мене теж пробували виховувати. Не хочу, ніколи більше не хочу чинити насильства над собою, іти проти своєї волі. Тільки того, що хочу, що почуваю. Любий мій! Іди до мене!

Я поцілував її, і вона знову забула все на світі.

Звідки вони мені знайомі, звідки ж знайомі мені ці риси? Адже вони мені справді знайомі. Що вони нагадали мені? Давним-давно забуте... Ні, це не звичайні балачки усіх закоханих — йому, бачте, раптом здалося, що він ціле життя мріяв саме про неї! Я ж ніколи з нею раніше не зустрічався, а обличчя таке знайоме. Звідки? Із дзеркала? Ні. Ми з нею зовсім не схожі. Зовсім не мої риси, і не моїх сестер, і не братів — у мене немає братів і сестер, жодної такої людини немає знайомої.

— О господи! — зітхнула вона. — Як важко любити з примусу. І як легко, коли просто хочеться. Ти не уявляєш, яка я раніше була сильна, сильніша за всіх на світі. Нічого не боялась. І куди все поділося? Відтоді, як я обрала спокійне життя з Крістіаном, я не мала й хвилини спокою.

— Ти ж знала, що робиш, — я поцілував її волосся.

— Так. А це вже найгірше. Тому я й не заслуговую на кращу долю. Не послухаєш у коханні самого себе, не зробиш, як тобі самому хочеться, — і потрапиш прямо в пекло. Ось там я й сиджу.

— Так і залишишся там?

— Ні, чому ж! Він мені, звичайно, допоможе, врятує. Він же тільки те й робить, що рятує мене. Можна подумати, я його пацієнт. Усе мені шкідливо, усе не можна, і знати нічого зайвого теж не можна. Він і не розповідає нічого.

— Він просто боїться за тебе.

— Ні-ні, не буду більше, пробач, прости мене, будь ласка! Я просто ніколи ні з ким про це не говорила. Але й зараз не треба. Все це так безнадійно і так банально. Я сама знаю. Іди сюди, поцілуй мене, поцілуй ще. Як раніше. Мені так хороше з тобою.

Ми знову обнімалися, цілувались — і ні про що вже більше не говорили, ні про Крістіана, і ні про що на світі.

В мені було тепер щось інше — не просто бажання, щось глибше, я навіть сам не міг зрозуміти. Вона зачепила щось у мені в са-

мій середині, але, напевне, швидше духовне, ніж тілесне. Ми тільки цілувались і обнімалися — а було так, наче ми разом у ліжку. Рідко коли траплялося, щоб поцілунок так вдовольняв мене, і ніколи раніше не відчував я такого цілковитого, блаженного спокою, ніколи в мене не було так легко на серці. Незважаючи на холод, ми заснули на нашій лавці.

Скільки ми проспали, не знаю. Прокинулись зовсім заляклі. Густий туман заповнив усі видолинки і підкрадався до нас. Місяць зійшов. Поки ми спали, він піднявся над Мольбергом і заглянув у дзеркало затоки. Піднявся над портовими кранами, над голубими дахами, врівні з тонким шпилем собору. І тепер плив небом, крижаний, майже повний, тремтячи від холоду і стрімкого лету в світовому просторі. Байдужий до людей, він усе-таки щедро розливав світло на велике дурне місто, яке не розуміло його, яке нічого в світі не розуміло, спало собі і спало.

У пляшці ще залишалось трошки, ми дили і просунули її через огорожу на вулицю. Я провів Герду додому, ми попрощалися в під'їзді.

Тієї ночі я спав, наче лежав у морі і дихав у такт спокійному погойдуванню хвиль, а вранці прокинувся на березі — у вухах шум прибою, поривчастий вітрець обдуває тіло, бадьорить, і сонце викреслує з моря іскри.

Цілий день я ходив наче п'яний. Дивовижне відчуття фізичного блаженства. Відчувати своє тіло, дихати — уже блаженство. І це легке запаморочення — доводилося весь час зупинятися і заплющувати очі. Воно весь час нагадувало мені про неї.

На третю ніч, коли у Крістіана знову було чергування, Герда спала в моєму ліжку.

Розділ VI

Невдовзі після того, як ми з Гердою зблизилися, Кьол неждано нагадав про себе. Для мене це була цілковита несподіванка. Ми так і не бачились жодного разу після тієї зустрічі зимою. Його образили мої випадки проти Інгерлізе, та й уся наша розмова була не такою, щоб мені схотілося бігти до нього без запрошення. А коли вже нам доведеться миритися, то тільки з його ініціативи. Правду кажучи, після нашої сутички я дуже на нього сердився, особливо в перші дні, та минув час, я перестав думати про Кьола, а потім і зовсім забув про нього.

Цікаво, нащо це я знадобився йому? Може посварився з Інгерлізе? Навряд. Не став би він сповідатися переді мною. Та й Інгер-

лізе не з тих, що легко випускають свою здобич ізчрук. Той, кого прийняли на жовтій віллі, навряд чи буде розкидатися цим. Швидше навпаки — вона прийшла до висновку, що для Кьола настав найбільш сприятливий момент зустрітися зі мною один-єдиний раз, щоб наочно переконатися, який я паскудний, і остаточно зі мною порвати.

Дарма. Все одно приємно було знову побачитись із Кьолом, і я дав собі слово не згадувати ім'я Інгерлізе і навіть не натякати на їхні стосунки. І взагалі сам не даватиму приводу для остаточного розриву. З такими добрими намірами я йшов до Кьола.

День був чудовий. Весна рішуче вступала в свої права, світ знову став барвистим і запашним. Куди не підеш — із полів, садів, лук — назустріч линує пахощі, запахи зелені, вологої трави лоскочуть ніздрі — і наче й не було усіх останніх років. Світ знову вабить тебе несподіванками, первозданною красою, і я знову хлопчак — досвітком на вологому туманному лузі, на стежці до річки, з відерцем і вудками в руках.

Кьол чекав на мене біля садової хвіртки, як у добрі давні часи, та, господи, ох і схуд же він відтоді! Вигляд у нього був замучений, страшенно стомлений, слово честі, у нього був такий вигляд, немовби він достоту вирішив втілювати в життя власну теорію про те, що молодість — це пора страждань, в процесі яких формується характер. Однак це страдницьке кредо, очевидно, спричинилося до серйозніших випробувань, ніж він гадав. Вираз щастя, раніше такий характерний для нього, радісного чекання, такої безтурботної безпосередності, — стоїть собі людина і наче губка всотує дива світу, — змінився заклопотаністю і роздратуванням. Йй-богу, юний ентузіаст мав сьогодні досить невеселий і прозаїчний вигляд.

Зміна була така різюча, і я так засмутився, що спробував не повірити власним очам. «Тобі самому зараз добре, от ти й перебільшуєш, — говорив я собі. — Не так усе кепсько, як тобі здається». Насправді ж я, на жаль, не дуже перебільшував. Коли Кьол заговорив, перше враження підтвердилось. Настрій у нього був жахливий.

Ми пішли прогулятися, як колись. Господи, скільки ми потоптали цих стежечок у лісі біля затоки. Ходили без кінця по двадцять-тридцять кілометрів. Далеко-далеко понад берегом і потім назад.

Після того як ми так довго не бачились, ця форма спілкування була особливо зручна. В сто раз краще, ніж сидіти в чотирьох стінах. Хочеться і є про що — балакай, будь ласка, хочеться — можна і помовчати, а в кімнаті якось незручно. Бачиш, що розмова стає небезпечною — можна непомітно звернути на інше. Коли гуляєш, завжди є на що

подивитись. А такого блакитно-весняного дня — тим більше.

Вітер продував щойно вмитий, вологий ліс, виганяв звідти рештки зимового смутку. Над білосніжними озерцями пролісків радісно поскрипували дерева. Вони потягувались, випростувались після довгого-довгого сну, і набряклі жовті бруньки блищали на переможно-блакитному небі. За тиждень-два дерева викинуть усе листя і настане літо і вкутається ліс туманцем зеленого серпанку, ну й хай. Світ зараз все одно новий і таємничий, як і в перший день створення.

Та от Кьол... Ми йшли казковим лісом, а він нічого не бачив. Він говорив. Безугаву. Нервував, сердився, поспішав. Боже мій, замість радіти, що весна настає, про що він теревенив! Про убогість нашого часу, про клятву техніку. Так-так. Суспільство, в якому ми живемо, бачте, — бездушне, нелюдяне, воно, це суспільство, лютий ворог усякого натхнення, і горе тому, хто все-таки намагається творити. Він приречений на неминучу загибель. А війна? Адже це, по суті, симптом, найяскравіший, хоч далеко не єдиний, який підтверджує ту точку зору, що вся наша так звана культура — тільки непорозуміння. Звичайнісіньке непорозуміння. Так він і сказав. Взяв і геть скасував нашу культуру. Інші, а особливо стародавні культури, нічого спільного не мають з нашою; там є справжні цінності, ті культури створили те і те...

Я, певна річ, не заперечував. Навіщо? Погляди були такі безпомічно-школярські, у всякому разі такі нежиттєві, що заперечувати їх було просто безглуздо. Даремна праця. Звичайно, дуже приваблива ідея, що все повинно бути інакше, та хто зараз поставиться до такого всерйоз? Усе це сто разів жоване-пережоване. Та й на Кьола зовсім не схоже. В інший час я б посатанів, та зараз мене не так-то просто було вивести з рівноваги. Хай собі балакає. Половина слів взагалі ішла на вітер, і Кьол не звертав уваги на те, що я не кидаю жодних реплік. Він чудово обходився без моєї участі в розмові.

Та хоча в зміст того, що він мовив, я не дуже вдумувався, мене дедалі більше і більше вражав його тон. Чудний, надтріснутий голос. Він раз у раз зривався, і Кьола доводилося відкашлюватись, щоб заговорити знову. Він дзвенів і тремтів, тільки-но Кьол прочищав горло і знову починав говорити. Я не впізнавав його. Раніше Кьол ніколи так не говорив. Я зіставляв цей голос із зміною в зовнішності Кьола і кінець кінцем стривожився. Щось же з ним коїться, це не просто хандра, з ним і справді: щось негаразд. Щось таки здорово вибило його з колії. Та тільки що? Незрозуміло.

Саме в цю мить, коли я приготував уже відповідний вступ, ліс закінчився. Ми вийшли

до схилу, що спускався аж до води, і Кьол замовк. Улюблене місце — вихідний пункт наших прогулянок. Ми спустилися, вийшли на берег.

Краєвид був чудовий. Тут ми стояли було в будь-яку погоду, немовби на краю світу. Ріднилися із стихіями. Влітку, коли лінії вали, такі широкі, повільно-повільно котилися над рифленим дном і шумно розбивалися об каміння біля берега; і взимку і восени, коли густі, важкі хмари, підсвічені з боків схованим за ними сонцем, пливли на схід, а прибережний вітрець пробігав по застиглій гладі вод і звихрював їх. Та ніколи ще море не було таким шаленим, як сьогодні. Ніколи ще не було воно такого неймовірного оксамитно-синього кольору. Скрізь, аж до обрію, вода хвилювалася, закипала білими бурунами, хвилі, шаленіючи, мчали до берега і з переможним виттям кидалися на нього.

Ну й розкіш, якесь велетенське свято на честь весни і життя! Дивився б і дивився на цю незбагненну голубінь, хай собі болять очі від блиску. Слухав би і слухав без кінця, як гуркоче приплив, хай собі глухнуть вуха від шуму. Море не надокучить, воно не набридне — ніколи, і всю цю красу жодне серце не вмістить — швидше розірветься.

Раптом до мене дійшло, що говорить Кьол. Чітко, неквапливо, урочисто він промовив:

— Ось голос істини! — Я в цю мить зовсім забув і про Кьола і про всі його проблеми, і так розгубився, що мало не зарегавав. Мене так розпирала радість, що вибух сміху був би найбільш природною розрядкою. Та потім я второпав, про що він говорив, і мені стало страшенно незручно. Голос, голос істини? І це про веселе, шаленіюче море? Навіщо ця дурна ходувляна серйозність? Їй же богу життя не така вже нудно-серйозна річ. Ну, нічого не скажеш, знайшла себе людина! Так не розуміти власну природу! Буквально, пальцем у небо! Після цієї заяви уже все зрозуміло — і байдуже, чи це якась цитата чи власна знахідка.

Ви тільки гляньте на нього! Стоїть, застиг у трагічній позі. Немовби заглиблений у самого себе, немовби і не помічає, що я його розглядаю. А насправді тільки й думає про те, яке враження на мене справляє. Я одвернувся від набундюченого опудала. Ні, це не Кьол, підмінили мені його. І звідки взявся у нього такий голос! Загробний якийсь глас! І цей нестерпний, пишномовний тон!

— Уяви собі на хвилину, — сказав він і замовк. Очевидно, щоб дати мені час зосередитись і перетворитися на слух. — Уяви собі на хвилину, що море вийшло б із берегів і проковтнуло б це мерзенне місто. Хіба така смерть не була б для його жителів хорошим кінцем порівняно з тим, що їх чекає?

Я зціпив зуби, бо тут я міг не витримати і наламати дров. Та промовчати теж не можна було — не миритися ж з таким?

— Пройдімося ліпше ще трохи, — сказав я, відвернувся і, не озираючись, пішов поперед Кьола. Свого часу з ним уже розмовляли, як з людиною, пропонували йому вихід, та ще який. А він наплював на це.

Він не одразу наздогнав мене: зажурено, зосереджено думав на ходу і не міг іти нормальною людською ходою. Кінець кінцем мені довелося зупинитись і почекати його.

— На жаль, мені бракує знань, щоб належно оцінити ті історичні перспективи, які ти так щедро розгорнув переді мною, — сказав я йому. — Та коли ти так легко розправляєшся з жителями такого великого міста, чому ж ти водночас так високо цінуєш власне життя, адже ти високо цінуєш своє життя, правда?

Кьол помулявся трохи.

— Якщо підходить до питання з таких позицій, я справді не маю права так міркувати, — видувив він потім. — Та, можливо, у мене є виправдання.

— А саме? — поцікавився я.

— Боюся, що мої роз'яснення завели б нас надто далеко. До того ж, коли вже на те пішло, я не повинен звітувати перед тобою.

Цього було досить. Він одразу ж кинув до дідька свої фокуси. Точнісінько, як я й передбачав, Кьол, бідолаха, був такий невинний, що зовсім не підозрював, що мені давним-давно відомо про його захоплення.

— Звідки ти знаєш? — закричав він, червоний як рак. — Я ж нікому не казав, крім...

— Ти хочеш стати поетом, як той тип у «Страндкруер»?

— А, так, правда. — Кьол згадав про джерело свого натхнення. — І ти ж там був тоді.

— А ти не показав би мені щось із своїх віршів? Чи, може, сам почитаєш? Мені було б цікаво.

— Ну, я поки що так мало зробив, — викручувався Кьол. — У мене, власне, ще нема нічого викінченого, взагалі такого, що варто б показувати.

— Може, ти скромничаєш?

— На жаль, ні. — Кьол рішуче хитнув головою.

Не буду брехати, що його відповідь вразила мене.

— Може, це наївне запитання, — вів далі я, — але звідки тобі відомо, що ти поет? Я хочу сказати, що ти ж не написав нічого вартого уваги?

— Коли хочеш, то мені й невідомо, — відповів Кьол. — Але я це відчуваю і не потребую більше ніяких доказів.

Ми знову звернули в ліс і круто повернули на південь від прибережної стежини. При-

плив тепер видно було поміж товсті стовбури, що збігали схилом до води.

— Чесно кажучи, — мовив я з притиском, — мені здається, що ти помиляєшся. Ти не поет.

Кьол сприйняв це цілком спокійно. Як належне. Навіть усміхнувся — вперше за сьогоднішній день.

— Це тому, що ти мене знаєш. Близькі ніколи не розуміють. Близькі — це ті, хто розуміє людину в останню чергу. Адже творці — це завжди незнайомі, далекі, незвичайні люди, правда ж?

— Та ні, тут зовсім не те.

— То що ж? Може, я, по-твоєму, не схожий на поета? Поети рідко коли бувають такими, якими ми їх уявляємо.

— Та ні, ти навіть занадто схожий. Звичайно ти маєш не дуже поетичний вигляд.

— Звичайно?

— Так. Ти страшенно змінився від різдва.

— І мій новий вигляд здається тобі менш переконливим, ніж колишній? — в голосі його бриніла злість.

— Ти став такий серйозний. Ти все береш, по-моєму, так близько до серця.

— А в наш час це найнепростіший з усіх смертних гріхів, — вибухнув Кьол. — Він серйозний! Він бере все близько до серця! Ах, як це неприродно! Та й непристойно! — Кьол презирливо зареготав. І саркастично додав: — Все, що не обіцяє насолоди, викликає в тебе глибоке, непереборне почуття протесту. О! Я це чудово зрозумів.

— Можливо, — відповів я. — І все-таки я не вірю, що ти здатний зробити в поезії щось путнє. Для цього потрібне зовсім інше нутро.

— О боже. Я покірно мовчу. Очевидно, у тебе є поважні підстави для таких висновків. Та, можливо, ти скажеш мені, хто дав тобі матеріал для таких дивовижних висновків?

— Ти сам.

— Коли ж це?

— Та щойно, коли теревенив про тяжкі злигодні і прокляття нашого часу і про приченість художника.

— Але ж ти не будеш заперечувати, що все це правда? — Кьол почав казиритися не на жарт.

— Та ні, навіщо? Просто на тебе це не схоже, ти раніше ніколи не замислювався над такими речами. Та коли ти почав про це багато говорити — то, очевидно, тому, що не можеш писати. Помщаєшся за власне безсилля і повстаєш проти нашого бідолашного часу.

— Ну, звичайно, інших причин ти уявити собі не можеш, ти просто занадто дрібний, — просичав він. — Ніколи не чув чогось подібного!

— Ну, які ж тут причини? Чого тобі скаржитись? Чим погане твоє життя? А ти корчиш із себе страшенно нещасного. Чому? Та тому, що не бачиш далі свого носа, надто багато копирсаєшся в собі і з усієї сили намагаєшся стрибнути вище голови. Чому ж іще?

— Ах, ну, звичайно, — зніженість, рефлексія, надмірні претензії, відірваність од життя! Ти добре зазубрив увесь цей банальний асортимент. Та саме твоє ставлення до мене — найкраще підтверджує мої слова про прикмети нашого часу. Як це ти сам не помічаєш?

— Будь ласка, не гарячись. Без пафосу. Невміння писати вірші — це ще не гріх. Але навчитись спокійно розмовляти — мусиш, голубе.

Кьол опанував себе.

— Я так чітко відчуваю, що мені треба чекати й чекати і запастися неабияким терпінням — на довгі роки, — вимовив він нарешті.

— Ти маєш на увазі, що поки що надто молодий?

— Я маю на увазі насамперед свій пізній розвиток. Справжній талант завжди дозріває повільно.

— Отже, часу в тебе вдосталь. Ну, а поки дійде до діла, чим би тобі таким зайнятися?

— Не так уже й багато у мене часу, як тобі здається. Я повинен готуватися, працювати. Праця, праця і праця — ось мій девіз.

— Техніку виробляти, чи що?

— І це також. Треба опановувати свій інструментарій. А я ще нічого не вмію.

— Сподіваюся, ти мене все-таки зрозумів, — сказав я. — Звичайно, я охоче визнаю, що будучи таким молодим, важко визначити, художник ти чи ні. Але ж можна до кінця днів своїх любити літературу і в той же час не бути поетом.

Я викручувався. Та Кьол уже перестав лютувати. Коли я кажу це серйозно — то інша річ. А хто знає, може, я й справді так думаю. Хоч примітивність мого мислення простотами ні в які ворота не лізла.

— Передумови розвитку, батьки, сім'я, дитинство, школа і зовнішній вигляд — аж ніяк не можуть визначити, чи буде людина художником. Саме по собі все це не має значення. І потім, володіння формою, природжений хист — все це ще нічого не вирішує. Творить художника, формує його почуття власного покликання. Переконаність у своєму покликанні, якщо тобі так зрозуміліше. Власне уявлення людини про те, що вона являє собою і чим вона має стати. Покликання, призначення, майбутнє — вторгаються в її життя, формують, творять його і кличуть до дії, до звершень. І коли непохитно віриш у своє покликання, то...

— А ти ж віриш?

— Так, — твердо сказав Кьол.

Моя немислима тупість не могла вивести його з рівноваги. Навпаки, йому навіть було трошечки жаль мене.

— Покликання увійшло в моє життя. Я відчуваю, що буду поетом і тільки поетом. Ніяких доказів у мене поки що немає, та вони мені й не потрібні. А втім, досить. Більше тут говорити нема про що. Мені давно треба було б зрозуміти, що це взагалі не тема для розмов.

— Здається, я нарешті збагнув, — сказав я без тіні іронії. — Спасибі тобі, що виявив стільки терпіння. Більше не лізтиму до тебе з дурними запитаннями. Ти, мабуть, вже працюєш над цілком певними планами?

— Звичайно.

— Я так і думав. Ну, більше докучати не буду, це, врешті, не моя справа. Та я б нічого й не зрозумів.

— Що ж, коли ти сам так вважаєш... — Кьол задоволено посміхнувся.

— Прощач, — сказав я принижено, — я, мабуть, знову бовкнув дурницю, ти ж не соціальні романи писатимеш?

— А ти думав романи?

— Ні, ні, нічого подібного! Взагалі безглуздо іще було допитуватися про твої плани. Лірика і всяке таке — ну, те, що ти хочеш писати — якось... Як би це сказати — ну, простіше, чи що. Тут усе виходить немовби саме по собі. Більше чи менше стихійно. І звісно, ніяких тут планів бути не може. Усе вирішує порив, натхнення. Вся річ у тім, щоб не прогавити його і як слід використати.

Далі ми йшли мовчки. Внизу шуміли хвилі, і якийсь час ми тільки чули, як гуде прибій і як вітер, розгойдуючи дерева, свистить у гіллі, наче в тугих вітрилах. Кьол знову глибоко замислився і йшов, опустивши голову. Він явно змінив гнів на милість. Він уміє цінувати скромність. Завжди приємно, коли людина знає своє місце і усвідомлює власну обмеженість. Перший крок на шляху до самопізнання.

— Тільки ти не сердься, я їй-богу не хотів тебе образити, — захвилювався я.

— Я й сам не можу збагнути, чому на мене так подіяла твоя невіра, нерозуміння, — відповів Кьол страшенно глибокодумно. — Можливо, річ у тім, що в мене й справді поганий настрій, як ти кажеш. Між іншим, мені б хотілося навіть поділитися з тобою одним задумом. Може, ти тоді, по-перше, повірив би в мене, а, по-друге, зрікся б думки, що вірші творяться самі по собі.

— Ну, нащо так? — сказав я. — Нащо тобі виправдуватись. Віриш сам у свою ідею — і добре, значить, усе буде гаразд.

— Ти, звичайно, твердо переконаний, що в мене нічого немає, і я просто морочу тебе, — посміхнувся Кьол.

— Ну, це вже майже хамство, — сказав я. — Я справді був трохи ображений. — Просто, яке я маю право лізти в задуми?

— Ну, звичайно, права ти не маєш, — охоче погодився Кьол. — Та мені хотілося б, щоб ти змінив свої погляди, саме ти, я навіть не знаю чому. Можливо тому, що ми так давно знаємо один одного. Цікаво було б почути твою думку. А може, розвиваючи перед тобою свої ідеї, я краще зрозумію самого себе, взагалі краще збагну, що й до чого. Але обіцяй зберегти таємницю. Можливо, це застереження і ця обережність здадуться тобі смішними, та я нічого не можу вдіяти, такий я вже є.

Звісно, я запевнив його, що триматиму язика за зубами. Кьол трохи поламався і почав розповідати. Виявилось, що він збирається писати велику епічну поему на міфологічний сюжет про падіння старих грецьких богів і про переможне утвердження нових під проводом Зевса й Аполлона. Суспільному ладові, що запанував потім у Греції, він мав намір дати своє власне, не залежне від історії, тлумачення. Наприклад, він хотів показати, що мистецтво має вирішальний вплив на людське життя. Аполлон і дев'ять муз не лише засновують релігію і відають таїнствами, вони втручаються і у всі інші аспекти життя грецьких громадян. Отже, хоч сюжет був і запозичений, зате ідея суто оригінальна.

Спершу Кьол говорив не дуже твердо, наче йому було трохи незручно, та незабаром від його ніяковості не залишилося й сліду.

Він нагадував мені зараз добре видресированого пса, який приніс паличку своєму хазяїну і чекає, що його за це погладять. І я, звісно, погладив його, не такий вже я безжалісний. Я, як міг, вихваляв свою ідею. То були безсоромні несусвітні лестощі, але він проковтнув це любісінько.

— Гаразд, — сказав він, — я тобі все розповім, коли вже почав.

І він детально розгорнув передо мною свій чудовий план. Я був втаємничений у всі його формальні пошуки, я довідався, чому він віддавав перевагу саме п'ятистопному ямбу, шекспірівському рядку, я дізнався, що поема складатиметься з шести пісень по п'ятсот рядків у кожній, можливо, із чотирьох пісень по тисячу рядків. Це залежати-ме від деяких поворотів у розвитку сюжету, які ще остаточно не вирішені.

Час від часу я акуратно ставив якесь інтелігентне запитання. Кьол, натхнений моєю уважністю, зовсім захопився. Він говорив палко, схвильовано, до нього повернувся його колишній запал. Обличчя знову проявилось, на ньому знову з'явився той вираз, який так подобався всім, хто знав Кьола. Мене ця зміна здивувала і стурбувала, я вже

ладен був перебити його і послати к дідьку весь свій проєкт. Раптом я згадав про Герду. Я й не забував про неї, вона всюди була зі мною. Напевне, поезія, кохання — чудо, щастя. Одному випадає, а другому ні.

Я ніяк не міг вирішити, що ж далі робити з Кьолом, та ось я знову побачив синє сонячне весняне море, що шуміло внизу, і пригадав: «Ось голос істини!» І знову розізлився. Я опанував себе — годі, нема чого терпіти таке. Я випитував його і випитував, і ось йому вже нічого було говорити. Ця розкішна цукерка була вже обсмоктана з усіх боків — саме час випльовувати. Тільки тоді я перестав лізти до нього зі своїми запитаннями — дав йому трохи оговтатись і зміркувати, як багато він встиг намолоти.

— Найцікавіше в твоїй поемі, — почав я після того, як ми помовчали, — найцікавіше, що її ідея — ну як би це сказати? — надзвичайно типова для нашого часу.

Він так розкис після довгої сповіді, що навіряд чи міг би сприйняти спокійно навіть найдрібніше заперечення. Мій же підступний удар просто збив його з ніг. Він зупинився і глянув мені у вічі, нічого не тямлячи.

— Типова! — зарепетував він. — Ти кажеш, типова! Для нашого часу! Та ти здурів, хлопче, ти просто збожеволів! Невже ти гадаєш, що поет...

— Але ж дай сказати! — скипів я. — Я не про поетів, не про твоє незвичайне, добровільне мучеництво. Я просто думаю, що люди — усі взагалі — остаточно показалися. Усі без винятку хочуть бути не такими, як інші. Поглянь хоча б, як усі з шкури пнуться, щоб обійти карткову систему і одержати додатковий пайок. Ніхто не задовольняється своєю пайкою, за доблесть вважають захопити більше за інших.

— Карткова система! — голос у Кьола тремтів, він мало не плакав від злості. — Ну й тип же ти, їй-богу. Високий зліт думки, що й казати. Та до чого тут карткова система? Краще б ти не блазнював, а прямо сказав, що сама думка про обранство, про покликання тобі поперек горла, і коли б ти тільки міг, то взагалі викоринив би ці поняття.

— Нічого я не збираюся викоринювати, — відповів я. — Навпаки. Тільки я не розумію, чому мені не можна висловити свою думку і чому ти вбачаєш у всьому якийсь випад. Так, я вважаю, коли хочеш, що прагнення до незвичайного є найбуденнішим, найпоширенішим бажанням сучасної людини.

— Ну що ти верзеш? — Кьол аж захлинав від обурення. — Усе якраз навпаки, і ти чудово це знаєш! І ніякими підлими викрутасами тобі не приховати, що ти береш під захист мерзенне прагнення середняків нівелювати все велике, все недоступне їм, не запаскуджене пошлістю. Це праг-

нення насамперед спрямоване проти поета. Це його вони обливають брудом і оголошують нежиттєвим, непотрібним, патологічним явищем.

— Та йдеться ж зовсім не про поета, господи! Я кажу про звичайнісіньке і дуже поширене відчуття власної винятковості, яке завжди породжує почуття ображеної гідності, породжує думку про те, що тебе не розуміють.

— Виходить, ти все-таки говориш про поета! Ти ж звинувачував мене в тому, що я почув себе ображеним і незбагненим, а я поет.

— О господи! — зітхнув я. — Ну чого ти одразу звертаєш усе на себе. Невже з тобою неможливо говорити об'єктивно!

— Об'єктивно! Яке лицемірство! Я розкриваю перед ним свою душу, розповідаю йому свою ідею, а він каже, що вона типова і банальна! І хто б говорив! У самого ж взагалі немає ніяких ідей!

— Цілком можливо. Тільки твоя маячня про поезію та й про обранство справді не дуже оригінальна. Усе це я вже сто разів чув. На мій погляд, далеко важливіше з'ясувати собі звичайні людські поняття, та от про це чомусь не говорять.

— Звичайні людські поняття! — розлютувався Кьол. — Ну-ну, що ти ще скажеш? Ото дивина. Та й що це, власне кажучи, таке? Пустопорожня фраза, більш нічого.

— Усе було б чудово, якби люди менше думали про власне самолюбство і свою шкуру. Але ж ні, усі без кінця ставлять перед життям якісь умови, і лише на цих умовах готові його прийняти. Хотів би я знати, чого вони так бояться!

— Гай-гай! Тобі цього ніколи не зрозуміти! — відпаривував Кьол. — Куди вже тобі! Треба ж таке! Чого люди так бояться! Чому не кидаються сторч головою в обійми життя, щоб воно лупцювало їх якомога більше?

— Звісно, кожний дістає свою порцію стусанів, ну то й що з того? Кожен має по заслугах, хіба ні? І, послухай, хіба все, що з нами трапляється, кінець кінцем не справедливо і не йде нам-таки на користь?

— Ну, знаєш, якщо ти серйозно так думаєш — а я не дуже цьому вірю, — ти просто наївний до краю.

— Я серйозно так думаю. І не уявляю, як можна жити інакше. Я ж не поет.

— Звісно, твій девіз простий: хапай, що дають, використовуй нагоду. І чим більше народу йтиме за твоїм ідеалом, тим розхлябанішою буде мораль, і тим легше тобі буде задовольняти свої різноманітні нахили.

— Ну, гаразд, не сердься, ти тільки скажи: тобі хоч раз спадало на думку, що дій-

сність тепер така ж реальна, як і будь-коли? Що вона підпорядковується тим самим фізичним законам, має ті самі масштаби, що й раніше? — спитав я. — І що можна жити так само просто і красиво сьогодні, як і в середні віки, чи яка там тобі іще епоха більше до вподоби? Однак, нікого це не задовольняє. Як чорт ладану бояться всього природного, звичайного.

— Боятися звичайного? — ніби байдуже озвався Кьол. — Що ти хочеш цим сказати?

— Спитай краще в справжнього поета, — порадив я йому. — Він уже напевне знає. Навряд чи він надто вже радіє з свого виняткового становища.

— Будь-який поет, певна річ, зв'язаний із своїм часом, — механічно промимрив Кьол. — Та тільки, як правило, гіршими своїми проявами.

— Пригадую інше твоє висловлювання. Пам'ятаєш, ти якось казав, що поет зв'язаний з народом спільністю переживань. Різниця ж, казав ти, полягає в тому, що поет схоплює події в ту саму мить, коли вони відбуваються, він, казав ти, свідомо переживає хвилини великих звершень, тоді як...

Мене перебив триумфуючий крик Кьола. Він танцював круг мене, наче божевільний.

— Ага, хвилини великих звершень! — кричав він. — То ж бо й воно! Спіймався! Нарешті-таки я почув, хто це прагне до нормального і живе згідно з простими людськими поняттями. Ну ясно! І вам потрібен поет, щоб роз'яснювати і витлумачувати, так би мовити, німі почуття, га?

— Якби ти тільки знав, як нас мало, — сказав я, — ти б сам до нас попросився. Ми й перебуваємо в отій винятковій позиції відносно суспільства, яке тобі так до душі.

Та Кьол тільки зареготав. Відверто, весело, зловтішно. Він мене спіймав, тепер його не піддуриш!

— Як це ти казав? Ах, так, об'єктивно! — знущався він. — А сам тим часом виконуєш невеличке політичне завдання. Я просто не хочу з тобою дискутувати. Не бачу ані найменшої можливості примирити наші погляди.

— Я недавно посилав собі нелегальну антологію віршів і оповідань, — сказав я, не звертаючи жодної уваги на його тон. — Ти прочитав?

— Ту штукенцію? — презирливо скривився Кьол. — Дешева агітка. Звичайнісінька пропаганда.

— Ну, ще б пак! Та невже там не знайшлося жодного зартого уваги вірша.

— Та хоч би й знайшлося, що це доводить?

— Нічого. Тільки те, що є поети, яким не плювати на те, що йде війна.

— Звичайно, є, хіба я сам не знав? Та тільки великого поета ти в цьому виданні не знайдеш.

— Звісно, там друкуються поети не твого типу, я розумію. Для них найважливіше — життя, і вони намагаються брати в ньому участь. Як Евальд, наприклад, якого ми читали в школі. Пам'ятаєш? У твоєму віці він прагнув стати солдатом і здійснювати подвиги, а про те, як писати вірші, і не думав, ідіот нещасний.

Тут Кьол знову радісно зареготав. Він весело глянув на мене. Мовляв, бачу тебе наскрізь. Правда, в погляді його були і добродушність і доброзичливість.

— Номер не пройде, старий! Я віддаю належне твоїм сумлінним намаганням довести, який потрібний для війни мій поетичний хист, і високо ціную твій метод переконування. Але мене може цікавити лише те, що втілюється в поетичну форму. А невже, по-твоєму, було б чесно брати участь в русі Опору тільки для того, щоб потім про нього писати? Використати Опір у своїх творчих цілях? Адже глибокої внутрішньої потреби боротися я не відчуваю. Невже ти вважаєш, що справжній поет повинен так чинити.

— Якщо говорити відверто, чи не переоцінюєш ти самого себе, — спитав я. — Ми обмірковуємо проблему суто теоретично, а ти одразу ж тичеш мені себе і торочиш, що я хочу тебе заарканити. Та й поглянь на себе — який з тебе учасник руху Опору? Нам потрібні люди, зроблені зовсім з іншого тіста. Те, що я звернувся до тебе нинішньої зими, — просто сумне непорозуміння. Зараз я вже добре знаю, що нам потрібно.

Повірів він чи ні, та я зачепив його за живе. І я домігся того, що він припинив свої просторікування. Далі ми йшли мовчки. Ми не обмінялися жодним словом, але обом якось стало ясно, що пора вже повертатися. По першій же зручній стежечці ми звернули від берега і почали вибиратися з лісу. Коли ми підійшли до яскраво-зелених, таких свіжих, молоденьких топольок, сонце стояло вже низько. Тут на відкритому місці було холоднувато. В кущах понад дорогою цілий день свистів вітер, і шпаки, що повмощувалися тут, притихли, наkostenчили, і вигляд у них був скуйовджений і жалюгідний. Зверху, з пагорба, де дорога повертала, знову відкривалася панорама міста. А далі, низько, ген понад обрієм низкою пливли сині хмари, а сонце підкрадалося до них і підпалювало. Хмари розсунулись, і, здалося, наче сам простір розкрився і розкривався далі й далі в глибину. Кьол так і вп'явся очима в захід. Видно було, що

ця гра ясних, холодних тонів справді захопила його.

Міцний, кременезний хлопець, обличчя приємне, світле, темні брови зрослися, свіжі щоки. Цілісна, проста, життєрадісна вдача. Чисте серце, відкрите для всього, що тільки є прекрасного в житті, в мистецтві. Запальний, безкорисливий мрійник. Але людина, не художник. Він сприймає, але сам не творить. І якщо він цього не зрозуміє, якщо вирішить інакше, його чекають лише безглузді потуги, розчарування і провал. Це ясно. Я ж знаю його як облупленого після стількох років дружби. І краще за нього розумію, що йому треба.

І, здається, він не зовсім замкнувся в собі. Поки ще ні.

— Ці історії на залізницях, часом, не ваших рук справа? Може, й ти до цього причетний? — несподівано запитав він.

— Звичайно, ми без діла не сидимо. Дещо робимо. Пора вже.

Помовчали. Потім я сказав:

— Незабаром союзники розпочнуть наступ. Правда, сюди вони не прийдуть. Та все одно нашого полку прибуде. Тільки-но англійці підійдуть трохи ближче, до нас усі так і посунуть. Лише малолітні та пенсіонери сидітимуть у бомбосховищах.

Кьол одразу ж уявив собі цю картину. Він глянув на мене, усміхнувся.

— Ну, значить, я не сам там буду. Все-таки малолітні і пенсіонери. Бувають компанії значно гірші. Як ти гадаєш, га?

Розділ VII

Високо-високо наді мною, десь у небі, якесь дивне створіння раптом збожеволіло і заголосило, не розкриваючи рота. Зовсім очманіло. Немовби сама німота, натомившись від солодкої знемоги до безпам'яті, впившись щастям, у муках народжувала членоподільний звук. Безумство якесь.

Я розплющив очі, побачив густу, темну крону над непорушним, рівним стовбуром. Занадто рівним. І занадто, занадто високим. У мене пішла обертом голова, і я знову почав падати, падати, заплющив очі, щоб зупинитись, не падати більше, не втратити свідомості.

Це була горлиця, і вона туркотіла. І я пригадав, де я. Пригадав, що лежу на галяві неподалік від узлісся. Що всі квіти лісу юрмляться у траві довкола мене — ромашки, повійки, вероніка і ще якісь, багато-багато, тільки я не знаю назв. Що духмяний морквяник росте вище за всіх і колише, погойдує своє білою шлюбною фатою, і що раніше тут був мак. Еге ж, мак. Черво-

ний, як її купальний халат, чорний, як лоно її. І як волосся її. Її — що лежить поруч мене з заплющеними очима. Завжди з заплющеними очима.

Вітер ласкаво погладив високу траву, обережно торкнув билинки. Вони стрепенулися, забриніли. І тоді я помітив, як сонце палить мені повіки і як видно навкруги в лісі, де виспівують, аж захлинаються пташки.

Та в голові, як і раніше, була якась дивна порожнеча. Немовби в мене вийняли мозок. Немовби його виймали частинами. Правда, тепер, коли я остаточно прокинувся, це припинилося. Принаймні, гірше голові не ставало.

А тілу було гірше. Була така страшенна втома — цілковите безсилля. Це було схоже, схоже... на що це було схоже?

«Самознищення. Ніщо інше, як самознищення. Щоб на обидві лопатки — ось що тобі потрібно!»

Голос Кьола. Хрипкий від хвилювання. Кьол у своїй кімнаті, взимку. Тисячу років тому.

Отже, покладений на обидві лопатки? Виходить, так: нокаут. Не встати.

Та ні, Кьоле, не цього мені треба. Ні. То чого ж, чого ж мені знову не вистачає? Що це за поривання, прокляте поривання кудись, ні Кьол не зупинить його, ні рух Опору, ні Герда не вгамують. Що ж це таке?

Може, крім нашої плоті і крові, існує ще щось, не співвідносне з плоттю і кров'ю. Щось важливіше, ніж просто — жити, бути, відчувати себе часткою живого? І чи можна нехтувати цим? Ось так, як я щойно робив? А що як у цьому на самому денці несправедливість і зло? Хоча нашої плоті нема до цього діла....

Але чому я про все це думаю?

Раптом я знову почав падати. Я вчепився руками в траву. І острах узяв мене, бо я так нічого й не зрозумів, бо й розуміти, напевне, було вже пізно.

Я розплющив очі, повернув голову. Там лежала вона, на своєму червоному купальному халаті. Гола, уся засмагла — перса і стегна теж. Але з заплющеними очима. Як завжди. О, я це загодя знав. Але чому, чому?

Тіні в траві під деревами стали раптом такі чорні, такі бездонно глибокі, і мені до болю схотілося, щоб вона розплющила очі і глянула на мене. Страх знову стиснув мені серце, цим страхом закликав я і благав її.

Прокинься, Гердо, прокинься. Прокинься, поговори зі мною. Скажи мені, що це таке, якщо ти знаєш!

Вітер знову нахилив траву, і по засмаглій шкірі побігли мурашки. Я прикрив її хала-

том: Вона скрутилася під ним бубликом, потяглася до моєї руки. Та вона нічого не сказала, не глянула на мене.

Так завжди у нас було. В будь-який час дня і ночі вона могла вдертися в мою кімнату. Вона вигадувала найнеймовірніші приводи, щоб утекти з дому, покинути Крістіана і прийти до мене. Чого вона тільки не придумувала! Вона безоглядно віддавалася своїй пристрасті. А пристрасть не пригасала з часом, була точнісінько така, як у перші дні. Але Герда ніколи не дивилася на мене, поки ми були разом, і ми ніколи не розмовляли — тільки вже потім, набагато пізніше. І навіть уночі ми не балакали, коли було вимкнуте світло і ми лежали поруч у темряві.

Чому? Чи вона боялася несподівано побачити над собою інше, не моє обличчя? Чи боялася мого обличчя, боялася побачити в ньому щось чуже і раптом зрозуміти, що я не той, за кого вона мене вважає? Межа, яку я не міг переступити, стриманість, яку я не міг перемогти. Що ж це було таке, чого вона не хотіла знати?

У лісі була мертва тиша, в лісі була задушлива спека. Я лежав і слухав пташок, які не знали, що таке страх. Знову заплющити очі я боявся. Сонце висіло між двома буковими стовбурами, якраз посередині, і через те ясно-сірий колір їхньої кори був густий, мов емаль. Такі бували очі в Герди, коли вона широко розплющувала їх. Точнісінько такі.

Почуття самотності, відчуженості раптом охопило мене, немовби я лежав тут сам. Невже ж усі ми, усі живемо на світі кожен сам по собі, за сімома замками, сліпо підкоряємося кожен своїй долі, слухняно ідемо кожний по своїй доріжці до перемоги чи до поразки? Невже немає для людей іншого єднання, крім цих коротких, скороминущих хвилин, до яких кожен приходять зі своїм, окремим жаданням і тугою?

Лео і Jakob нараз постали перед очима — такі, якими були вночі, коли схилялися над рейками. Спітніла, замазана фізіономія Лео, запалі, змучені очі Якова. І шум, шум з колії, де маленький паровозик метушливо, наче миша, шастав поміж вагонів. Легенько підштовхнув один вагон, штовхнув другий так, що здригнувся весь довгий состав, потів засвистів і метнувся далі. І знову Jakob, який перелякано відсахнувся, коли прокинувся і заспівав перший птах. І Лео, який помітив це, але, як і досі, спокійно вставляв детонатор.

— Та це ж тільки пташеня. Ех, ти, — сказав він, не підводячи очей.

І Крістіан. Крістіан у краденому залізничному картузі. Його колючі, але зовсім неживі, стомлені очі, що ждуть останнього ви-

буху. І як розгладились у нього зморшки на обличчі, коли загуркотіло, і стало ясно, що всі колії на північ і на південь від вокзалу підірвано, і нормальний рух поїздів до міста і з міста припинився принаймні до сьогоднішнього полудня.

Я пригадав цю мирну сіру світанкову пору, і стало гаряче серцю, і я зрозумів, що знову піду з Якобом, з Лео і Крістіаном — знову і знову. Незважаючи на Герду.

Чому, чого — я не міг би точно сказати. У всякому разі не для самознищення. Туди, на колії, вело мене інше поривання, і це було зовсім не те, що ми робили тут, у лісі. Герда і я.

Ага, нарешті-таки! Герда глибоко-глибоко зітхнула, спокійна, задоволена. Вона потягнулася, підвелася і одразу ж сіла боком до мене. Скуйовдила волосся, примружилася на сонце. Потім озирнулася, немовби шукаючи, до чого б докласти рук. Та в світі, очевидно, панував лад і спокій, як і тоді, коли вона заснула. Ніщо особливо не привернуло її увагу. Вона скинула халат і заходилася вивчати пальці на ногах. Але й вони були в чудовому стані, недарма ж вона всю весну ходила в сандалетах. Отже, огляд не забрав у неї багато часу. Поруч у траві купкою стояли пухнасті кульбаби. Герда обережно зірвала одну, потім швидко обернулася і видула усі пушинки мені в обличчя.

— Ну чого ти? — спитала вона. — Чого зажурився?

— Та ні, я так. Просто стомився. Я сьогодні як повернувся, так і не міг заснути.

— Бідний хлопчик, він стомився! — сказала Герда перебільшено ніжно. — Як мені його жаль! — вона зареготала. — Крістіан сьогодні вранці теж був зовсім дохлий, а йому ж не довелося мати справу ще й зі мною.

— Ну, я б з ним не помінявся, — сказав я.

— А тебе й не просять.

Герда знову зірвала кульбабу. Цього разу вона дмухнула так, що пушинки полетіли вгору.

— Як полювання на парашутистів, правда? — вона дивилася їм услід. — Уявляєш, висіти в повітрі, коли в тебе стріляють знизу. Хай йому біс. Вам тут іще нічого.

Вона відкинула стебло. Потім підставила обличчя до сонця, заплющила очі і знову зітхнула.

— Ні, — сказав я. — Дідька лисого. Не вірю я в це.

— В що? — неуважно спитала Герда.

— У всі ці причини, які нібито когось примушують добровільно йти на війну.

— Гм. Звідки ж ти знаєш?

— Якби я в це вірив, ми б з тобою тут не лежали.

— Чому ж це?

— Ну, словом, я хотів сказати, ми б не могли робити оце саме.

— Так би й казав, — мовила Герда.

— Пробач, будь ласка. Я просто маю на увазі, що якби хтось із нас, — хай би ти чи я, — вірив у щось іще, крім нас самих, ми б не могли собі дозволити цього. Ми це робимо тому, що особисте для нас — найголовніше і єдине, що для нас важливе.

— Може, це погано по-твоєму? — похмуро спитала Герда. — Ти так говориш, наче тобі набридло.

— Ні, але все-таки цікаво, правда? Ніщо в світі не може перешкодити людині робити те, що їй до вподоби. Мені подобається брати участь у русі Опору — і я беру, це моя особиста справа, а комусь подобається ліпити віршики, і це його справа. Кожен робить своє.

— І охота ото сушити над цим голову. Ніколи досі не чула, аби хтось шкодував, що йому доводиться робити те, що йому до вподоби.

— Сушити голову? Та я не сушу. Мені взагалі наплювати. Як на мене, то хай кожен робить, що йому заманеться, будь ласка.

Герда лягла долілиць і почала розглядати траву. Вона відломилася якусь стеблинку, хотіла в неї дмухнути, але стеблинка зім'ялася. Тоді Герда відломилася іншу, товстішу, і почала старатися. Цього разу вийшло. Протяжний свист обізвався невірною, жалібною луною під зеленим куполом. Герда страшенно розвеселилася.

— Це в мене повітряна тривога, — сказала вона. — Схоже на сирену, правда? Зараз прилетять літаки, ось побачиш!

Вони справді прилетіли. У вухах у нас задзвеніло, і просто над нами показалися два комарики. Вони націлилися і короткими ривками пішли на нас.

— Справді «москіто»¹, — сказала Герда і вбила одного.

Та ці два комарики були тільки розвідниками, і незабаром на нас налетіло ціле військо. Герді, принаймні, так здалося, вона заходилася шукати в кишенях сигарети і сірники.

— Бах, — вона пихнула димом на комарів. Ряди ворога розладналися, і він кинувся навтьоки. Та незабаром у нас у вухах забриніло тонке, надокучливе дзижчання. Комарі кинулися в новий наступ.

— Гей, ти, та допоможи ж мені, — крикнула Герда. — Та ні! Не так! Візьми сигарету.

— Запали мені, — сказав я. — Я не можу й пальцем ворухнути.

Вона віддала мені свою сигарету, а собі запалила нову, і спільними зусиллями ми перемогли й вигнали комарів. Герда заспокоїлась і знову лягла поруч

¹ «Москіто» — тип англійських легких бомбардувальників.

мене. Вона лежала, спершись підборіддям на долоню, і намагалася підпалити сигаре-тою пересохлу траву. Трава ніяк не хотіла горіти, тільки корчилась і тліла, і синій, сизий димок вився в повітрі. Я стежив, як він піднімався вище й вище, а потім по-вільно танув.

— Послухай, — сказала Герда, — як ми жили взагалі до того, як зустрілися?

— Не знаю. Не пам'ятаю. Це було так давно. Та й чи було до цього що-небудь.

— А все через горілку. Усе через те, що мені вдалося причарувати крамаря і роздо-бути півлітра горілки.

— Справді?

— Звичайно. Поцілуй мене. Ні, по-справ-жньому. Як колись.

— Відколи це ти почав цікавитись тим, у що ти віриш, а в що не віриш? — спита-ла вона трохи згодом, уткнувшись носом мені у вуха.

— А відтоді, як побалакав тоді з Кьолом.

— А що у вас там було?

— Та я ж тобі розповідав наступного дня. Тільки в тебе все одразу вилітає з го-лови.

— Ну звичайно, пригадала! Я забула то-му, що він мене не цікавив.

— А знаєш, що мені того дня було стра-шенно хороше. Через те, що ти поруч. І все було так ясно, так зрозуміло. І я зов-сім не хотів на комусь зганяти злість чи там облегшувати душу. На біса ж мені зда-лася його поезія? Навіщо я все це зробив? Не розумію.

— Ну для нього самого, звичайно, — ска-зала Герда.

— Можливо. Та все-таки мали ж бути в мене якісь підстави, якась ідея, якась мета.

— Ох, оці вже мені ідеї, підстави. У всіх вони є. Та не ними керуються в таких спра-вах.

— А чим же?

— Почуттями. А потім уже шукаєш для цих почуттів обґрунтування. Цього не усві-домлюєш, але це так. І в мужчин так само, я знаю.

— Може, це зле?

— Зовсім не зле. Просто це так. Не ро-зумію, чим би краще було, якби ти зробив це, керуючись, як ти кажеш, ідеєю. Навпа-ки. Взагалі не розумію, чого ти так мучиш-ся. Ти ж його ні до чого не силував.

— В тім то й річ, що силував. Я ж не про-сто дав йому пораду. Я взяв і вибив у ньо-го ґрунт з-під ніг. Після того, як вивідав у нього цей нікчемний план. Звісно, він не зможе більше над ним працювати. Після того, як усе мені виклав. І головне, я все зробив, будучи при здоровому розумі і твердій пам'яті. Зумисне. Хоч ти й кажеш, що все вирішують почуття, а я був переко-

наний, впевнений, що стараюся йому ж на користь.

— Коли я вперше тебе побачила, у те-бе був такий вигляд, наче ти землю пере-кинеш догори дном, якщо буде не по-твоє-му.

— Таке й скажеш. Просто ти вдарилася в романтику і вигадуєш, — відповів я.

— Анітрохи. Це відповідь на твоє запи-тання. Будь ласка, я скажу тобі, чого ти так поводишся з Кьолом. Ти любиш верхо-водити, ти вважаєш, ніби краще за всіх зна-єш, що кому треба.

— Так, знаю, уяви собі. Я знаю, що тре-ба Кьолу. Краще за нього.

— Нехай. Та не це основне. Основне — ти любиш очолювати, і ти сильний, ти мо-жеш гнути свою лінію. Ось ти який.

— Звідки це ти взяла?

— Просто знаю ще одну приблизно та-ку ж людину.

— Хто це?

— А ти вгадай. Спробуй, постарайся.

І тут вона втупила в мене цей свій твере-зий, чужий погляд. Так вона дивилася на Крістіана, коли той тішився власною крас-номовністю, тим самим поглядом. Правда, може, не таким колючим, на дні його була тривога. Та я знову відчув: мене оцінюють. Розбирають по кісточках. Треба якось інак-ше з нею поводитись, більше бути самим собою. Але як цього досягти?

— Я не можу, коли ти так дивишся.

— Дарма, — сказала Герда, не відводя-чи очей.

— Ти мене зважуєш і вважаєш надто легким.

— Ні, чому ж надто легким? Надто важ-ким. Вам обом потрібна влада, правда ж? Того ви і вступили в ряди Опору. Він дає відчуття влади. Зараз. А може, і потім, ко-ли все закінчиться.

— Нічого подібного. Подумаєш, влада. На дідька вона мені? Хай кожен робить, що хоче, а мені нічого не треба, аби тіль-ки ти була зі мною.

— От і брешеш. І сам чудово це знаєш. Я ж ось із тобою, а ти ж не підеш з Опору. Що, спіймався?

Вона розгребла однією рукою траву і знайшла маленьку кульбабу. Ми лежали на ній, вона дуже пом'ялась, але це була кві-туча кульбаба, жовта, і тепер, у середині літа, вона була рідкістю. Герда зірвала її і покрутила, пильно роздивляючись.

— Ти коли-небудь помічав, як багато всього жовтенького весною і на початку лі-та? — спитала вона. — Спершу жовтець, крокуси, чистотіл, підбіл. Потім кульбаба, куряча сліпота. Потім — чекай-но — зіно-вать і дрік. І люпин, і троянди. Та й сама трава у травні якась жовтувата, правда? І

ліс жовтий, коли бруньки тіль-тіль розпукуються. І моє нова спідниця. І мої сандалети ледь-ледь жовтуваті, правда ж?

Вона хоробро посміхнулася. Як дівчина-школярка. Сумовито. Я обняв її за шию і поцілував у вічі.

— А з усіх слизьких питань відносно доведення того, чого не можна довести, рекомендую тобі на майбутнє консультуватися з керівником групи, — мовила вона. — До речі, знаєш, що сказав мені нещодавно Крістіан?

— Ну?

— Що я останнім часом дуже добре поводжуся. Після того, як ти почав до нас ходити. Він вважає, що нам із тобою слід якомога частіше бачитись, і більше бути разом.

— Боюсь, це буде непосильним для мене.

— А що? Я, правда, помітила... Ти вже стомився від мене.

— Авжеж, дуже стомився. От якби ти трошки почекала...

— Може, ви маєте аргументи, які можуть переконати мене в протилежному?

— Не виключено.

— Отже, трохи почекай?

— Якось, між іншим, Крістіан висловив цікаву думку, — озвався я. — Він сказав, що ті, хто нам потрібний...

— Ну звичайно, «нам». Хіба він може говорити сам за себе!

— Він сказав, що в тих, разом з ким він хотів би боротись, особисте і загальне мусять зливатися воедино. Треба переводити думку в інстинкт, якось так він сказав. Треба переводити раціональне в емоціональне. Тоді я не розумів, куди він гне.

— А тепер? — Герда серйозно поглянула на мене.

— Теж не зовсім.

— Ну й тупий же ти, голубе. Та ми ж із тобою тільки й робимо, що переводимо раціональне в емоціональне. Ех ти! О господи! — Вона повернулася на спину і зареготала. — Шкода, не можна йому розповісти, що я, нарешті, дію за його вказівками!

— Ти й справді гадаєш, що він про нас нічого не знає?

Герда знову засміялася.

— Ну й смішний же ти буваєш іноді. Та нічого подібного він не мав на увазі. Він думав про себе, тільки про самого себе, я його, ханжу, знаю як облупленого.

— По-моєму, Крістіан нічого, — сказав я.

— А я нічого й не кажу, — посміхнулася Герда.

Розмова урвалася. Вона й раніше часто обривалася на цьому самому місці, тепер знову. Спека ставала майже нестерпною, та

ось на щастя зірвався вітер. Від затоки протягло свіжістю, високо над нами тихенько зашелестіло листя.

Я думав про Крістіана. Як керівника ми його поважали, ще до того, як почали справжню роботу, а вже потім, коли операції здійснювались одна за одною, ми ще раз переконались в його неабияких організаторських здібностях. Тут проявився його кругозір, розум, твердість, і ще — він завжди умів дати кожному саме те завдання, яке тому найбільше підходить. Та найкращою, найвизначнішою якістю Крістіана, по-моєму, було інше. Це його самодисципліна. Здоров'я він мав поганеньке. Герда мені розповідала, що через нікудишні нерви він часто мучився від безсоння, нападів головного болю, у нього постійно боліли м'язи обличчя. Та він не тільки переборов ці недуги — у вирішальну мить він був завжди найспритніший, найвитриваліший, найсильніший серед нас. Бо знав себе, міг тримати себе в руках. Ось що значить воля і характер.

— Крістіан розумний хлопець, — сказав я.

— З чого ти взяв, — думаєш, якщо він багато говорить, то вже й розумний?

— Він тому багато говорить, що завжди має рацію, це точно. І він може говорити про що завгодно, про що інший мовчав би. Але ж і це свого роду мужність.

— Мужність! — Герда витріщила очі. — Крістіан зовсім не мужній. Він, навпаки, слабак і через те завжди так багато теревенить.

— То що ж, ти вважаєш, він не заслуговує на повагу, якщо він не мужній від природи? Він же переборює свою легкодухість!

— Нічого він не переборює. Це тільки так здається. Адже розплачуватись за все доводиться мені, і я знаю принаймні одну людину, якої Крістіан усе життя боїться як вогню.

— Мені просто здається, що коли порівнювати двох мужчин — мене і його, — то він значно кращий.

— Яке мені діло, кращий він чи гірший, якщо він мене боїться! Сказав би ти — не двох мужчин, а двох людей, я б іще з тобою погодилась. Бо морально він, звичайно, вищий. Це так. О, він усе для тебе зробить, усе віддасть — крім себе самого. Тут у нього завжди чітка межа. Із своєю повагою до себе він уже нічого не може вдіяти, ні!

— Він увесь перед тобою — душа на розпашку, а ти нападаєш на нього з-за рогу. Правду кажучи, Гердо, ти надто до нього сувора. Якби ти до мене ставилась із та-

ким недовір'ям, це б іще півбіді. Адже він усе-таки твій чоловік.

— О господи! Верзеш, і сам не знаєш що! — Герда аж підвелася трохи. В неї змінився голос. — Ти ж не знаєш! Я ж спершу всією душею до нього—роби зі мною, що хочеш! Але він надто, надто дрібний для цього. Любов йому була ні до чого, і зараз вона йому ні до чого. Через нього я почала соромитися самої себе, і цього я йому ніколи не прощу, чуєш, ніколи! До того, як я зустріла Крістіана, мені й на думку не спадало, що в моїх словах, у моїх вчинках може бути щось протиприродне. Я думала, що життя на самому денці — чисте і благородне. І воно таке насправді, чуєш, воно таке, як я думала! І хай мені хоч сто разів торочать, що це неправда, що я даремно забрала це собі в голову, — я не хочу, не хочу цього знати!

Я обняв її за плечі, хотів заспокоїти, але вона вирвалася, закуталася у халат, заломила руки. Лице в неї було несамолюбне, очі блищали.

— Тільки одне-єдине нам заважає — що я Крістіанова дружина, то невже ж треба весь час про це думати! Навіщо ж ти весь час мені про це нагадуєш? Забудь! Яке тобі діло!

— Гердо, Гердо, кохана, прости мене! Я ж сам іноді не тямлю, що роблю. Я тільки тому так сказав, тільки тому! Мені часто навіть страшно стає, бо я не все розумію в самому собі! Я паскудний дурень.

Раптом обличчя її опинилося просто над мною, відверте, жагуче. Обличчя її, яке я знав давно, знав завжди ще до того, як побачив, а побачивши — одразу пригадав. І враз я зрозумів, звідки я знаю це обличчя. Воно ж моє. Не те, щоб вона на мене схожа, вона нітрохи на мене не схожа, та коли б можна було глибоко-глибоко зазирнути в себе, як у колодязь, то там, на самісінькому дні, я побачив би ці риси. Це кругле чоло, ці густі, темні брови, цей великий припухлий рід, саме ці риси, риси долі. Тепер я зрозумів.

— Правда, ти дурний, ти страшенно дурний, за це я тебе і люблю! О, я зустрічала таких, які знали все на світі, які були в десять разів розумніші і вродливіші за тебе, та саме ти, ти заворожив мене, про тебе я думаю цілі ночі, а коли раптом прокинувся серед ночі — ти, ти мені ввижаєшся поруч. Крім тебе нікого, нікого в світі немає. Довкола мене була стіна злоби, цинізму, а ти її зруйнував, зламав, і знову все стало таким самим, як було до Крістіана. Я знову вільна, життя для мене знову радість, і все це ти, і ти хочеш, щоб я ставилась із недовір'ям до тебе і до нашого кохання, більш ніколи не кажи так, чуєш, ніколи, ти мене

так лякаєш, я втрачаю ґрунт під ногами, усю свою впевненість, я ж не зможу без тебе, я жити не зможу, якщо ти покинеш мене, ніколи не залишай мене, не кидай мене, ніколи, ніколи!

Вона говорила тихо, квапливо, потім голос почав зриватися, вона ковтала слова, і ось сірі очі затягла пільма. Пільма, яка отот поглине світ, усю землю. І мене.

— Тільки не заплюшуй очей, не треба, — пошепки сказав я. — Дивись на мене.

Зелений ліс знову сповнився галасливим пташиним гомоном. І, заглушуючи інші голоси, десь далеко закувала зозуля. Я порухував — чотири, п'ять, шість, сім. Тут вона перестала і полетіла, а всі інші птахи перелякано змовкли.

Сім років. Тільки сім. Але тоді війни вже не буде. Через сім років війна, звичайно, закінчиться.

Зненацька зозуля знову закувала. Значно голосніше. Очевидно, сіла десь зовсім поруч. Може, на паркані біля узлісся. Тепер вона кує й кує, ніяк не замовкне. Вона реготала, раділа, торжествувала і, страшенно задоволена своєю витівкою, віщувала нам вічне життя.

Я лежав, глядячи чорне волосся Герди. В обличчі її світилася м'якість і сяюча ніжність. Я ще ніколи не бачив у неї такого обличчя. Одна повіка затремтіла, і сльоза, якої б не помітив ніхто в світі, упала на засмаглу руку і далі, на халат. Одна сльозинка. Єдина.

Я торкнувся губами її лоба і знову заплющив очі.

— Послухай зозулю, Гердо! Ми з тобою ніколи не помремо.

Вона міцно-міцно пригорнулася до мене.

— Коханий, — шепнула і помовчала трохи, уткнувшись губами мені у вухо. — А я щаслива!

Розділ VIII

Того літа справи на європейських фронтах ішли просто-таки блискуче. Росіяни визволили Прибалтику і вступили на територію Польщі, радіо мало не щодня передавало про взяті міста. Англійці ввійшли до Рима на початку червня, а через день, на світанку шостого червня нарешті висадився десант у Нормандії. Хоча німці ще чинили запеклий опір, проте у їхньому кінці вже ніхто не сумнівався. Прорив фронту тепер був тільки питанням часу. У всіх окупованих країнах населення потроху почало підводити голову. І в Копенгагені теж. Там вибухнув великий страйк, який незабаром перекинувся на багато міст у провінції. А в середині липня,

було вчинено замах на Гітлера, і скрізь заговорили про швидкий кінець війни.

Наша війна з Ютландською залізницею теж ішла непогано. Десантники регулярно постачали нас вибухівкою і зброєю, і ми навіть влаштували на околиці два склади, що-правда, невеликих. Сталися також і дещо важливіші зміни: до нас почали приходити все нові люди. Наприкінці літа було організовано ще чотири групи. Тепер у місті діяло шість груп, і керівництву довелося поділити між ними зони дії. Крістіанові дістався південний вокзал, який ми і до того не випускали з поля зору.

Операції, як і раніше, проходили винятково вдало, нас іще ні разу не спіймали на гарячому, ми не наштовхувалися на більш-менш серйозні перепони і для натхнення, як сказав Якоб, їздили на природне стрільбище, яке вони з Лео надібали у лісі на південь від міста.

Отож зовні усе налагоджувалося, а моє особисте життя дедалі ускладнювалося. Крістіан із Гердою відпочивали в Шеланді в одному з людних куточків, де, очевидно, аж кишіло буржуями та різними похитливими пошляками. Вони поїхали туди перед самим страйком, і мене чекала перспектива прожити без Герди цілих три тижні. Що Крістіан поїхав, це було для мене тільки на краще. Для Лео і Якоба також, хоч вони й мовчали про це, нам хотілося позбутися його, зітхнути вільно, а заодно й перевірити, на що ми здатні самі. Але тут Рада Свободи раптом узяла й припинила всю роботу по групах, поки не закінчиться страйк. Щоб не давати німцям відкритого приводу мститись населенню.

Як то кажуть, нам не поталанило, і то дуже. Якоб одразу ж поїхав додому допомогти там по господарству, бо наближалась осінь. Лео днював і ночував у своєї сухореброї Ерні, отож у мене було досить часу для роздумів. Моє нелегальне становище на двох фронтах і так було досить складне, а зараз стало іще гірше. Я ніколи не думав, що можна за кимось так журитися. Ні на хвилину я не переставав думати про Герду. На вулиці я вдивлявся у кожну зустрічну дівчину, шукав хоч яку-небудь рисочку, що нагадала б мені про неї, але ні. Хіба зустрінеш таку, як вона...

А то якось іду вулицею — з тротуару дивиться на мене її обличчя і сміється. Або із стіни сусіднього будинку, коли я виглядаю в вікно, або з обкладинки журналу. Куди б я не пішов, переді мною завжди несподівано поставало її усміхнене обличчя.

Двічі вона йшла мені назустріч. Серед білого дня, жива, справжня, із плоті й крові. Викапана Герда. Її хода, рухи, абсолютно все. Обидва рази серце у мене несамовито ка-

латало, мені перехоплювало в грудях подих, я кидався їй назустріч — і тільки тоді помічав, що все це мені приверзлося і, крім драглистого літнього повітря, переді мною нема нічого.

Розчарування обидва рази було неймовірне. Мені хотілося негайно, цієї ж миті побачити Герду, хоч би там що. Навіщо жити, якщо її немає зі мною... На все інше мені було начхати. Хай діється що завгодно, хай розвалюється група, дідько з нею. Крістіана хай ухоплять чорти. Вона ж моя дівчинка. Тільки моя. Усе в ній немовби було спеціально для мене створено.

А потім мені раптом попускало і відразу ставало ясно; коли вже Герда мені так потрібна, то вона буде зі мною. Бо ж коли ти чогось прагнеш усією душею, воно завжди збувається. Якось так уже влаштовано це життя.

І все ж таки серце моє краялося. Я то ненавидів Крістіана, то вважав себе перед ним винним. Ненавидів тому, що всі інші дуже добре розуміли наші стосунки з Гердою, а він навіть не здогадувався. А соромно мені було тому, що я підло обманув його довір'я.

До якої примітивної брехні ми вдавалися, якими шаблонними викрутасами користувалися! Цьому треба покласти край. Поки не пізно. Але в такому разі мені треба одступитися від Герди, а цього я зробити не можу. Не можу я і задушити те, що росте з кожним днем. Думка про Крістіана мучила мене тепер ще більше, ніж до їхнього від'їзду. І що більше я думав про нього, то більше мучився і то важче ставало не звертати на нього увагу.

Я зовсім вибився з колії, навіть утратив апетит, і коли їв, у шлунку в мене починалися якісь спазми. А серце так калатало і тенькало, що навіть крізь сорочку видно було. Я відчував його весь час у будь-яку пору дня і ночі, бували хвилини, коли мені здавалося, що воно от-от зупиниться, але серце працювало далі, працювало навіть занадто добре й не давало мені спати вночі, зовсім не давало спати.

Дні для мене були схожі один на один. Я не міг ні на чому зосередитись. Хіба радіо міг слухати. Якось уночі мені вдалося, на решті, міцно заснути, та прокинувся я з важкою головою і болем у суглобах, наче після бійки чи двотижневої гарячки. Останнім часом я майже зовсім не спав. Ночі для мене були справжньою мукою. Нездійснені бажання, ревності, докори сумління — усе це навалювалося на мене. Та ще до того стояла така страшна спека!

Цього сухого, палючого, пекучого літа війни ні разу не повіяв свіжий вітерець, не бризнуло ні краплини дощу. На вицвілому,

випаленому небі день за днем, тиждень за тижнем висіло біле, розпечене сонце. На нього іноді наповзали запалені, розбухлі хмари, закривали його на кілька хвилин, але дощу з них не було, грому теж, тільки далеко, на самому обрії зрідка глухо гриміло.

Ось так і доводилося бідувати: без дощу, без друзів. Без роботи. Без грошей, без тютюну. І головне — без Герди.

Тільки надвечір, перед самим заходом сонця, ставало трохи легше, прохолодніше. Змовкав надривний дитячий плач, западала тиша, приходила темрява, і тоді трохи відпускало. Можна було нарешті спокійно зітхнути на повні груди.

Якось увечері, коли я сидів самотньо поночі у своїй кімнаті, хтось подзвонив. Я вирішив, що це Лео. Прийшов, мабуть, з запухлими очима, прямо від своєї Ерни. Я чекав на нього. Він уже давно обіцяв мені принести тютюнцю. Та це був Кьол.

Вигляд у нього був не надто веселий. Не буду брехати, що я зрадив його візитові. Але — здоров-здоров, привіт-привіт, давно вже пора було навідатись, як ся маєш, дякую, скільки води збігло... І все інше, як і належить в таких випадках...

Кьол сів у моє єдине зручне крісло. Кислий, але не такий змучений, як минулого разу. Знову був схожий на самого себе. У всякому разі, наскільки я міг це розгледіти в темряві. Він, звичайно, прийшов розважити свою душу. Це помітно було за кілометр. Він хотів звалити на мене усіх своїх муз і грацій і чекав тільки нагоди. Дарма, хай почекає, це не завадить. Розмова крутилася навколо загальних питань, потім зовсім замерла, але я нічого не робив для того, щоб її оживити. Я мовчав, він теж. Так ми довго сиділи один навпроти одного, аж поки п'ятьма зовсім не виповнилася задюшну кімнату.

— Житом пахне, еге ж? — сказав Кьол і потягнув носом. Він сидів біля самого вікна. — Невже тут може пахнути житом?

— Ти б поїхав за місто. Тобі це корисно.

— Пізно вже. Та й не тягне щось бродяжити.

— Що, так і не відпочиватимеш цього року?

— Мати з батьком поїхали, а я залишився. Сам не захотів. Мені треба працювати.

Ми знову помовчали. Нічний метелик влетів у вікно, десь далеко на повороті пронизливо заскрипів трамвай.

— Ходімо в кіно, — запропонував я. Від самої тільки згадки про душний зал, переповнений спітнілою публікою, мене мало не вирвало. Та все-таки краще, ніж стовбичити з ним тут.

— Може, не варто? — усміхнувся Кьол.

— Тоді погуляємо на вулиці?

— А чого ми там не бачили?

Смеркло. Небо затягло хмарами, пахло дощем. Ось у шибку стукнули дві неспіві краплини. Нарешті.

Раптом десь зовсім близько пролунав постріл із пістолета. На сусідній вулиці. Відлук прокотився по всьому кварталі. Я підійшов до вікна, виглянув.

Троє німецьких солдатиків, з вигляду зовсім жовторотих, звертали за ріг, гупаючи кованими черевиками й голосно, надривно регочучи.

— Вермахт, — кинув я через плече Кьолу. — Щось дуже вони розходилися.

Постріли розбудили вітер. Він струснув із себе сон, зашарудів у кронах дерев уздовж тротуарів, люто засичав у відчинені вікна, посварився на гребені дахів і помчав далі, шукати спокійного місця, де йому не заважатимуть.

— Зі мною сталася одна річ, я хотів би розповісти тобі про неї, — сказав Кьол за мою спиною. — Мені треба з кимось поділитись, а крім тебе в мене нікого немає. Якщо ти, звичайно, не заперечуєш.

Якщо я, звичайно, не заперечую! Ніби він дасть мені хоч найменшу можливість заперечити! Ніби я здатний на щось інше, крім вислухувати чужі таємниці! Завжди перед тобою хтось вивертає своє нутро. Чи є на світі іще щось, крім переживань? Можна подумати, що немає. Якого дідька вони всі йдуть саме до мене відкривати свою душу!

І як жалібно він просюсюкав: «Крім тебе в мене нікого немає». Я знаю все, знаю заздалегідь. Напевне, йдеться про Інгерлізе. Зараз Кьол визнає, що я в ній не помилюся. Та цього разу перспектива бути правим чомусь не радувала мене.

Спершу я хотів опустити штору й засвітити світло. Та потім вирішив, що не варто. В темряві можна принаймні не дбати про твій вираз обличчя. До того ж, коли на тебе ніхто не буде дивитись, воно швидше полагідніє.

— Знаєш, ти якоюсь мірою мав рацію, коли застерігав мене про Інгерлізе, — сказав Кьол.

Ну, почалося.

Виявляється, у їхніх стосунках завжди була якась штучність. Ні він, ні вона не надавали цим стосункам надто серйозного значення, нічим не жертвували заради кохання. Кьолу доводилося думати про своє вдосконалення, про свої задуми, а Інгерлізе бувала у вищому світі й мала знайомих з його кіл на той випадок, якщо Кьол раптом не виявиться генієм. Щоправда, вони не раз розмовляли про природу кохання. Цього він не заперечує навіть зараз.

Ще б пак, чого-чого, а розмов, я гадаю, у них вистачало.

О, я чітко уявляв собі ці сценки. Інгерлізе—сама елегантність, сором'язливість і недоступність, — підібгавши ніжки й граціозно підперши щоку долонею, сидить у кріслі. Хоч бери і фотографуй. Кьол умістився на дивані, за три метри від неї і, звичайно, йому навіть на думку не спадає, що можна полізти до цього чарівного створіння, яке ошчасливило його своїм візитом. Сидять собі й воркують, і кожне поспішає якомога швидше розповісти про свої красиві переживання. Ті почуття, якими їм треба було б ошчаслилювати одне одного, якби вистачило снаги, вони, бачте, аналізують, обсмоктують, оглядають і таке інше. Справжнісінький ексхібіціонізм та й годі! Просто гидко.

Ну, гаразд. До Кьола все-таки кінець кінцем почало доходити, що справи досить кепські. Він почав відчувати якусь порожнечу. Відтоді, як він розповів мені свою велику міфологічну поему, в нього не клеїлося з роботою, а Інгерлізе нічого не хотіла зрозуміти. І тут йому спало на думку, що любов, — а під це поняття він підводив і свої взаємини з Інгерлізе, — це оп'яніння, і воно заважає творчому процесу.

Дійшовши цього дотепного висновку про взаємозв'язок кохання і творчості, Кьол зробив задній хід. Що було далі? Звичайнісінька історія. Найбанальніша. Інгерлізе повелася так, як повелася б перша-ліпша гоноровита жіночка, котра ціпляється за охололого залицяльника. Неймовірно, але факт. Вона миттю запримітила зміну в Кьолі, і що більш він байдужнів до неї, то краще вона до нього ставилася. З багатими залицяльниками вона перестала ходити й сама запропонувала дати їм усім відставку і навіки зв'язати себе з ним, із Кьолом.

Це вже було занадто! Як? Невже почуття, які важили для нього так багато, підкорялися звичайнісіньким тривіальним законам взаємин між людиною і жінкою? Яке розчарування! Він твердо вирішив, що пора кінчати. Годі, більше він не дозволить їй відволікати себе від головної мети. Інгерлізе вперше в житті дали одкоша. Розрив стався на самому початку літа. Кьол навіть дивувався, як легко й швидко у нього все минуло, немов рукою зняло.

Тепер, здавалося б, сиди собі й твори. Але тут на Кьола чекав дуже неприємний сюрприз. І з Інгерлізе справи його посувалися дуже кепсько, а тепер, коли він із нею порвав, робота зовсім не клеїлася. Ціле літо він просидів у своїй кімнаті за письмовим столом і не вичавив із себе жодного путнього рядка.

Приблизно тиждень тому він вийшов прогуляти, просто так, без ніякої мети. Замислившись, не помітно доплентав до центру. І хто, по-вашому, глянув на нього з фото-

вітрини з сумовито-лагідною усмішкою? Інгерлізе! Хто ж, як не вона! «Кращий портрет минулого тижня». Кьол почав аналізувати те враження, яке справив на нього портрет. Його поійняла ніжність, зникло відчуття порожнечі, до якого він звик уже протягом останніх місяців, і він відчув себе багатим і наповненим. У дивовижному стані журби й радості водночас він їздив по місту доти, поки, нарешті, не признався сам собі, що зазнав поразки. Що він ще не опанував мистецтва поезії. Та якщо він взагалі створений для мистецтва, йому треба хоча б підтримувати в собі вогонь емоцій. Побачивши портрет Інгерлізе, він знову став самим собою і зрозумів, що мусить знову освідчитись їй у коханні. Вона, тільки вона могла йому допомогти. І байдуже, що там я, Хольгер, про неї говорив, — справа ж тут зовсім не в її особистих якостях. Як я не розумію! Головне тут те почуття, яке їй вдалося у ньому викликати.

З'ясувавши остаточно все це для себе, Кьол, не відкладаючи, пішов до автомата й набрав номер Інгерлізе. І без особливих труднощів добився дозволу одвідати її того ж таки вечора.

Поки Інгерлізе накривала на стіл, вони не починали розмови, і Кьол крутив ручку приймача. І раптом серед ідіотської опереткової музики, серед звуків глушителей, безглуздої пропаганди та останніх вістей зазвучав скрипковий концерт. Моцарт. Розумієш, справжній Моцарт. Юність, чистота і радість. Невимовно ніжний і ясний. Моцарт. Значить є, є в нашому божевільному світі й це! Значить, істинне, справжнє живе вічно, і, отже, у нього, Кьола, немає підстав на щось нарікати. Під звуки анданте він забув про все на світі й навіть про самого себе. Та тієї миті, коли скрипка вже от-от ладна була розпрощатися з землею і вступити в божественні сфери, на даху, прямо у них над головою, завила сирена повітряної тривоги.

Це зіткнення двох протилежних світів, двох ворожих сутностей було таке болісне, що Кьолу здавалося, ніби серце його от-от розірветься. Крах усього, що він любив і в що вірив, був такий страшний, що Кьол розридався. Якщо навіть Моцарт не може устояти проти сил руйнації, то що ж тоді взагалі тривке у цьому світі!

— Інгерлізе, щоправда, дуже добре і чуйно поведилася зі мною, — сказав Кьол. — Ми не пішли у сховище, а залишилися нагорі, хоч весь час бахкало зовсім поруч. Та мені раптом абсолютно все стало байдуже. Не знаю, що це зі мною скоїлось. Якось на все мені було начхати. Ну і... ну і закінчилося в нас тим, чим, напевне, завжди закінчуються такі речі...

— О, нарешті!— вигукнув я. — Вітаю! Сподіваюсь, вона така ж, як усі нормальні жінки, не русалка?

Кьол нічого не відповів. Але навіть у темряві було помітно, що він почервонів, наче рак.

— Не червоній, Кьоле. Це ж у вас обох було вперше, і річ не в тому, вийшло чи ні... Наступного разу ви...

— Наступного разу не буде, — байдуже сказав Кьол. — Другого дня вона мені написала, що не хоче мене більше бачити.

— Чому?

— Не знаю. Вона написала, що їй доведеться підшукати собі когось дорослішого.

— Як, як?

— Що їй доведеться підшукати собі когось дорослішого. Бо я просто щеня. Так вона написала.

Це вже було чортзна-що. А я вже був вирішив, що він, хвалити бога, влаштувався і тепер усе гаразд. Паскуда! Таку задушити мало.

— Ти не заслужив такого свинства, — мовив я. — Нічого було й сподіватися на її порядність. Вона ж весь час із себе щось корчить. Але того, що вона утяла, я, одверто кажучи, навіть від неї не сподівався.

— Справа не в цьому, — озвався Кьол, — одне слово, вона зовсім не така, як я гадав, я в ній розчарувався. Найгірше те, що я зовсім забув, до чого прагнув. Навіть згадати тепер не можу, що недавно було для мене таким важливим, сенсом усього мого життя. Немовби нічого цього ніколи й не було.

— Не журись, прийде натхнення, і сенс життя одразу з'явиться, — утішав я його. — Гни собі далі свою лінію й не кисни. Звісно, кілька днів у тебе піде на те, щоб оговтатись після такого хамства.

— Але я не знаю, чи є в мене взагалі якісь дані, — спроквола мовив Кьол. — Я вже ні в що не вірю. Мені, напевне, просто все здалося.

— Облиш. Май терпіння. Хто тобі сказав, що ти обов'язково юний геній? Зажди трохи.

— З надзвичайним становищем покінчено, — сумно відповів Кьол, і я по голосу зрозумів, що він іронічно посміхнувся. — Я тепер займаю в житті таке саме місце, як будь-хто інший, і в мене тільки один вихід, гідний порядної людини. Правильно?

Я схопився з місця, опустил штору, засвітив лампу. У нього був нормальний вигляд, кращий, ніж я сподівався. Правда, гарні очі його трохи сумно дивилися перед собою, і все обличчя було якесь згасле, хоч на ньому й застиг вираз рішучості. Губи його були міцно стиснуті. Я вже якось бачив Кьола таким.

— Може, підемо трохи погуляємо, поди-

хаємо свіжим повітрям?— запропонував я. — Мені треба владнати поблизу одну справу.

— Ходімо, — сказав Кьол. І одразу ж підвівся.

— Мені треба до десятої віднести в одне місце деякі відомості, — пояснив я, коли ми з ним спускалися сходами.

Кьол усміхнувся. По-змовницькому. Дош пройшов невеликий, калюж на вулиці не було, тільки блищали мокрі плити тротуару. Теплий літній дощик не приніс полегкості. Навпаки. У повітрі пахло небезпекою. На півдні безперервно спалахували блискавки, не змовкаючи, гуркотів грім, але гроза пройшла стороною, за кілька кілометрів од міста, і джерелом відчуття небезпеки було щось зовсім інше. Здавалося, з-за рогу от-от хтось вискочить і схопить тебе за горло. Вулиці були безлюдні, немовби вже настала комендантська година чи оголосили повітряну тривогу і над містом з'явилися чужі літаки. З усіх боків підкрадалася тиша, готова от-от вибухнути.

Ми йшли швидко, назустріч не траплялося ні душі.

На повороті в завулок у старій частині міста на будинку висів старовинний вуличний ліхтар. Я попросив Кьола хвилинку почекати. Він якось дивно, безтямно подивився на мене. Змовницька посмішка ще не щезла у нього з губ, і від цього обличчя його здавалося зовсім безпорадним.

Я повернувся хвилину через десять-п'ятнадцять. Зумисне трохи затримався. Коли я вийшов з будинку, Кьол стояв обличчям до стіни. У світляному колі, що падало від ліхтаря, блищали дощові краплі. Я підійшов до Кьола й штовхнув його в спину — мовляв, ходімо. Але він не обертався й не зрушував з місця.

— Пробач, що я затримався, — сказав я. — Ходімо, чого ти?

Він не відповідав і не обертався. Я взяв його за плече, щоб повернути до себе, й раптом побачив, що він плаче.

— Чого це ти? Часом не захворів? Чи, може, щось трапилось?

Він нічого не відповідав і уникав мого погляду. Потім вирвався, похитав головою й заплакав, уткнувшись у рукав, наче дитина.

Я стояв ні в сих ні в тих і мимрив перше, що спадало на думку, аби його втішити. А він не вгамовувався. Ніколи б не подумав, що він може так розклеїтись.

Я хотів знову обняти його за плечі, але тут же відсмикнув руку, як від розпеченої плити, — Кьол обернувся до мене й крикнув:

— А я гадав, що ти хочеш... Навіщо ж ти прикидався, ніби розумієш...

— Облиш і візьми себе в руки. Ну гаразд, ходімо.

Він, звичайно, думав, що я негайно, сьогодні ж, введу його в нашу нелегальну роботу. Що візьму його з собою на засідання групи, яка обмірковує зараз велику диверсію. Що ми підемо разом у завулок. Я злегенька натисну на стіні кнопку, відчиняться потайні двері, і ми побачимо східці, що ведуть униз, у непроглядну пільму. Тримавши високо над головою свічку, я поведу Кьола крутими гвинтовими сходами вниз, у похмурі підземелля, де нас чекатимуть усі інші втаємничені. Зачувши наші кроки, вони, мов по команді, повернуть до нас свої суворі, благородні обличчя і спитають пароль. Ми назвемо його. І тут, у колі вибраних, Кьол прийме присягу. І, стоячи на колінах на кам'яній долівці, вислухає привітання від вождя братства.

Саме так, звичайно, уявляв собі все Кьол. І, певна річ, я розумів його розчарування, ще б пак. Звісно, в нього були всі підстави сподіватися, що я маю намір йому допомогти. Він цілий вечір уперто гнув свою лінію, а я не зробив навіть найменшої спроби переконати його, що він помиляється.

Як він подивився на мене, коли зайшов до кімнати. Як відповів, що йому набридло байдикувати, мовляв, годі вже. З якою готовністю пішов за мною, яке бліде, згасле було в нього обличчя, коли я залишив його на вулиці.

Дощ лив як з відра, шумів у ринвах, асфальт був зовсім мокрий. Грім гуркотів уже десь зовсім поруч. Гроза наближалася до міста. Раніше чувся тільки глухий суцільний гуркіт, а тепер чітко розрізнялися окремі удари.

Стояти далі на вулиці не можна було, якщо ми не хотіли змокнути до рубця. Кьол трохи заспокоївся, не плакав уже, очевидно, помітив, що я не здаюся. Коли я взяв його за руку й потяг за собою, він не опирався.

Перескакуючи через калюжі, ми незабаром добралися до моєї квартири. І тут мене взяло на Кьола зло. Так розкиснути! То він просторікував про те, що його життя являє собою цінність, а то раптом оголосив творче банкрутство і заявив, що єдиний порятунок для нього, бачте, — якесь доручення! Смішно й гидко!

І де він узявся на мою голову, коли я і сам собі не можу дати ради. Треба мені іще з кимось няньчитись!

— Гаразд, я вклучу тебе в яку-небудь групу, — сердито сказав я, коли ми нарешті опинилися у моїй кімнаті. — Тільки ти можеш обіцяти, що знову не передумаєш? Запам'ятай, ти матимеш од цієї справи рівно стільки, скільки вкладеш у неї сил і праці, нітрохи не більше. А якщо тобі хочеться просто випробувати свою долю, то краще стрибни з моста у воду. У всякому разі можеш бути пе-

вен, що ризикувати через тебе своєю головою нікому не цікаво.

Кьол важко дихав і був весь червоний від нашої сварки під дощем. У кімнаті він почервонів ще більше. Мої слова боляче вкололи його. Рот смикався від образи й злості, коли він заговорив переривчастим голосом:

— Чому, дозволь тебе спитати, ти так боїшся за чийсь життя? Кому, як не тобі, знати, чи збігається моя мета з вашою? Адже якщо я не помиляюсь, то саме ти й прищепив мені її. То хіба ти не зобов'язаний зробити мені цю просту послугу? Я зовсім не бажаю, чуєш ти, не бажаю слухати про якісь там умови із твого боку! Отак! Зрозумів?

Точнісінько, як у дитинстві. Знайома картина. Коли старші хлопчакі лупцювали Кьола за те, що він сам до них чіплявся, поки їм не вривався терпець, він приходив до мене й вимагав, щоб я за нього помстився. Вимагав категорично. Ревів. Кричав, що його образили. Якщо я не згоджувався одразу, він тупав ногами й кричав: «Ти зобов'язаний зробити це заради нашої дружби!» І хоч якою безглуздою була його поведінка, справа щоразу закінчувалася тим, що я покійно йшов до старшого за себе хлопця, який не зробив мені нічого лихого, і одержував свою порцію заслужених тусанів.

Тепер точнісінько те ж саме. Бракує тільки, щоб він ногами тупав.

— Чого ти смієшся? — люто заверещав Кьол.

— Я зовсім не сміюся. Просто всміхаюся, бо ти такий кумедний. Такий мокрий. Справжнісінький пудель.

В цю мить шибки вікон задеренчали від удару грому, який пролунав десь зовсім поруч.

Тільки-но Крістіан повернувся з відпочинку, я пішов до нього й доповів про Кьола. У січні, півроку тому, ми разом обмірковували особисті якості Кьола й оцінили їх досить високо, але Крістіан знав і про його відмову. Нелегко було пов'язати його недавню поведінку з нинішньою просьбою. Я вирішив викласти всі карти на стіл. Брехати не треба ніколи. Звичайно, якщо в цьому немає крайньої необхідності.

Крістіан, як завжди, стояв біля вікна, гриз яблука й неуважно дивився на затоку. В кінці я ще раз повторив, що, звичайно, не уявляю собі, щоб Кьол міг стати членом саме нашої групи.

Крістіан обернувся і спинив на мені довгий погляд. Я так і не зміг зрозуміти, що означав цей погляд.

— Але ж ти не заперечуватимеш, якщо я візьму його саме в нашу групу?

Він не став чекати на мою відповідь. І одразу ж схвалив кандидатуру Кьола. З такою готовністю, з таким запалом, що я був просто приголомшений. Ніщо так не могло його втішити, як ця пропозиція. Він уже не один рік мріяв про такий випадок. Приблизно так усе це виглядало. І через п'ять хвилин Кьола було зараховано у групу Крістіана.

Герда все пояснила мені наступного дня, коли ми зустрілися в дещо інтимнішій обстановці. Крістіан вирішив вийти з групи! Ні більше, ні менше! Тільки-но хтось вступить до нашої групи, він призначить мене своїм наступником, а сам вийде з неї.

Але чому він вирішив зробити це саме тепер? Певна річ, він був потрібний у міській організації. Були всі підстави увільнити його від чорнової роботи й поставити на відповідальний пост, я давно боявся, що так воно й буде, але Герда щось не помічала, щоб Крістіан дуже часто спілкувався з керівництвом організації під час відпочинку.

Виходить, він вирішив розлучити нас із Гердою. Певно, щось пронюхав. Але як? Герда висловила припущення, що, можливо, вона прокопалася у сні. Крістіан, звичайно, спить не дуже міцно.

Я співставив цю новину з пильним, багатозначним поглядом Крістіана, яким він окинув мене напередодні, і зрозумів, що йому все відомо.

Було ясно, що Кьол за таких обставин сподобається Крістіанові. Це було вирішено заздалегідь. Коли тобі хтось потрібний до зарізу, ти, звичайно, поставишся до нього з симпатією. Але тут була іще одна, досить вагома причина, чому Кьол так сподобався Крістіанові. Ставлення Крістіана до Якоба і до Лео завжди було непостійне, важко було зрозуміти, цінить він їх чи ні. То він їх ідеалізував, то трошечки ненавидів, це в нього взагалі залежало від настрою, а перед самою його відпусткою у мене склалося таке враження, що ми йому всі страшенно набридли.

Кьол — інша річ, він людина культурна, з ним Крістіан одразу знайшов спільну мову, і не було ніякого сумніву в тому, що Крістіан зрадів можливості мати під боком когось такого, з ким можна було б вести довгі розмови.

Кьол же із свого боку, м'яко кажучи, здивувався, побачивши на чолі групи Опору такого хлопця, як Крістіан. Словом, вони знайшли один одного, розмовляли мало не цілими годинами, і Кьол поруч Крістіана буквально оживав, ставав веселий, сміявся, як колись. Герда, навпаки, аніскілочки не зацікавилася Кьолом. Занадто вже він був ніжний і гарний, такий ніколи не зробить шкоди, але й користі з нього, як від козла молока. Словом вона на нього чхала.

Якоб теж досить-таки байдуже поставився до появи у групі Кьола. Ніхто не питав його, якої він про це думки. Та коли б його приперли до стіни, він, очевидно, висловився б позитивно, бо Кьол зайняв його місце «молодшого в групі».

Та Лео, який ненавидів немичність і непристосованість, одразу не злюбив Кьола.

— Кьол? — казав він презирливо. — Його, мабуть, тільки рідна мати терпить. Без нього так було добре. Треба ж таке — і звідки його такого викопали!

Крістіан, звичайно, передбачав таку реакцію. І, щоб урятувати становище, доручив саме Лео виховати із Кьола справжнього борця. Та якщо він розраховував цим педагогічним трюком утихомирити, приборкати Лео, то дуже прорахувався. Лео буквально знущався з Кьола. Він поводився з ним, як із рекрутом. Він без усякого сорому користувався всіма давно випробуваними методами, з допомогою яких в армії, як і в усякому тоталітарному організмі, підлеглих тримають у страху і покорі. Він чіплявся до Кьола й робив з ним, що тільки хотів. То без кінця командував, стежив за кожним його рухом, ніби той без нього незугарний був і кроку ступити. А то раптом зовсім не звертав на нього уваги і вдавав, ніби вважає, що Кьол сам усе знає про вибухівку й інші подібні речі. Він раз по раз давав Кьолу суперечливі доручення, так що той, як не старався, не міг уникнути помилок, і постійно давав Лео привід нападати на себе.

Ця армійська муштра, певна річ, ніяк не в'язалася з колективним духом нашої роботи, і Крістіан, щоправда, дуже обережно намагався урезонити Лео. Але в суть виховного процесу не вникав. Він, очевидно, вирішив будь-що залишити Кьола в нас.

І Кьол усе це стійко витримував. Він миттю розкусив Лео й ніколи з ним не стинався. Зціпивши зуби, набравши байдужого вигляду, він терпів усі вибрики Лео й слухняно виконував усе, що тому спадало на думку. А я добре знав, який він непристосований, як його пестили батьки, як у нього було все до найменших деталей продумано, організовано вдома, і просто-таки дивувався, що він робив такі успіхи.

Коли ми його вперше взяли з собою, Кьол тримався чудово, нітрохи не нервувал, навпаки, з власної ініціативи прибрав з дороги двох цікавих.

Нічого не скажеш, він старався з усіх сил, і дещо в нього виходило. Тільки Лео весь час було мало.

Якось увечері ми — Лео, Якоб і я — сиділи в підвалі просторої дачі у «тещі» Лео, в Ерніної матері, й розпаковували зброю. Нещодавно ми одержали цю партію, і роботи було багато: треба було все підрахува-

ти, зібрати, почитати. Лео і Якоб любили цю роботу. Їх нітрохи не бентежило, що Крістіан ніколи не брав у ній участі. Навпаки.

Лео завів свою улюблену пісню.

— Ну, хлопці, — сказав він. — Набагато краще було, коли ми були самі. А тепер тільки плутаємось один в одного під ногами. І навіщо це — п'ять душ у групі?

Ні я, ні Якоб на це не реагували. Хай поговорить. Коли ти в хорошому товаристві, особливо приємно висловитися про тих, хто не вартий бути в такому товаристві.

— Дивний він якийсь, не розкусиш його, красеня нашого, правда? Він завжди такий був, га, Хольгер? І чого це він із себе недо-торку корчить, адже ніхто тут не збирається його кривдити. Правда чи ні?

— Ти над ним занадто коверзуєш, — сказав я спокійно.

— Я? — зарепетував Лео. — Та ти що? Я над ним коверзую? Ну хоча б сьогодні — що я йому зробив? Звелів вартувати. От і все.

Якоб усміхнувся, оголив свої довгі зуби. Він мало не окосів, поки оглянув стволи усіх новеньких вінчестерів.

— Щось не пам'ятаю, щоб раніше ми когось ставили вартувати, коли розбирали зброю. І ти теж не вважав, що це вкрай потрібно. Доти, поки в нас не з'явився Кьол.

— Може, ви без нього скучили? — спитав Лео. — Хай помацає, сердешний, закордонну дядькову посилочку, так? — Лео ласкаво поплескав ложе гвинтівки, що лежала на ліжку біля його ніг. — Годі прискіпуватись, річ не в цьому. Мене цікавить те, про що наш красень зараз думає. Його гарненька голівка завжди забита не тим, що треба. Зовсім не тим, що треба. Може, тому, що він студент.

Спроба філософського силогізму. Що ж, міркування майже бездоганне, можна сказати, воно навіть не поступається перед прекрасною інтуїцією Лео.

— А ми ж як? — озвався Якоб. — Ми з Хольгером теж студенти.

— Знаю. Але ви не такі, ви тут ні до чого. Ви — інша річ. Ви на своєму місці. А от Красень — ні. Він ще колись підкладе нам свиню. Згадаєте мої слова. Іноді я навіть думаю, чи не підсланий він. От так.

Ми так і полягали зо сміху. Лео це нітрохи не бентежило. Він правив своєї:

— Одного я ніяк не можу збагнути: чого він до нас прийшов. У місті груп скільки завгодно, люди потрібні скрізь, і чому він обрав саме нас. Поясни мені, Хольгере, він же твій приятель.

— Спитай у Крістіана, — відповів я. — Напевне, він знав, що робить. Я не просив його брати Кьола в нашу групу.

— А ти не міг би теє, влаштувати так, щоб його кудись забрали? — не вгавав Лео.

— Це можна, тільки з місяць треба почекати. До того часу ми, дивись, так його вишколимо, що за нього будь-яка група вхопиться. Що краще ми його підготуємо, то легше буде збути його з рук.

— Якобе! Піді-но візьми в Ерночки три пляшки пива, — сказав Лео. — Вони в шафі на кухні. І скажи, що я поки що затримуюсь. Хай лягає спати. От так.

— Чотири пляшки, Лео, — попросив я. — Чотири.

— Три пляшки, Якобе, — повторив Лео, — і пляшку содової на ганок, для Красеня.

Розділ IX

Крістіан, звичайно, одразу відчув, що відносини в групі стали не такі, як були раніше, і, щоб примирити Лео та Якоба з Кьолом, а разом підготувати й відступ для самого себе, він влаштував для всіх у неділю поїздку до Сількеборга.

У нього була можливість зупинитися там в одному будиночку в лісі. Кому належав цей будиночок, я не знаю, Крістіан казав, що він завжди був у розпорядженні учасників руху Опору. На початку літа там переховувалося двоє англійських льотчиків, використовували його й інші підпільники, коли треба було пересидіти тяжкі часи. Сам Крістіан був там лише раз. Здається, на якійсь зустрічі з різними діячами з ютландського керівництва.

Ми, ясна річ, поїхали поїздом. Південна залізниця була в нашому віданні, і ми більшменш певно знали, коли по ній можна їхати, а коли не можна. Теплого суботнього вечора в кінці серпня ми зібралися біля вокзалу в призначений час — Крістіан, Герда, Кьол і я. Лео і Якоб чомусь затримувались. Лео, очевидно, пішов запасатися спиртним, він у нас був спеціаліст щодо закупок, а Якоб, мабуть, причепився до нього, останнім часом вони здружилися — водою не розіллеш. Так воно й було. Буквально за п'ять хвилин до відходу поїзда ми почули пронизливий свист і побачили, як через вокзальну площу, сяючи своєю чарівною усмішкою, до нас поважно простує Якоб.

— А де ж багаж? І де Лео? — спитала Герда й подивилася на годинник.

— Зараз побачите, — відповів Кьол, — на розсильному велосипеді.

Справді. Щосили натискаючи на педалі низенького триколісного вантажного велосипеда, з'явився Лео. Він прикрив коляску клаптем старого брезента, фізіономія в нього була горда й незалежна. Точнісінько така

вона була в нього тоді, коли він перевозив вибухівку на цьому ж виді транспорту.

Лео з розгону загальмував і зупинився край тротуару, біля Якоба.

— Одержуйте товари, шефе! — вигукнув він. — Чи не бажаєте марципанну булочку, шановна? Видаємо по кілограму, можна по півкіло, все по твердих цінах! Товари свіжі, з гарантією, щойно одержані!

Крістіан озирався на всі боки, він явно не знав, як на це реагувати, Герда реготала. Ми зняли з коляски дві важкі сумки й поставили велосипед на стоянці. Двоє німецьких вартівних, як звичайно, походили біля входу до вокзалу. Лео і Якоб буквально із шкіри пнулися, щоб привернути до себе їхню увагу. Вони так поводитися із своїми сумками, наче ті от-от мали вибухнути. Длубалися в них, вовтузились над ними, обмінювалися таємничими поглядами, і взагалі вигляд у них був змовницький. Точнісінько, як у змовників з німого кіно.

— Bomben und Granaten, — кинув Лео на додаток, проходячи повз вартівних. — Passen sie auf¹, панове!

А це ж і справді могли бути бомби. Німці навіть бровою не повели. Вони добре знали інструкцію, в якій нічого не було сказано про те, як реагувати на появу галасливих молодиків з важкими сумками о четвертій годині дня.

— Послухай, Якобе, — сказав Лео, — може, ми їх помацаємо? Мені чогось здається, що це не звичайні солдатики, а олов'яні.

— Швидше! — крикнув Крістіан із платформи. — Бо запізнимося.

Та ми, звичайно, не запізналися. Навіть захопили окреме купе.

— А тепер скажи, будь ласка, Лео, — попросив Крістіан, коли сумки наші вже лежали на сітках і всі усілись, — що там у вас насправді?

— Ми дещо роздобули, шефе, — відповів Лео, — а дещо взяли в кредит, отак. Усього сорок сім пляшечок. Пиво.

— Пам'ятаєте, як ми у школі розв'язували задачки? — озвався Якоб. — Якщо одна людина випиває чотири пляшки на годину, то питається, за скільки годин п'ять душ вип'ють сорок сім пляшок? Я підрахував. За дві години із чвертю. Правда, залишається ще дві пляшки, але ми швидко впораємося і з ними.

— Ми побоювалися, що цього буде обмаль для п'яти хлопців й однієї дорослої дівчини, — сказав Лео, — а тому Якоб прихопив іще півлітра горілки. На додаток до того, що в нас було. Ти нам раз казав, шефе, що ризику треба уникати, коли це можливо. Сподіваємося, що сьогодні ти нами задоволений...

— Я дуже вами задоволений, — підтвердив Крістіан. Очевидно, він вирішив у всьому потурати нам. Та іншого виходу в нього не було. — Тільки мене трохи бентежить, поскільки ви вже випили?

— Усього по дві пляшечки! — заспокоїв його Якоб. — Невже ти гадаєш, що цього досить? За всі наші труди? Сумки ж, либонь, такі важкі.

Крістіан зрозумів натяк, і ми випили по пляшці пива, поки поїзд проходив під мостом, повз милі серцю знайомі місця, блокаузи і стрілки.

— У ці тяжкі для нашої батьківщини дні, — мовив Якоб, відкорковуючи пляшку, — населення повинне згуртуватися і підкорятися наказу короля від дев'ятого квітня про спокій і порядок.

— Населення зобов'язане утримуватися від будь-яких дій! Не дозволяйте себе спровокувати! — горлав Лео.

— Щовіністи, провокатори усіх мастей по-тай, безвідповідально підривають ідею співробітництва! — докинув я.

— І сіють розбрат серед датського народу, — з обуренням підхопив Якоб.

— Покидьки! — надриваючись, кричав Лео. — Як вони сміють!

Ми обмінялися сумними поглядами й гаркнули хором:

— Бідолашний старий король!

— Непогано. Хвалю, — сказав Крістіан. — Отже, за короля!

— Так, — підхопив Лео. — За його здоров'ячко.

Випили.

— А тепер карти на стіл, Якобе! — дав команду Лео, і Якоб не примусив себе довго чекати. — Але ми можемо грати тільки в «лиску», бо нас багато, — стурбовано озирнувся він.

— Я не гратиму, — сказала Герда.

— Я теж, — квапливо відмовився Кьоль.

— Е ні, ми таки зіграємо і ви, звичайно, також, — мовив Лео, звертаючись тільки до Герди. — Що це ви? Ми вас миттю навчимо!

І поки Якоб роздавав карти, Лео докладно, з ентузіазмом почав пояснювати їй прості правила гри. Я дивився на її губи, і серце в мене калатало.

Якоб сидів у кутку поруч Герди й скептично розглядав свої карти. Гра для нього завжди були серйозним заняттям. Заради сьогоднішньої поїздки він постригся, перукар обчиркижив його довге патлате волосся, і вийшло щось на зразок чубка.

— Ти трохи на Гітлера скидаєшся, — сказав я йому.

— Полковий священик Адольф! — заіржав Лео. Він тільки недавно дізнався, що Якоб богослов. Це було для нього неймовірним відкриттям, і тепер він користувався

¹ Бомби і гранати. Пильнуйте! (нім.).

кожною нагодою, щоб подратувати Якоба. — Ну, чим нас пан пастор почаствує під час сьогоднішньої проповіді? — спитав він. — Що, божий слуга ще не роздивився на свої карти?

Настрій у Якоба одразу ж покращав. Він буквально купався в променях загальної уваги, блаженствував і вигравав раз по раз.

За півгодини ми вийшли на паршивенькій станції на лінії Сканденберг—Сількеборг. Стояли на вузькій пероні й дивилися вслід поїзду, що віддалявся. Поїзд щез, і на пероні на мить стало неймовірно тихо і якось порожньо. Тільки теплий сухий південний вітер ліниво зітхав у листі дерев сторожового саду.

— Війни тут наче ніколи й не було, — вигукнув Кьол.

— Авжеж, що не було! — урвав його Лео. — Поки не почалася.

— Пригніться й погляньте поміж стовбурів, он туди, — сказав Крістіан, — бачите пагорок?

Мружачись проти сонця, ми подивилися на горбисті голі поля. Хліба вже скошили, і метушливі горобці стрибали по стерні. За полями, кілометрів за два-три, здіймався густо порослий лісом пагорб.

— Святий боже, — сказав Якоб і розгублено подивився на багаж. — Як ми туди донесемо наше пиво? Треба було й велосипед прихопити з собою.

Та Крістіан знайшов вихід. Хоч була субота і все вже давно було позамикано, він достукався до крамнички і після довгих переговорів, звичайно, позичив у хазяїна велосипед. Завантаживши багажник, обвішавши сумками раму, ми рушили.

Виселок являв собою купку обтинькованих будиночків. На краю виселка стояла біленька молочна. Хтось мигтів у вікні, протирав шибки, брязкав відрами. Більше ми не побачили у виселку жодної душі, навколо все наче вимерло. Телеграфні дроти тихо гули вздовж кривої дороги, на дротах зграйками сиділи ластівки, які, напевно, готувалися до відльоту, і прощально попискували. Запізніла, самотня волошка ще синіла у канаві. Точнісінько такого кольору, як Гердина блузка.

Ми дійшли до пагорба й опинилися в майже непрохідній гущавині. Сосни, ялини, стара бузина, молоденькі берізки росли мішма. Мертве дерево, яке задихнулося, мабуть, від тісноти, лежало поперек піщаної доріжки, що вела до будинку. Трохи далі, у чагарнику, ми натрапили на шипшину і блискучу чорну ожину. А також достиглу горобину — простягни руку й рви, скільки хочеш. Павуки все обснували своєю павутиною. Навколо панував глибокий спокій. На галявині, за будинком, нерухомо висіли в повітрі оводи, очманілі від сонця, а п'яний джміль, що кру-

жляв над клумбою, своїм гудінням робив іще глибшою тишу серпневого вечора.

Крістіан витер спітніле чоло і кинув рюкзак на газон, де серед острівців моху пробивалася трава.

— Тут, правда, трохи запущено, — мовив він, наче вибачаючись перед нами, — зате будинок недавно пофарбували. Погляньте, бачите, які кольори? Ну, второпали?

Будинок був червоний, двері сині, вікна білі — колір англійського повітряного флоту. Це льотчики так вирішили пофарбувати його, і Лео з Якобом, звичайно, були в захваті, уявивши собі, як союзники ходять і вимахують щіточками.

Кьол просто-таки був сам не свій від радості. Будинок стояв осторонь від дороги, вікна його виходили на озеро. Схил тут заріс трохи менше і круто спускався до вузьенького лужка, а за озером земля знову здіблювалася пасмом горбів. По довгій рівній шерезі дерев удалині можна було вгадати напрям шосе — воно бігло на південний захід.

Будинок був досить просторий — чимала кухня, зал, дві спальні, у всіх кімнатах страшенна задуха.

Ми порозчиняли двері й вікна, щоб усе гарненько провітрилося, відтак почали розпаковувати сумки; я тим часом наколов скіпок Герді для плити.

Вечір був теплий, і ми вирішили повечеряти в саду. Герда застелила дерев'яний садовий стіл скатертю, ми винесли із зали плетені крісла.

На столі всього було вдосталь. Можна було подумати, що кожен із нас обчистив у себе вдома комірчину. Лео і Якоб стежили, щоб ніхто не пропустив жодного тоста, — мабуть, хотіли, щоб ми всі набралися, як чопи. Незабаром усі почали горлати, намагаючись перекичати один одного. Та як тільки на мить змовкали, нас обступала глибока тиша моря, лісу й полів.

— І на землі мир, і в людських серцях спокій, правда, пасторе? — озвався Лео, який був уже напідпитку.

— Ні, так не годиться, — нервово сказав Якоб. — Розкажіть що-небудь, хлопці. Або заспівайте! — зненацька вигукнув він, і голос його лунко покотився над сонною водою. — Давай те, нашу, згода?

Він мав на увазі пісеньку «Хильнемо по першій». Ми радо підтримали його, випили за його здоров'я. Він розпалився й заспівав про Монтьомері й восьму армію, потім затяг пісню радянських льотчиків й «Інтернаціонал». Якоб примусив і нас підспівувати йому, причому вимагав, щоб ми репетували на все горло. Потім заспівали про Гітлера, повішеного в клозеті, про те, як Гамбург, Бремен і

Берлін перетворюються на купи суцільних руїн, а наостанку виконали весь репертуар хуліганських пісеньок, зовсім не зважаючи на бідолашну Герду.

Крістіан, звичайно, наполягав, щоб ми прогулялися понад берегом перед сном, а Якоб, звичайно, хотів, щоб ми ще зіграли в карти. Та ми і на прогулянку не пішли, і в карти не грали. Просто сиділи собі за столом і співали. Усім нам було так хороше від почуття любові одне до одного. Почуття це довго не зникало. Усі ми були неймовірно щасливі. Зовсім не хотілося розлучатися. Ми пригадували і переживували всі наші подвиги. Реального матеріалу поки що було обмаль, тому ми перекинулися на плани великих справ, які нас ждали попереду. Як усе чудово на цьому світі! І як можна журитися власною долею, якимись там чварами! Чи варто про них узагалі згадувати, сидячи ось так за столом серед друзів, за кожного з яких ти ладен душу свою віддати.

Сонце тим часом сховалося за мис. Вода стала перламутровою, на пагорби поповзли довгі тіні. Здається, ще десь співав жайворон. Та ми його не слухали.

Герда пішла в будинок по кофточку, повернулася і, проходячи повз мене, торкнулася мого плеча. Губи її усміхалися.

Крістіан злегка одсунувся від столу. Сів під стіною, закурих люльку і замислено почав дивитися на Якоба, котрий розповідав Кьолові, як він убив першого німця.

— Ну от, нарешті ми дещо дізнаємось про Якоба, — раптом мовив він. — А то він, як правило, ні слова про себе не говорить. Ну, ну, розкажуй про найважливіші події твого молодого життя.

— Браво! — вигукнув Лео. — З нами говоритиме полковий священик, він виголосить нам проповідь! Та гляди, підбирай належні слова, бо нас не так легко купити!

Якоб якусь хвилину недовіркою дивився на них обох. Його аж піт пройняв. На чоло йому впало мокре пасмо волосся. Він розгубився.

— Ну, Якобе, ми слухаємо, — незворушно мовив Крістіан. І подивився на нього лагідно, підбадьорливо.

— Ти мені дещо нагадав, шефе, — трохи помовчавши, відповів Якоб. — Я і сам думав зробити щось подібне. І сам збирався виголосити сьогодні промову. Але тепер передумав. Нехай кожен із нас скаже своє слово. У наших власних інтересах! — раптом крикнув він, схопився з крісла, як ошпарений, і підняв угору обидві руки. — Я починаю, починаю! — відчайдушно вигукнув він під загальний регіт, що загрожував надовго заглушити його.

— Ану, віруючі, не заважайте пасторові! — примнув Лео й постукав пляшкою об стіл.

— Істинно кажу вам, що багато про що ви марно печалитесь, — почав Якоб. — Але в святому письмі сказано — віра ваша врятує вас.

— Тобто як? — урвав його Крістіан.

— Не заважай. По-твоєму, я даремно теологію вивчав? Якось уже розтлумачу, що написано в книзі книг. Отже, повторюю: віруйте в мене і віра ваша врятує вас. Що ж до мене, то я вірю в Якоба. Усією душею. І тому мова моя буде про Якоба. Я про нього дуже хорошої думки і вважаю, що ви повинні до мене приєднатися!

— Приєднуємось! — гуртом закричали ми.

— Сьогодні, може, й приєднуєтесь, — сказав Якоб. — А взагалі, мабуть, ні.

Цю заяву полкового священика було зустрінuto ревом протесту.

— Я попрохав би вас не перебивати мене, коли вже мені захотілося виступити, — буркнув Якоб. — Ви всі брешете. Я ж бачу, як глибоко ви мене недооцінюєте, і мене це ображає. Дуже ображає. Я повинен покласти цьому край. Ніхто не знає, доки я пробуду серед вас. Ось я стою між вами, захмелілий і стомлений, але знаю, що з усіх вас я найобдарованіший.

Крістіан похлинувся димом і голосно закашлявся.

— Так, так, саме в тебе я і мічу, шефе, — вів далі Якоб і обпалив Крістіана нищівним поглядом. — Ти гадаєш, що ти розумніший за всіх, але я вивів тебе на чисту воду й хочу довести це до твого відома, поки ти ще не набрався так, коли нічого вже не зможеш розчовпати.

— Ти маєш рацію, Якобе, далєбі, маєш рацію! — у Крістіана від сміху на очах виступили сльози.

— А я в цьому й не сумніваюся, — мовив Якоб. — Я добре бачу це, коли ми граємо в карти, бо про інтелект першої-ліпшої людини найлегше судити з того, наскільки вміло вона грає в карти. Тут, гадаю, ніхто зі мною сперечатися не буде. Що? Хіба ні?

— О, так, безперечно, і з того теж, наскільки часто вона грає в карти, — докинув Крістіан.

— Ну гаразд, — Якоб не звернув уваги на його репліку й провадив далі. — А коли я виграю всі партії підряд, то цілком очевидно, що саме в мене найсвітліша голова. І далі, далі! — Якобу довелося знову кричати на все горло, щоб привернути нашу увагу. — Абсолютно ясно, що з усіх вас я наймужніший. Тільки одного з вас я по-справжньому боюся — це Хольгера. Та його я не беру до уваги, бо він — типовий бандит. — Якоб стукнув об стіл напівпорожньою пляшкою.

— Браво, Якобе! — вигукнув Кьол. — Ти маєш рацію! Ох, якби ти тільки знав, який ти молодець!

— Помовч, дитинко, — сказав Якоб, — не встрявай у розмови старших. Я звертаюся не до тебе, а до шефа. Так от, Крістіане, тобі все здається, що треба слідкувати за мною і за Лео, щоб ми що-небудь не втругнули. А ти б краще стежив за Хольгером, бо ніхто ніколи не вгадає, що він може втругнути. Ну, з цього приводу все.

— Не відхиляйся від теми, Якобе, — зауважив я, намагаючись спіймати його погляд. — Ти ж обіцяв говорити про себе. Забув?

Якоб заточився, схопився за стіл.

— Вип'ємо! — крикнув він несподівано й схопив свою пляшку. Одразу осушив її й жбурнув через плече. Пляшка покотилася вниз по схилу.

— Далі! — вигукнув Кьол. Йому все це було страшенно цікаво. — За годинниковою стрілкою! Твоя черга, Лео!

Та Якоб ніяк не міг закруглитись.

— Іноді в мене з'являється дивна потреба, — задумливо сказав він і гикнув. — Потреба в чомусь такому, що наповнило б мене. Цілком. Так. Бо іноді я відчуваю таку порожнечу. Всередині, ось тут. — Він з усієї сили вдарив себе в груди й знов почав гикати.

— Нічого, старий, цьому горю завжди можна пособити. — Лео схопив із столу пляшку з горілкою й дав Якобу. Горілки в пляшці було ще чимало.

Якоб узяв пляшку і, не звертаючи увагу на окрик Крістіана, трьома ковтками спорожнив її. Якусь мить постояв, тримаючи порожню пляшку у витягнутій руці. Важко дихав, наче після тривалої бійки. Потім голосно зітхнув і випустив пляшку. П'яні очі в нього блищали й бігали, наче в божевільного. Закрутившись, як дзига, на одному місці, Якоб нас уже не бачив, він уже нічого не бачив. Раптом коліна в нього підігнулися, і він, як стояв, упав навзаки.

Якби він ударився об сходи, що вели вниз, у долину, то без сумніву скрутив би собі в'язи. Але Якоб не вдарився об сходи. Очевидно, життя його ще було для чогось потрібне. Він упав прямо в кущ бузини, що ріс під самісінькими сходами, й зачепився за нього сорочкою. Якусь мить висів, наче розп'ятий, між небом і землею, широко розпростерши руки, розкарячивши ноги, а потім повільно осів униз, трошачи віття куща.

Він майже нічого не розумів і тому не пручався, коли ми, нарешті, опам'яталися і кинулися рятувати його. Ми винесли його нагору і посадили в плетене крісло. Руки й ноги у нього були подряпані, сорочка подерта, в усьому іншому ця невелика вправа на свіжому повітрі, здається, закінчилась для Якоба щасливо.

— Якобе! Голубчику! — крикнув Лео і

спробував розторсати його. — Агов, Якобе!

Якоб навіть не ворухнувся, навіть очей не розплющив, але раптом хрипко витиснув із себе з ніжністю, яку він відчував до власної персони:

— А тепер Якобу час у ліжечко!

— Почекай, Якобе, ще рано, — сказав Лео й підніс йому склянку з пивом.

Якоб пригнувся. Ніздрі його здригнулися.

— Ух! А як шумить!

— Що ти, Якобе, де шумить?

— Та в лісі, — сказав він.

— Який там ліс, це нікчемний кущ бузини.

— Ні, це хвойний ліс, — наполягав на своєму Якоб. — Я потрапив у великий густий хвойний ліс, який голосно шумить. Ух!

Він щосили затряс головою, щоб одігнати від себе надокучливий звук, і раптом широко розплющив очі. Лео з несподіванки навіть позадкував. А Якоб одразу ж зірвався на ноги. Ми навіть не стямились, як він схопив крісло, в якому сидів, підняв високо над головою і жбурнув униз зі схилу. Потім схопив інше крісло й зробив те ж саме. А відтак рішуче підійшов до столу з рештками нашого бенкету. Але ми схопили його за руки.

— Треба вже й міру знати, Якобе, чуєш? — крикнув йому Крістіан над самим вухом. — Це наказ! Ясно?

Але Якоб нічого не розумів. Він брикався і вив, коли ми, з усієї сили духопелячи його, потягли за будинок.

Лео аж застогнав від захоплення:

— Справжнісінький тобі кінь!

— Що ти сказав? — Якоб повільно повернув голову й напружив слух.

— Ти й сам чудово чув, — мовив я.

Лео влучив у ціль. Й помітив, як у Якоба загорілися очі. Він знову став самим собою, наш славний полковий священик, закинув голову й щиро зареготав.

— Справжнісінький кінь, ха-ха! Ну й потішив ти мене, спасибі тобі! — і далі робив своє.

Якоб пишався своєю поведінкою, але на силу тримався на ногах, і очі в нього злипалися. Коли Лео потяг його до ліжка, він майже не опирався. Це був, так би мовити, почесний відступ. Я для певності провів їх обох до спальні й почекав, поки вони не вклялися у спальні мішки.

Коли я вийшов надвір, вже зовсім смеркло, але темне серпневе небо було всіяне зірками, а повітря, як і раніше, — нерухоме й тихе. На луках сюрчали коники.

Герда сиділа, підібгавши ноги, й курила. Щодразу, коли спалахував вогник сигарети, видно було майже все її обличчя. Лоб, щоки, опущені очі. І пальці рук.

Крістіан і Кьол тихенько говорили про вій-

ну. Про Францію, яка вже майже вся була визволена, про німців, які відступили до Рейну, про те, що незабаром усе закінчиться й можна буде їхати, куди захочеш.

Щоправда, в основному чувся голос Крістіана. Кьол майже не говорив. Удень він теж майже весь час мовчав. Він знав, що в стиль Лео і Якоба йому не трапити, і був настільки розумний, що навіть не пробував це зробити. Але й тепер, наодинці з Крістіаном, він не був самим собою. Все, що тут робилося, очевидно, здавалося йому марною тратою часу, зволіканням. Щоправда, він був дуже привітний і люб'язний з усіма. Крім мене. Щоразу, коли він поглядав у мій бік, — а це траплялося нечасто, — у нього був ображений, упертий вираз обличчя. А в очах зловтіха: почекай, мовляв, я тобі ще покажу!

І раптом, хоч з мене ще не вивітрився хміль, а може, саме тому, я зрозумів: Кьол твердо вирішив померти. Він дозволить себе підстрелити при першій же можливості. І нічого не вдієш. Стеж, не стеж — однаково. Ось чому в нього такий вираз обличчя, ось чому в нього такі очі. В тому, що йому більше нема чого жити, винен я, і на зло мені він вирішив померти. Сам наварив каші — сам, мовляв, і їж, голубе.

В останній пляшці ще залишилося чимало горілки, і я розлив її у склянки.

Із спальні раптом донісся божевільний регіт Якоба. Очевидно, він згадав комплімент Лео.

— Ви завжди отак набираєтесь, Хольгер? — спитав Крістіан і всміхнувся. Усмішка вийшла трохи крива, напевне, він подумав про Якобів припадок.

— Звичайно, — сказав я. — А чого б і ні. Ну, поїхали.

Але з Крістіана, здається, було вже досить. Він тільки пригубив. Я помітив, як він на мить опустив склянку під стіл, а коли підняв, вона була порожня. Потягнувшись, Крістіан голосно позіхнув.

— Чи не час і нам на спочинок, любя? — кинув він теплий погляд на дружину.

Я хутенько знову налив йому горілки, хоч він відмовлявся, як тільки міг. Я відкоркував пиво, роздав сигарети й тютюн, спитав, чи не голодні вони. Не дівдавшись відповіді, вийшов у кухню і почав краяти хліб. Треба було починати все спочатку.

Раптом на порозі стала Герда. Я не обертався, але відчув, що вона зупинилася у мене за спиною.

— Що це ти за комедію розігруєш, чого метушишся? Їсти уже нікому не хочеться.

— Лягати спати ще рано, — сказав я. — А якщо ми зараз знову повечереємо, можна буде ще трохи посидіти.

— Але ж ми більше не подужаємо з'їсти, — засміялася Герда. Її гола засмагла

рука простяглася над столом і рішуче поклатла хліб на місце.

— Тоді приготуй кофе, у тебе воно непогано виходить.

— Ти гадаєш, що мені хочеться протверезити? — зітхнула Герда.

— Гердо, Хольгере, що ви там робите? — крикнув Крістіан.

— А як по-твоєму? — сказала Герда тихо.

— Зараз ми вип'ємо по останній, Крістіане, — мовив я весело, — хильнемо як слід. Я викликаю тебе на дуель, хто більше вип'є.

Крістіан усміхнувся без ентузіазму й простяг до Герди руку.

— Не замерзла? — спитав він турботливо.

— Ні, мені добре, — Герда похитала головою і відвела погляд. — Та якщо тобі хочеться спати, то йди. Дай мені ще склянку, Хольгере.

— Гаразд, значить, п'ємо доти, поки я не беркицну під стіл, — похмуро сказав Крістіан і взяв склянку з горілкою. — Ви всі збожеволіли. Слава тобі боже, що мені вже недовго з вами морочитись. За ваше здоров'я! — крикнув він, схаменившись, що ляпнув зайве.

Тепер усе пішло гаразд. Він більше не виливав горілку під стіл. Я випив, глибоко вдихнув повітря і зрозумів, що можу ще випити. Того дня я був в ударі — міг пити скільки завгодно. Якщо я буду такий п'яний, як через півгодини став Крістіан, я не дістану великого задоволення від того, що залишуся з Гердою. Для певності я навіть у рот не брав пива — від нього тільки спати хочеться. А Крістіан, очевидно, не знав цього. Він старанно прополіскував горло пивом, щоб забити смак горілки. Я знав, що не сп'янію, треба тільки зібрати всю свою силу волі, зі мною таке вже було не раз. Одне було погано: я думав тільки про те, щоб зберегти ясність думок, і зовсім забув, що треба ж щось говорити, обов'язково треба про щось говорити. І раптом я почув пекельне сюрчання коників. І тишу. Тишу.

Ніхто за столом не вимовив ні слова. Кьол, Крістіан, Герда — усі мовчали. Вони не дивилися на мене, наскільки я міг розглядіти у темряві їхні обличчя. Навколо лежала мертва тиша, тільки нестерпно скрекотіли коники, і я ніяк не міг збагнути, скільки часу це вже триває, може, настав кінець світу, я все-таки добряче надудлився. Я підсвідомо відчув, що осоромився, сплхував і, мов навіжений, почав копатись у своїй пам'яті, шукаючи, щоб його сказати. Яку-небудь дрібницю. Якнайбезглуздішу, це було б навіть краще.

Знаєцька у чорній пільмі озався Крістіан. Голос у нього був смертельно стомлений, якийсь безнадійний.

— Боротьба надто нерівна, Хольгере. З

гакою могутньою будовою тіла, як у тебе, можна перепити навіть слона.

— Ти просто надто багато думаєш, Крістіане, — відповів я. — Надто багато морочиш собі голову. Тобі навіть корисно було б звалитись хоч раз під стіл.

— Що ти маєш на увазі?

— Спитай Кьола.

— Ні, — Крістіан насилу підвівся. — Давай краще чесно поборемось, поки я ще тримаюся на ногах.

Я знав, що Крістіан вивчав джіу-джітсу, і тому сказав:

— Покажи мені свої прийомчики, я з задоволенням повчуся.

— Зараз це ризиковано.

— Пусте. Будь трошечки обережнішим і все.

Крістіан похитав головою.

— Ні, кажу тобі, ми занадто п'яні. Я можу зірватися. Давай краще на рівних умовах, чесно.

Руки в Крістіана були такі ж довгі, як і в мене, але я був приблизно на голову вищий за нього. Ми зчепилися. Абсолютно по-дружньому. Зовні принаймні. Насправді ж Крістіан з усіх сил намагався мене звалити, а я поки що оборонявся. Два його наскоки не дали ніяких наслідків. Утретє, коли він уже збирався пустити мене, я стиснув його так, що в нього затріщали кістки.

— Ну годі, кінчайте, поки не пізно, — сказала Герда. Вона була явно невдоволена. — Краще вже хто більше вип'є.

Я потримав Крістіана, щоб він не гепнувся долі, потім пустив. Та, відчувши під ногами землю, він тут же знову кинувся на мене. Я зрозумів, що він вирішив застосувати прийом джіу-джітсу. Я відскочив і притулився спиною до стіни. Тієї ж миті він налетів на мене. Я вивільнив ліву руку і спробував, поки не пізно, схопити його за барки, але, відвівши назад лікоть, висадив у вікні шибку.

На нас дощем посипалися скалки. Крістіан одразу ж випустив мене й істерично зареготав. Герда скрикнула, схопилася із стільця.

— Спокійно, — мовив я. — Усе гаразд.

Спершу я справді нічого не помітив, та за мить уся рука моя була в крові.

— Сюди! Мерщій! — крикнула Герда й побігла по свічку.

Ми всі разом вбігли до кухні. З руки в мене цебеніла кров, було дуже боляче.

— Несіть краще відро, — крізь зуби сказав я. Протягом десяти секунд я думав так само, як інші: ушкоджена артерія.

Та все обійшлося щасливо. Крістіан швидко оглянув мою руку і виявив на ній три порізи, з яких тільки один був більш-менш серйозним, біля зап'ястя. Мене поклали на кухонний стіл. Я лежав, поки Герда перев'язувала мене якоюсь ганчіркою.

— Ти з цими свічками в головах схожий на покійника, — усміхнувся Крістіан.

— Замовкни! — урвала його Герда. — Що тут смішного?

— Шкода, що не потрібна санітарна машина, Хольгере, — сказав Кьол. — Я з задоволенням викликав би її тобі, адже ти так часто робив мені послуги.

Герда на мить перестала мене перев'язувати і глянула на нього так, ніби хотіла вдавити.

— Та ні! Ви мене не так зрозуміли! Я просто мав на увазі, що часто потрапляв у халепу, коли був маленький, а Хольгер завжди мене рятував!

— Ах, он що, — похмуро мовила Герда. Ми всі троє зареготали. Крістіан ревниво стежив, як вона мене перев'язує. Коли він спробував у жарті приховати свою досаду, це йому не вдалося:

— Ну й щастить же цьому Хольгеру! Ти тільки поглянь, Кьоле, як вона старається! Про мене вона ніколи так не турбувалася. Я скаженію від ревностів, щоб ви знали!

Але загалом тут, у напівтемній кухні, ми всі відчували себе затишно, мирно. Хміль миттю розвіявся, ми були тверезі, і нам стало трохи соромно. Двом принаймні. Крістіан припалив мені сигарету й пішов подивитись, що роблять Лео і Якоб.

— Може б, ти приніс горілки, Кьоле, якщо там ще залишилася, — сказав я. — Хочеться промочити горлянку.

Кьол кивнув головою і вийшов. Коли ми залишились самі, Герда вийняла у мене з рота сигарету. Струсила попіл і жадібно затягнулась. За шторою затемнення об віконну шибку билася муха і голосно дзижчала.

— Якоб правильно сказав, — мовила Герда. — Ти справжнісінький бандит.

— Атож, — підтвердив я.

— Ти погано закінчиш, — додала вона.

— Так. І ти теж.

Герда віддала мені сигарету й спокійно глянула мені в вічі.

— Я люблю тебе, — сказала вона.

— Вони сплять, наче янголята, — весело повідомив Крістіан. — Може, і Хольгерові час у ліжечко?

— Якщо горілки вже немає, то час, — відповів я.

Кьол увійшов з порожньою пляшкою й покрутив нею у мене перед носом.

— Було залишилося трохи на дні, — сказав він, — але я випив.

— Вірніше, вилив? — мовила Герда. — Ти, звичайно, не міг собі уявити, що горілка йому справді потрібна?

— Молодець, Кьол! — засміявся Крістіан. — Ти хлопець розумний, сперечатися не любиш, а з нас усіх уже досить, і з Хольгера теж.

Вони однесли мене на ліжко. Герда приготувала мені спальний мішок, зняла з мене черевики.

— А поцілунок йому не належиться, як ти гадаєш? — спитав Крістіан.

— Належиться, але не зараз, — відповіла Герда. — Не можна невчасно хвилювати пацієнтів, хто-хто, а ти повинен би це знати.

Я не спав і чув, як вони прибирають із столу, вносять крісла. Коли зайшов Кьол, я вдав, що сплю, і він тихенько ліг поруч. Трохи згодом Герда й Крістіан пішли до кімнати, суміжної з нашою. Нас розділяла тоненька перегородка, і я чув кожне їхнє слово. Та вони майже не розмовляли, і за перегородкою швидко запала тиша. Останнє, що я чув, уже засинаючи, була голосна, весела пісня коників.

Розділ X

На початку вересня німці запровадили комендантську годину з десятої вечора; приводом для цього була ліквідація трьох проваторів протягом одного тижня; того ж вечора у передачі з Лондона ми знову почули свій код. Привіт Бахусові.

Ми подалися на вокзал рано, щоб вчасно, до комендантської години, повернутися до міста, але на вокзалі скрізь було повно вартових, і ми, мов на зло, весь час на них натикалися.

Вечір був холодний, вогкий, майже безперервно мжило, небо то очищалося, то знову все затягувалося хмарами. Тільки виберемося із схованки — обов'язково або почуємо чийсь голос, або побачимо якусь тінь, і знову доводиться ховатись.

Тричі пробували ми спуститися вниз, до колії, але марно. Врешті Крістіан рознервував і відмінив операцію, сказавши, що вже пізно, далі йти не можна, та й гарного місця ми все одно не знайдемо. Він, звичайно, мав рацію, і все-таки нам якось було неприємно.

По дорозі назад Крістіан затягнув нас із Лео до забігайлівки і, поки ми пили пиво, яким він нас частував, запропонував узяти реванш за сьогоднішній провал завтра вдень. Досі ми, як правило, працювали вночі або ввечері, та колись же треба було спробувати свої сили і вдень, і краще це зробити, поки Крістіан ще з нами. Певна річ, ми з Лео відразу ж погодилися і вирішили, що наступного дня після обіду поїдемо по шосе в південному напрямку і знайдемо зручне місце, де можна буде спокійно, без ніяких перешкод як слід попрацювати.

— Коли все піде так, як ми задумали, то це, очевидно, моя остання залізнична опера-

ція разом з вами, — зробив висновок Крістіан.

Слова його повисли в повітрі. Настала гнітюча довга пауза. Ця пауза має свою історію.

Крістіан був неймовірно задоволений нашою вечіркою в Сількеборзі, так принаймні він казав нам, і на ранок, коли ми з похмілля валялися у високій траві на лузі, він повідомив нам про свій намір залишити групу, — вирішив, очевидно, що для цього настав слушний момент.

День був чудовий. Хмари, немов човни, поважно пливли по небу і тягли за собою прозорі сіті, які чіплялися за верхівки гір. Настрій у всіх був прекрасний. Та, певна річ, він одразу ж зіпсувався, коли Крістіан сказав нам про своє рішення.

Лео і Якоб зустріли його намір у штики. Зрозумівши, що його не переконаєш, вони зовсім збунтувалися, і Крістіан змушений був використати все своє красномовство і весь свій авторитет, щоб заспокоїти їх. І буквально одразу, просто аж дивно, Лео насупився й замовк.

Відтоді він став страшенно роздратований і впертий. Поступово я зрозумів, що без жертвоприношення тут не обійтись. І в своїх власних інтересах я вирішив принести йому в жертву Кьола. Все одно вони з Лео ніколи не дійшли б згоди і діла в групі не було б. Отож я пообіцяв Лео, що Кьола при першій же можливості переведуть в іншу групу. Крістіан дуже легко міг це для мене влаштувати, кінець кінцем він мусив якось розплатитися за те, що кидає групу. Більше того, я пообіцяв ненаситному Лео, що Кьола найближчим часом замінить Ейгілем, якого Лео дуже поважав. Я і справді якось зустрів Ейгіля на вулиці, й він сказав мені, що мати його вже заспокоїлась, так що незабаром він знову зможе з нами працювати.

Настрій у Лео покращав. Та він ніяк не міг погодитися з тим, що Крістіан кидає групу. Звичайно, він розумів, що Крістіан принесе більше користі на вищому посту, що для такої роботи, як у нас, він просто розкіш. І все ж таки... Це ж Крістіан організував нас, усе почав, і тільки-но ми більш-менш усе налагодили — будь ласка, на тобі. Ми йому, бачте, набридли, і він тікає. Хоч Лео й критикував свого часу Крістіана, мовляв, надто суворий, не дає нам розвернутися, проте він покладав на нього всі свої надії, і тепер йому здавалося, ніби його обдурили.

І, хоч Лео цього й не казав, він, звичайно, все ще дувся, що його обминули, не обрали керівником. Коли вже Крістіану конче треба було піти з групи, то його місце могла зайняти одна-єдина людина — Лео.

— Нас забагато, хіба ти сам цього не бачиш? — похмуро мовив Лео, коли ми попрощалися.

щалися з Крістіаном і пішли додому. — Тому ми весь час і їркаємося. Трьох у групі було б цілком досить.

— Трьох? — спитав я. — Ти завжди казав, що найкраще, коли в групі четверо.

— Ні, троє краще, — уперто наполягав він. — У всякому разі, щось у нас не так.

Я погодився з ним, що сьогодні ввечері нас таки було забагато.

— Але завтра й п'ятьох буде мало, — сказав я. — Хто знає, може, ми тепер часто працюватимемо вдень.

— Ну, це ти розкажи своїй бабусі. Я знаю, куди ти хилиш! — накинувся на мене Лео. — Та якщо цей йолоп Красень зробить хоч один промах!.. Пам'ятаєш, що ти мені пообіцяв?

— Так точно, пане капрал!

— Облиш, — сказав Лео.

— Крістіан сьогодні був не в гуморі, на нас він зовсім не звертав уваги. Ти це помітив? — спитав я трохи згодом.

— Очевидно, йому було не до нас. З нього вистачає і жінки, вона йому добре голову морочить, — сухо відказав Лео. — А ти як гадаєш?

— Заткни пельку! — сказав я.

Ми розійшлися.

Наступного дня по обіді, годині о четвертій, ми вирушили на операцію. Спорядилися, мов туристи, — спортивні шаровари, рюкзаки, сумки. Лео, Кьол і я поїхали трохи раніше, щоб знайти підходяще місце. Крістіан і Якоб вирушили за чверть години, прихопивши з собою вибухівку.

Все ще було вогко, похмуро. Як увечері. Щоправда, дощ уже перестав і вітер трохи вщух, та все одно це було зовсім не те, що називається гарним вересневим днем. Небо було насуплене, свинцеве, низько над землею пливли хмари, і все довкола мало досить-таки похмурий вигляд, наче після нічної зливи.

На каштановій алеї перед самим віадуком хлопчачи збивали палицями й камінням каштани. Долі валялося сила-силенна товстих шершавих шкаралуп — зверху вони були жовті, а всередині яскраво-білі. Листя, збите палицями разом з плодами, вкрило мокрий асфальт, і алея від цього була м'яка й гладенька. Осінь, нікуди не дінешся.

Віадук пильно охоронявся, внизу, на колії, теж кишіли солдати. Перспектива видалася нам не дуже приємною. Та ми вирішили, що далі, напевно, буде краще, і заспокоїлися. Незабаром ми взялися до роботи. Розвідали бокові колії, перевірили усі знайомі місця, нагледіли деякі нові, та наслідки були досить невтішні: скрізь стояли пости, через кожних двісті метрів. Можна було подумати, що сюди їхатиме сам фюрер, та Крістіан ще в місті розповів нам, що минулої ночі на

південно-північній залізниці безперервно лунали вибухи. По всій Ютландії діяли саботажники, і нормальний рух поїздів припинився ще вранці. Отож сердег солдатів виставили тут спеціально для нас, поки не відремонтують колії. Для нас це була надто велика честь, і нам не залишалося нічого іншого, як податися по шосе, якомога далі від міста.

Нарешті ми опинилися за містом. Одверто кажучи, тут почуваєш себе набагато спокійніше, ніж у забудованих кварталах, з яких ми щойно вибрались. Робота вдень — це не те, що звичайні нічні вилазки під покривом темряви.

Пости тут стояли рідко. Зате насип був дуже високий, і якщо спробуєш вийти на рейки, тебе побачать ще здалеку.

Виходить, треба йти ще далі. Досі нам так далеко ходити не доводилось; Лео був злий, як чорт. Товста червона жила на лобі в нього набрякла, і він не відповідав, коли я намагався з ним заговорити.

— Послухай, Лео, — зробив я ще одну спробу. — Тобі не здається, що нам...

— Ніякого біса мені не здається, — буркнув Лео.

— Ми надто далеко зайшли. Можемо не встигнути повернутися.

— Ти, може, хочеш сказати, що в нас коли-небудь щось зривалося? Принаймні при мені.

— Та ні, я просто так.

— А шмаркача можна відіслати додому, якщо ти через нього так панікуєш.

Нарешті ми знайшли те, що нам було потрібне. За два кілометри від Хойбібаккена ріс невеликий гайок, саме в тому місці, де шосе знову близько підходило до залізничного полотна. А в віддаленому кутку гаю, немов на наше замовлення, колія круто повертала. Якщо ми ставитимемо міни там, на повороті, патрулям доведеться підійти буквально впритул, щоб помітити нас.

А може, тут патрулів немає взагалі. Останніх кілька сот метрів ми не бачили жодного солдата, та, можливо, це була просто випадковість. Я послав Кьола по Якоба й Крістіана і попрохав його як слід перевірити залізницю. Лео зупинився, зіскочив з велосипеда і, поставивши його під штабелем дров у гайку неподалік від шосе, пішов детальніше оглянути поворот. А я проїхав ще трохи вбік Ньюанга.

Коли я повернувся, Лео сидів на дровах і димів цигаркою. Нерви в нього вже заспокоїлись, він трохи охолов. Я не раз бачив Лео не в гуморі, бачив, як він казиться, лютує, та ніколи не сподівався, що він отак психуватиме, як сьогодні, саме в той момент, коли ми не знали, що нам робити.

— Тут надійно, — сказав він і всміхнувся. — Чого вони так забарились?

— А чого поспішати? — відповів я і сів поруч на дровах. — Від Ньюанга сюди йде патруль.

— А в самому Ньюанзі теж є німці?

— Сам я не бачив, але розпитав на станції одного хлопця, він сказав, що іноді вони з'являються на ближніх хуторах; чи є вони тепер, він не знає.

— Звідки ж тоді патруль?

— Із Хойбю, звідки ж іще? На станції є великий барак, там живе охорона.

— Та-ак, твоя правда, — Лео покрутив у пальцях цигарку, потім погасив її, а окурок сховав у сірникову коробку. — Виходить, треба почекати, поки пройде патруль. Час у нас іще є.

Невдовзі приїхали Якоб і Кьол, потім на шосе з'явився Крістіан; він ледве сунув. Кьол і Якоб теж бачили два патрулі, виходить, на залізниці до гаю було всього четверо німців, по-двоє з кожного боку — двоє з півночі, двоє з півдня.

— Ох, господи, слово честі, це встанне, — простогнав Крістіан і буквально впав на дрова.

Він страшенно стомився од їзди на своєму велосипеді і в перші хвилини не міг навіть слова сказати. Я просто-таки не впізнавав його, того впевненого Крістіана, який завжди керував нашими операціями! І справа тут була не тільки в велосипеді. По його обличчю я бачив, що він не спав минулої ночі. Тільки після безсонної ночі в людини буває таке обличчя. Він тримався, напружуючи останні сили.

— Патруль — ще не найстрашніше, шановні панове, — припинив Крістіан наші дебати. — На патруль можна нацькувати. Як ми звідси виберемося — ось що головне. До міста звідси дуже далеко, нас п'ятеро, ми повинні пройти на велосипедах по відкритому шосе, скрізь повно фашистів, а до вечора ще більш як дві години.

Якоб уже, мабуть, всоте зробив невинну дитячу гримасу й запитав:

— А що, як ми сядемо на поїзд і поїдемо додому?

Ми сміялися з цього дотепу перші двадцять разів і тепер знову розреготалися.

— Нам необов'язково повертатися тією самою дорогою, — запропонував я. — Можна добратися до Ньюанга, а потім звернути на захід путівцями. Так ми потрапимо на дорогу, що веде до Сількеборга. Правда, доведеться зробити великий крюк.

— А ти знаєш туди дорогу? — спитав Крістіан.

— Звичайно. І в Ньюанзі немає німців.

— Точно?

— Так.

— Тоді вирішено, — сказав Крістіан.

— Що стосується патрулів, то вони незабаром будуть у гайку, — озвався Лео. — Куди ж їм іще діватися. А може, це всього-навсього зміна постів?

— Я про це теж думав, — відповів Крістіан. — Вони так цілеспрямовано крокували, ті двоє, яких ми бачили. Але твердо розраховувати на це не доводиться.

— Та чи нам, зрештою, не все одно? — сказав я. — Треба просто зачекати, поки вони розійдуться. Адже коли ми заляжемо на повороті, вони навіть з віддалі ста метрів нас не побачать, правда, Лео?

Лео кивнув головою. Крістіан втупився в мене, наче ніяк не міг збагнути, що я маю на увазі.

— А, ну звичайно! — сказав він нарешті. — Ходімо приготуємось, Лео!

Крістіан і Лео зайшли трохи глибше в гай, до наступного штабеля дров, і почали розпаковуватись. Кьол про всякий випадок зостався біля шосе, по якому весь час снували машини, а ми з Якобом розійшлися в протилежні кінці гаю, щоб стежити за патрулями.

Я намагався триматися якомога ближче до залізниці, потім заліз у мокром підліску. Це була б чудова схованка, якби в дерев не було клятого елегійного настрою — вони стогнали, зітхали, і з них капотіло щоразу, коли по віттю пробігав вітер. Прямо навпроти мене стояв чепурний, стрункий клен і сумовито поблискував великим листям; воно було вже зовсім жовте. Він багатозначно простягав своє віття: погляньте, мовляв, на мене, я готовий. Що мене чекає попереду? Зима і смерть. А я терплю і жду, головне — терпіння. Тихою безнадією, покірністю дихнуло на мене від цього дерева. І від інших дерев теж, хоч листя на них іще не пожовкло. Від усього лісу і від чорного, нещодавно зораного поля. Дихнуло смертю. Не тією швидкою, страшною і жорстокою, що блукала навколо. А повільною, доброю, якої нам не оминути. Вона в іншому світі. Це замкнуте коло, а ми — поза ним. Усі люди поза ним.

Звідси, з узлісся, я бачив усю околицю. Біля самого залізничного полотна стояв будинок, але в ньому не видно було ніяких ознак життя. І взагалі ніде ані лялечки. Трохи далі, в долині, ще плавав вогкий туман. І все навколо здавалося занедбаним, закинутим.

Двоє патрулів, яких бачили Крістіан, Якоб і Кьол, справді невдовзі вигулькнули з північного напрямку. Вони явно простували до гаю. Цибатий чолов'яга із широкою червоною пикою і присадкуватий поважний буржуйчик. Зовні вони мало скидалися на благородних арійців. Коли вони підійшли ближче, я побачив вираз їхніх облич. Циба-

тий ішов, подавшись усім тілом уперед, і без угаву простягав руку до присадкуватого, немовби боявся, що той ухилиться від потоку слів, який лився на нього. Водночас він заглядав у вічі буржуйчикові, очевидно, чекаючи схвалення.

Та в присадкуватого фізіономія була недоволена, набурмосена. Він навіть не дивився на цибатого. Очевидно, сердився на нього, на все на світі, а головне, на вермахт за те, що його одірвали від майстерні годинників, загнали в цю паршиву країну й примушують гаяти дорогоцінний час на охорону якоїсь ідіотської залізниці. Подумати тільки, його, людину, яка могла б сидіти зараз у себе в майстерні й утішатись творами німецьких мислителів та поетів.

Нарешті вони підійшли так близько, що мені було добре чути, як цибатий сміється із власних дотепів. Сміх його найбільше нагадував скрип іржавих дверних завіс. Присадкуватий не сміявся. Він випнув велику щелепу і, з очима під окулярами, дуже скидався на жабу.

Вони саме проходили повз те місце, де я лежав; присадкуватого майже не було видно з-за укусу, тільки каска стирчала. Приблизно на півдорозі від Якоба до мене, біля самого повороту, де ми мали намір поставити міни, вони зустрілися з патрулем із Ньюанга. Нарешті цибатий базіка дорвався до слухачів. Він одразу ж почав оповідати чергову історію про їхнього фельдфебеля чи єфрейтора, страшенно розмахуючи при цьому руками. Двоє нових патрулів одразу ж заіржали. Цибатий, звичайно, не міг швидко розлучитися з такою чутливою аудиторією. Мені здавалося, що це ніколи не закінчиться. Коли, нарешті, він усе ж одірвався від своїх нових друзів, бо присадкуватому увірвався терпець, і він попрямував на південь. А в мій бік рушив патруль із Ньюанга. Виходить, це таки справді була зміна постів. Отже, можна тихенько повернутися до Лео й Крістіана.

Вони саме закінчили розбиратися в нашому багажі. Усього дванадцять зарядів, по шість на кожну колію. Їх треба прикріпити до рейок і з'єднати детонаційним шнуром, щоб вони вибухнули одночасно. Запали лежали вже у вибухівці, шнур теж був готовий, залишалося тільки поставити капсулі-детонатори й хімічні підрильники.

— Який ставимо підрильник, Лео? — спитав Крістіан. — На п'ять хвилин чи на десять?

— Та можна і п'ять, і десять, у мене є такі й такі, — відповів Лео. — Мабуть, краще на п'ять! Так вони нічого не помітять, а ми, як тільки впораємось, до Ньюанга доберемося буквально за кілька секунд.

— Ні, мабуть, краще на десять, — вирі-

шив Крістіан, — усе-таки нам потрібен час, поки ми поставимо усі дванадцять зарядів.

Я помахав Кьолю, щоб він підійшов до мене, показав йому своє місце, яке я обрав, і сказав, щоб він подав звідти знак, коли німці відійдуть метрів за сто від гайка.

— Цих двоє щойно змінилися, — пояснив я йому. — Вони йдуть додому, отож боятися їх особливо нема чого. Як тільки ви з Якобом махнете нам, ми візьмемося до роботи, а коли впораємось, ти сам побачиш.

Кьол уважно слухав, опустивши очі. Він ні разу не глянув на мене. Коли він повернувся й пішов, Лео неприязно подивився йому вслід. Він, очевидно, хотів вилаятися, але не встиг: на дрова в цю мить упала гілка. Це Якоб її кинув. Він трохи наблизився до нас і махав нам щосили, щоб ми виходили на колію. Почав подавати сигнали і Кьол.

— Агов, Лео! Зачекай. Що ти зробив з підривниками? — крикнув Крістіан. — Поки що їх не треба надломлювати.

— Тобто як? Ми ж завжди їх заздалегідь надломлюємо, — відповів Лео самовпевнено.

— Зажди! Останнім часом ми справді кілька раз робили так, але сьогодні не треба. Так буде певніше. Правильно чи ні?

— А я вже понадламував, — усміхнувся Лео. — Та нічого страшного. Ти що, потерпаєш, може, за свою пенсію? У нас же цілих десять хвилин!

— Ну, гаразд, якось уже обійдеться. — Крістіан явно нервував. І сердився. — Але це безумовно непростима легковажність — надломлювати підрильник до того, як поставлено заряд. Затям це собі й не роби так, коли ви зостанетесь самі, — повчав він Лео. — Це ж кожному ясно!

Ми щодуху побігли до залізниці. Я біг на кілька кроків попереду. Добігши до огорожі, я перехилився через неї й подивився в обидва боки. Колії були вільні. Ну, ясно. Ми молодці. Усе миттю злетить у повітря! І досить майстерно! Хай хтось спробує з нами позмагатися! Вчіться у нас, отроки!

Перш ніж допомогти Лео й Крістіанові перелізти через огорожу, я ще раз глянув у бік Кьола. Все гаразд. Потім униз у бік Якоба. Та що це? Невже мені не ввижається? Невже я не помиляюся? У мене загуло в скронях. Я не йняв віри власним очам. Та це було справді так! Якоб махав нам щосили, на обличчі в нього — вираз повної розгубленості. Назад! Геть від огорожі!

Ми кинулись до схованки. І незабаром усе зрозуміли. Це був той молодий, цибатий німець. Він біг назад по шпалах. Просто на нас. Ось він опинився уже біля Яко-

ба, а Якoб нічого не робить, щоб зупинити його. Він, звичайно, як і Кьoл, знав, що останнім часом ми зухвало надламували підрильник перед тим, як поставити заряд, і все сходило. І хоч він не був упевнений, що сьогодні, коли ми вперше вийшли на операцію вдень, ми зробимо те саме, та однаково нічого не міг удіяти. Стріляти? Почує решта німців.

Ні, справді нічого не можна було вдіяти! Лео страшенно лаявся, коли німець почав свистіти й кричати услід своїм друзькам. Цей цибатий телепень, може, забув через своє базікання просто сірника попросити, щоб можна було, бачте, покурити на посту, а ми тут лежимо, і в нас дванадцять гарненьких, свіженьких гостинців у шовкових стрічках і бантиках, з мигдальчиками та всякою іншою начинкою. Іжте на здоров'я! За десять хвилин вони вибухнуть, менш ніж за десять. За дев'ять хвилин, а може, за вісім з половиною. Я глянув на годинник. Прокляття! Що робити? Я подивився на Лео й Крістіана. Та від цього мені не полегшало. Обличчя їхні були страшні, на них застиг вираз відчаю й розгубленості.

— От бачиш! — пошепки сказав Крістіан, білий як крейда.

— Краще давай спустимося вниз. Негайно. Я не можу більше чекати, — прохрипів Лео.

— Ми вас прикриємо автоматами, — сказав я і поліз у кишеню. Я пам'ятав, що прихопив із собою запасний магазин.

Німець знову закричав, засвистів. Та патрульні не чули його.

Раптом у підліску тріснула галузка, ого-рoжа біля нас задрожала.

Що ж тепер буде? Хто це? Кьoл? Якoб? Я злегка підвівся. Це був Кьoл. Я побачив, як він збіг униз, вискочив на залізницю і побіг за цибатим німцем. Без зброї. Хотів задушити. Підкрастися ззаду й задушити, взяти голірuch. Та він спіткнувся об шпалу, німець почув і обернувся. Кьoл тієї ж миті кинувся на нього.

Я не бачив, що сталося протягом наступних секунд, бо перестрибнув через огорожу, щоб допомогти Кьoлові, та поки я котився вниз, пролунало кілька пострілів, і Кьoл звалився в рів. Німець стояв напogотові й дивився на нього.

І тоді я вистрілив. Випустив півобойми, німець сіпнувся, закинув голову й схопився за горло. Потім звалився на рейки.

Озвалися постріли з протилежного боку. Набурмосений буржуйчик цілився в Лео й Крістіана, які лежали вже на рейках і квапливо встановлювали заряди.

Куди ж подівся Якoб? Чорт!

— Хальт! Хальт! — репетував німець і

біг просто на нас. Я не міг дістати його з автомата, він був надто далеко, та все-таки спробував, а Якoб нічого не робив, зовсім нічого. Я ретельно прицілився й вистріляв усі патрони короткими чергами. Буржуйчик зупинився, спрямував на мене гвинтівку.

— Якoб! Ідіоте чортів! — крикнув я не своїм голосом і сповз у рів. — Стріляй!!!

Якoб нарешті проснувся! Гримнуло два револьверних постріли. Німець скорчився і впав ницьма. Він лежав на животі й мацав рукою за гвинтівкою. Якoб підійшов до нього і вистрілив.

Я хотів кинутися до Кьoла, але раптом почув, що хтось охає й кличе мене. Крістіан. Його поранило, він лежав на шпалах і стогнав.

— Тягни його! — кричав Лео. — Я впрауюсь тут сам. Чорт! Не наступи на шнур!

Я тягнув Крістіана, переступаючи через шпали і шнур, потім скотився з ним у рів.

Підбіг Якoб, щоб допомогти мені.

— Ні, ти біжи до Кьoла, він теж у рову, тягни його сюди!

— Швидше, на бога, швидше, поки не злетіло все в повітря! — стогнав Крістіан.

Я взяв його ззаду під пахви, потяг по схилу, пересадив через огорожу, — це було неймовірно важко, — і потяг далі, до ліска. Крістіан ледь тримався на ногах, зовсім не міг іти і, здається, був ще незадоволений, що я з ним так грубо поводжуся.

Знову озвалися постріли. Очевидно, повернулися німці, яких щойно змінили.

Чому ж цей Якoб знову нічого не робить?! Чому не стріляє? Я поклав Крістіана на землю, вставив в автомат запасну обойму. Лео був справжній ангел! Він зробив усе, що треба, цілісінський переліз через огорожу — і в лісок.

— Куди його поранило? — спитав він мене, показуючи на Крістіана.

— В руку і в коліно. І ще трохи нижче в ногу, — відповів Крістіан сам. — Я зовсім не можу йти.

— Біжи на шосе й зупини першу-ліпшу машину! — сказав я Лео. — Інакше живими нам звідси не вибратись.

Лео схопив мій автомат і кинувся на шосе. І тільки тепер, — нарешті-таки! — ми почули Якобові постріли. Отже, німці були вже зовсім близько.

— Швидше! Швидше! — благав мене Крістіан. — Візьми мене на спину, я триматимусь за тебе однією рукою.

Я взяв його на спину й поніс через ліс. Це було нелегко, я весь час спотикався об галуззя й коріння. Тільки-но ми добралися до крайнього штабеля дров, як пролунав

перший вибух. Я впав долілиць. Крістіан перелетів через мою голову.

— Чорт! — простогнав він. — Ану ще разок! Зараз озвуться мої! — І тієї ж миті вибухнули Крістіанові заряди.

— Все, далі не піду. Залиш мене тут.

— Заткни пельку й краще допоможи мені, — сказав я і знову потяг його.

Та він почав упиратися з усієї сили.

— Чуєш? Машина!

Ми принишкли, затамували подих і різно почули шум машини, що наближалася з півдня. Вона трохи загальмувала, але що це? Не зупинилася! Поїхала далі! Чому, чому Лео не затримав її?

— Ні, я не хочу далі йти, залиш мене, поклади тут, я все одно вже не стану людиною, не зможу більше оперувати!

— Дурниці! Візьми себе в руки. Не можна так розкисати! — крикнув я.

— Ой, ні, ні! Моя рука, моя рука! Як болить! Ох, як болить! І нога теж! Бідолашна моя нога! Я знав, що це добром не скінчиться.

— Досить пхикати! — гримнув я, не знаючи, що мені з ним робити. — Подумай про Герду!

— А я про неї якраз і думаю! — простогнав Крістіан. — Я думаю про тебе і про Герду! Весь час думаю про вас обох!

— Що це ти забрав собі в свою дурну голову? — вигукнув я, не тямлячи себе од люті.

— Я можу лишитися тут і затримати німців, а ви тікайте!

Я мало не вдарив його з усієї сили, але в очах у нього стояли сльози, — від болю й горя, — і я знову підхопив його під пахви й потяг далі, кленучи все на світі.

— Дуже нам треба, щоб ти валявся тут і вдавав із себе хемінгуейського героя!

— Чорти б тебе вхопили! — Крістіан заплакав. — Якби ти тільки знав, що ти зі мною зробив, і якби ти розумів, що ти робиш зі мною зараз!

В цю мить я знову почув гуркіт. Це був гуркіт машини! Вона загальмувала. Закричав Лео. Невже це правда? Просто не віриться. Я мало не впав в істерику від радості. Бо це було саме так. Тепер я побачив це на власні очі. Лео зупинив колимагу для перевозки фруктів, яка їхала з Ньюанга. Він стояв уже на приступці, коли я вийшов з Крістіаном на шосе; шофер, увесь замизканий, чорний, як циган, з вусами, в картузі, уже розвертав машину. На узбіччі шосе я помітив калюжу: це Лео наблював від страху. Так он чому він не зупинив першу машину. Шофер виліз із кабіни й допоміг нам висадити Крістіана в кузов.

— Я міг би вас одвезти, — звернувся він

до Лео. — Можна? Можна, я сам одвезу вас?

— Ще чого! — урвав його Лео.

— Але машину ви мені віддасте, правда? Інакше мені кінець, я — банкрут.

— Звісно, віддамо! За годину вона стоятиме на площі, та ще й з каністрою бензину. Бак повний?

— Повнісінький, сам заправив, я їхав з дому.

— Ну тоді мерщій чеши звідси, зараз тут з'являться німці!

До нас через гайок мчав Якоб, дико розмахуючи револьвером.

— Я почув гуркіт мотора й подумав, що ви хочете поїхати без мене. — Він сипав скоромовкою, наче в нестямі, і хапав ротом повітря. — Я поклав тільки одного, другий вислизнув... Коли пролунав вибух, він накивав п'ятами, револьвер тут не годиться, мене самого мало не поранило.

— Де Кьол? — закричав я і схопив його за груди.

— Я лишив його в ліску, а з кишень усе вийняв.

— Навіщо? Чому ти не взяв його з собою?

Якоб дивився кудись повз мене й не відповідав.

— Чому? Відповідай! — я щосили затермосив ним.

— Він мертвий, Хольгере.

— Брешеш, боягузе нещасний! — зарепетував я. — Я сам його зараз принесу.

Але він і Лео загородили мені дорогу.

— Ти що, не бачив? Не бачив, як один із німців прошив його кількома кулями? Прямо в груди! — кричав в істеричі Якоб. — А зараз вони біжать сюди!

— Біжать! Один паршивий патруль!

— Паршивий! Та на хуторі їх тьма-тьму-ща.

— Що ти верзеш? Який хутір?

— Там, унизу. — Якоб задихався. — Там повно німців. Може, ти їх і не бачив! Аляже! Ти ж чудовий керівник! Усе це скоїлося через тебе. Слухай сам! Вони біжать! Тепер чуєш?

І справді до нас уже долинали крики і команда.

— Ну, поїхали! Щоб навіть сам дідько не наздогнав нас! — крикнув Лео і кинувся до кабіни. Якоб за ним. В останню секунду, — машина вже рушила, — я вскочив у кузов і впав поруч з Крістіаном.

За хвилину ми були вже в Ньюанзі й вїхали на путівець — у західному напрямі. Погоні не було. Німці нас навіть не побачили. Спочатку нас прикривав ліс, а потім селище.

Лео взагалі був досвідчений водій. Але

він, звичайно, занадто гнав, і машину страшенно підкидало на вибоїстій дорозі. Я намагався вмотити Крістіана якомога краще. Ми поклали його навзнаки і вкрили своїми куртками та мішками, які були в кузові, але він усе одно мерз.

З рани на нозі давно сочилася кров, штани були в крові, рука — суцільна кров'яна маса, та що я міг удіяти? Мені не було чим його перев'язати.

Я трохи підняв його ногу й поклав на низенький ящик. Голову вмотив у себе на колінах. Він затих, не говорив ні слова, стогнати теж перестав. Весь час лежав з заплющеними очима, холодний, як труп, і страшенно блідий. По-моєму, пульс у нього дедалі слабшав.

Тільки один раз за всю дорогу Крістіан розплющив очі й спробував повернути голову, щоб побачити мене.

— Ти зробив дурницю, Хольгері. Покинув би мене там, і кінець. А тепер я тобі свиню підкладу, та це вже ти сам винен.

Якщо німці оголосили тривогу, — а через трьох патрулів вони, без сумніву, могли зчинити переполох, — гестапо перекриє всі шляхи, що ведуть до міста. Я почав міркувати, як його поставити ящики, щоб замаскуватися якомога краще. Та швидко облишив це і знову сів на своє місце. Крістіан лежав більш-менш спокійно, — здається, він задрімав, — і мені раптом стало зовсім байдуже — напоремося ми на гестапо чи ні. Все одно нам, очевидно, каюк.

Та все минуло щасливо. Лео не виїжджав на шосе, вибирав якнайглухіші шляхи, і коли ми в'їхали до міста, на нас ніхто навіть уваги не звернув. Лео зупинив машину на вузькій вуличці, неподалік від Олюккевей. Як об'їздив на тротуар і спитав, чи не побігти йому й не подзвонити в лікарню Фредеріксенів — попередити, що ми веземо Крістіана. Я сказав, щоб побіг подзвонив.

Він віддав мені все те, що вийняв із Кьольових кишень.

— Не сердься, чуєш? — попросив він. — Звісно, добре було б його привезти до міста, але що я міг удіяти? Я ж нічого не міг сам удіяти, правда? Я так перелякався, коли раптом побачив німців і подумав, що ви поїдете без мене. А він усе одно мертвий! Можу чим хочеш записатися, Хольгері!

— Ти маєш рацію, — сказав я. — Пробач.

Коли машина загальмувала біля приймального покою, в дверях уже стояв добряга Фредеріксен. Він не вимагав ніяких пояснень.

— Неприємний? — спитав він і взяв Крістіана за руку.

— Не зовсім. Ми вже дома? — Крістіан розплющив очі, побачив свого хорошого друга й кволо усміхнувся.

Фредеріксен зморщив носа і тихо гмукнув.

— Вони вас не бачили?

— Ні.

— Значить, треба тільки сліди замести.

— Йому тут не загрожує ніяка небезпека? — спитав Лео.

— Сподіваюся, — сказав Фредеріксен.

— Думаєш, поранення серйозне? — спитав Лео знову, коли санітари поклали Крістіана на носі.

— Здається, досить серйозне. Але зараз важко сказати.

— Я йду до Герди, — мовив я. — До його дружини.

— Так, так, звичайно, — сказав Фредеріксен уже на ходу. — Тільки не приходьте сюди. Увечері я подзвоню.

Знає він чи ні? Може, він теж знає?

— На, надягай, — сказав Лео й подав мені Якову куртку. — Не підеш же ти містом у такому вигляді. — І сів у машину. — Ну, бувай, до побачення!

Машина зникла за рогом вулиці.

Розділ XI

Я побіг доріжкою поміж будинками обслуговуючого персоналу, навпрошки через подвір'я лікарні. За мить у мене сильно закололо в боці, а коли я зупинився, ноги затремтіли так, що я мало не впав на асфальт. Я пішов поволі, щоб уцух біль. Тепер я як слід обдумав те, що сталося, зрозумів, що йду подвір'ям лікарні, що я опинився в безпечі після катастрофи, яка Кьольові коштувала життя і Крістіану так дорого обійшлася — він, можливо, залишиться калікою.

Все це я досить чітко уявив собі, але чомусь майже нічого не відчував. На душі була якась порожнеча. Немовби все це було дуже давно і взагалі мало ймовірно — п'ятеро якихось похмурих типів метушаться в ліску, махають один одному руками, чортихаються, кричать і стріляють.

Я відчув, що страшно промерз під час їзди у відкритому кузові; побачив, що на руці в мене Якова куртка. Нічого не розумію! Звідки вона взялася в мене і де моя власна куртка?

«Не підеш же ти містом у такому вигляді!» Лише тепер я збагнув, що Лео мав на увазі, і, оглянувши себе, побачив на сорочці темні плями запеченої крові. Я мерщій надяг Якову куртку.

До мене потроху почало доходити. Отупіння минуло, розвіялося почуття нереальності. І що більше я пригадував, то ставало гірше в мене на душі. Жах, який я заглушав,

поки ми були на операції, підкрався до самого серця. Воно закалатало, мов скажене. Гострою голкою його пронизало почуття страху. Я навіть оглянувся, щоб подивитись, як мене доганяє моя смерть з німецької гвинтівки.

Позаду нікого не було. Взагалі на доріжці не видно було ні душі. І попереду, на алеї, куди я саме вийшов, теж. Ніде нікого. І тихо, глухо, як сьогодні у гаю. Пусто, сумно, як у чистому полі. Сутінки тіснили вологий туман ближче до ліхтарів, дерева, що росли обабіч тротуару, були тихі, байдужі. Глибока тиша. Що це? Великий листок упав і зашарудів по алеї. І тут каштани... Обшарпаний трамвай, мов навіжений, задеренчав на повороті. Я набрав у легені якнайбільше повітря і побіг.

До Герди. До Герди. Мені дуже хотілося бути в неї зараз, цієї миті, і я побіг щодуху, немовби можна було ще втекти від того, що трапилось, сховатися, забути про нього. Все виправити. І бути щасливим.

Після поїздки в Сількеборг нам стало важче бачитись, весь час доводилося бути насторожі. Крістіан ні з того, ні з сього раптом дзвонив для перевірки, цікавився, як вона себе почуває, а якось навіть несподівано прийшов із лікарні в робочий час, мовляв, щось забув дома. Ще добре, що я почув його голос у передпокої, зібравшись уже натиснути на кнопку дзвінка. Я встиг спуститися ліфтом і простояв у сусідньому під'їзді, поки не побачив, що він вийшов. І як ми з Гердою кинулися тоді обніматися, з яким нетерпінням чекали цього моменту!

А тепер? Хто нам заважатиме? Хто буде нас перевіряти? Ніхто у всьому світі, жодна душа. Хоча ні. Буде, буде заважати. Те, що гналося за мною, поки я біг, і незабаром дожене, обов'язково. Тієї самої миті, коли я зрозумію, зрозумію так ясно, що від цієї ясності мені не буде куди подітись. Та поки це станеться... Один вечір, одна ніч, година, хоча б півгодини!

Ліфт був зайнятий. Чекаю я не міг і побіг, перестрибуючи через три сходинки. Подзвонив. В передпокої озвалися її кроки. Такі легкі. І ось вона стоїть на порозі, Герда, моя дівчинка, жива, тепла, близька, із щасливим обличчям, і дивиться через моє плече — сам я прийшов чи ще з кимось. А потім переводить очі на мене і тільки тепер помічає, яке в мене обличчя. Радість, усмішка повільно щезають з її лица. Очі зробилися великі, в них застигли подив, страх, вона відсахнулася, схопила мене за руки, стиснула їх, і так ми, дивлячись одне одному в вічі, зайшли до передпокою, я ліктем зачинив за собою двері.

Очі в неї потемніли. Вона все зрозуміла. Я прочитав у її погляді страх. І кохання. І смертельну серйозність, без дна, немовби

настав кінець світу, і жах, і відчай, і пристрасть — усе було в її очах.

Я обняв її, вона не опиралася, припала до мене, сховала обличчя у мене на грудях.

У скронях моїх гупало від того, що я біг, мов скажений, перед очима пливли червоні кола, ми стояли в темному передпокої й шалено притискалися одне до одного. І не говорили ні слова. А поруч була порожня квартира — їдальня, спальня.

Я поклав їй на чоло долоню, закинув її голову. Вона заплющила очі й підвела обличчя. О, цей рот, ці сумні гарячі невтомні губи! Слухняні, опалені смагою від жадання, ці губи вмюють забути все. Вони, саме вони вказували її єдину слабкість. Та коли я доторкнувся до них, коли я поцілував їх, те, що бігло за мною від самої лікарні, наздогнало мене. І коли все в ній розкрилося мені назустріч — моє пристановище, мій притулок, — коли я почав забувати все на світі, крім неї, я раптом зрозумів, що таке смерть і що відчував Кьол, коли в нього впилися кулі фашистів.

Усе змішалось — страх, пристрасть, потім у серці в мене спалахнув сонячний диск, і на секунду все стало суцільним золотом. Та сонце розжарювалось, розжарювалось, із золотого стало білим і почало кружляти, кружляти, кружляти, швидше, швидше, воно росло, росло, колами розповзалось від серця по всьому тілу, й мене пройняло таке сяйво, мене так запекло, що я вже більше нічого не відчував. Коли я знову розплющив очі, то ніяк не міг збагнути, де я. Я був би упав, якби Герда не підтримала мене. І знову губи її нахилилися до самісінького мого вуха, і я почув її глухий голос:

— Не треба, не кажи нічого, чуєш, потім, потім, а зараз не треба!

Вона обняла мене за шию, притиснула до себе. Я відчув, яка вона тепла, яка вона вся тепла, але вже не міг зігрітись. Пізно, пізно. Надто пізно. І вже тут, у передпокої, де ми все ще стояли, все почалося спочатку. Все, що сталось сьогодні. Усе знову постало переді мною — яскраво, чітко, і нічого не можна було викреслити.

Віадук, шосе, клен, вогкий туман у долині, туман, туман, ні, це дим, він шугає з димаря, а на хуторі повно німців, і все це ти, ти винен, і нас усіх перестріляють, як собак, бо ти прешся наосліп і тягнеш за собою інших!

— Гердо, я люблю тебе, Гердо, люблю, — бурмотів я, наче в гарячці, щосили стискаючи її плечі.

Герда випручалася, взяла мене за руку й повела до темної кімнати. Сіла на диван і потягла мене до себе. Я розстебнув у неї на грудях плаття, поцілував голе плече. Вона покірно чекала, коли я роздягну її і ми будемо разом.

Та це нічого не допомагало. Я знову бачив перед собою недавню картину. Ось я лежу біля штабеля з Лео й Крістіаном, ось ми підвелися й підходимо до огорожі. І в цю мить бачимо, що колією біжить цибатий німець. Тільки тому, що йому раптом закортіло закурити. Кьол вибігає на колію, ех, спіткнувся об шпалу — і раптом падає навznak у рів. Невже ти цього не бачив? Німець всадив у нього дві кулі, просто в груди, у Кьола вся сорочка була чорна від пороху. Це було не дуже приємне видовище. Потім німець раптом випустив гвинтівку, схопився за шию і впав, наче підтятий.

— Я люблю тебе! Я люблю тебе, Гердо! Допоможи мені, Гердо, допоможи! — Я рвав на ній одержу і ховав своє обличчя, щоб не бачити тієї картини, щоб не бачити її.

Та вона залишалася. Нічого не можна було забути. Я пам'ятав її, бачив усе. Я бачив усе. Буржуйчик цілиться в мене, а Якоб, Якоб прочунавсь нарешті, він, мабуть, чекав, поки німець підійде зовсім близько і стрілятиме в Крістіана. П'ять метрів, буржуйчик упав рачки, загубив окуляри. Ось він мацає навколо себе руками, підсліпуватий, скоцюрблений, замість пихи на обличчі в нього розгубленість, до нього поступово доходить, що він не просто забив коліно, але він так і не встигає нічого збагнути. А Якоб тим часом розмірковує. Німець очманіло озирається, Якоб швидко спускається до нього, притуляє до

його потилиці дуло пістолета, і череп тріскається. В цю мить хтось охає, кличе мене. Крістіан, той самий Крістіан, з яким я зустрівся колись у цій квартирі. Тоді він вийняв з рота люльку й так зареготав, що аж шибки задеренчали.

І мерщій, мерщій, ради бога мерщій, говорив він. Швидше, поки все не злетіло в повітря. А потім — та ні, ні! — його обличчя, всі обличчя розпливлися, бо пролунав вибух.

— Гердо! — простогнав я. — Пізно. Не можна. Не можу я, не треба.

Вона затулила мені долонею рота. Я поцілував долоню і опустив руку.

— Гердо, не треба, заради нашого кохання — не треба!

— Хлопчику ти мій коханий. Мовчи, прошу тебе!

— Ні, допоможи мені, зупини мене, припини це, ти повинна знати, що сталося!

— Я все знаю, але хай, хай...

— Ні, ти не знаєш.

— І не хочу знати. Потім.

— Ні, зараз. Слухай. Крістіана не вбито, його тільки поранено, він у Фредеріксена. А Кьола вбито.

Герда припинила, почувши це, і я поцілував її долоні, притиснув до свого обличчя.

Потім я помітив, що вона плаче, взяв у долоні її гаряче лице й почав цілувати, без кінця цілувати її очі.

— Не плач, не треба, може, це не дуже серйозно, може, він...

Та вона заридала вголос, з відчаєм і вигукнула:

— Хіба ж я за ним плачу? Я плачу за нами всіма!

— Мовчи, рідна. Не треба так грубо. Зараз так не можна.

— Авжеж, зараз не можна! А взагалі будь ласка! Скільки завгодно. Боже, яка різниця — раніше чи зараз?

— Є різниця! Якби ти знала...

— Ні, немає ніякої різниці. І ти ще кажеш мені про грубощі. Та грубішого за тебе і знайти важко. А це, по-твоєму, хіба не грубощі, не жорстокість? Прийшов, очі страшні, хапає мене, але за хвилину виявляється, що я йому непотрібна, непотрібна!

— Рідна, кохана, я нічого не можу вдіяти, зрозумій же мене, зрозумій!

— О, прости мені, прости, я сама не знаю, що кажу! Ти повинен був це розповісти мені, безперечно, і я це добре розумію, але чому мені зараз так страшно, скажи, чому? Ми вже ніколи не будемо разом по-справжньому, ніколи, ніколи, я знаю, знаю, ох, чом я не розповіла йому про все, я ж хотіла це зробити!

Я не міг дивитися, як вона мучиться, не міг чути її плачу, я хотів, щоб вона замовкла,

і пробував заспокоїти її, але в мене нічого не виходило.

— Краще б його вбили, або принаймні щоб не поранили. Не обов'язково я потрібна йому, мене могли б замінити стільки інших жінок! А тепер мені доведеться назавжди залишитися з ним. Боже, я це знаю, точно знаю, ох, що мені робити, я ж не зможу забути тебе, не зможу розлюбити тебе, ніколи, ніколи не зможу, до самої смерті!

Вона знову заридала, нестримно, розпачливо, і більше нічого не говорила. Я теж не знав, що їй сказати, і ми довго мовчки лежали одне поруч одного.

Надворі зовсім смеркло, і я вже погано бачив її обличчя. Волосся Герди чимось міцно пахло, і в мене запоморочилась голова, я трокнувся до нього губами, пригортав її до себе. І вона тієї ж секунди перестала плакати — раптово, як і почала. Тільки здригнулася й зітхнула, як дитина: наплачеться до несхочу й затихає. Дихання в неї стало глибоке і спокійне, наче вона заснула.

З моря і з вулиці не долиняло жодного звуку, навколишні будинки наче вимерли — все знову огорнула незвична тиша. Але не така, як тоді, коли мені стало моторошно. Тиша була жива, сповнена якоїсь сили. Цього разу і ця сила передавалася мені. У мені все заспокоїлося і повернулося до моєї Герди.

Я погладив її волосся, обняв за шию. Торкнувся її очей, уст, щік і риса за рисою пізнавав у темряві обличчя, яке любив, здається, завжди. І її рука, її пальці, коли вони проснулися і трохи невпевнено погладдили моє обличчя, а потім почали пестити мене, пестити довго, невтомно, були переповнені безмежною ніжністю, якої в них я ще ніколи не відчував.

Я знову поцілував її. Губи в неї вже не пашіли. Мені знову захотілося до неї. Війна відступила, дала мені спокій; глухі, сліпі осінні сутінки розрядилися сірим тихим дощиком, м'яким, спокійним, наче навесні. І хмари розсіялися, небо випогодилось, і дощ перестав. Які напрочуд знайомі місця! Я вперше йшов наодинці з Гердою. Вітер був такий теплий, такий відчутний, здається, можна доторкнутися до нього, і я простягнув до нього руку, а він бавився її темним волоссям, закидав його їй за вуха. Я міцно-міцно стиснув Гердин лікоть.

Нарешті я зрозумів, де це ми. Герда і я ідемо луками. Скрізь квіти, квіти — підбіл, жовтець, кульбаба у високій траві над річкою і безліч якихось інших, вона знає всі їхні назви. І всі вони жовті.

На землі геть усе жовте, а небо дедалі більше синіє. Зненацька налетіли хмари, сині, сірі, білі, закрили все небо, і західний вітер

почав м'яко, обережно підштовхувати їх до моря.

А ген далеко за луками раптом спалахнув, розірвав хмари незвичайно яскравий промінь і стежиною спустився з неба на землю...

Пізно ввечері нас розбудив телефон. Герда встала, взяла трубку, бо я спросоння нічого не міг второпати. Фредеріксен.

Крістіана негайно оперували й витягли три кулі. Коліно було майже не пошкоджено: куля пройшла крізь нижній м'яз стегна. Із ступнею гірше: куля роздробила кістку. Очевидно, суглоб так і залишиться нерухомим. І на руці — на правій руці — пошкоджено два суглоби. Так що скальпель навряд чи зможе він уже тримати.

Ідучи від Крістіана, ми перевірили його речі й усе підозріле забрали. Знайшли кілька патронів, кілька номерів «Вільної Данії», більш нічого, і встигли в лікарню до комендантської години: Фредеріксен сказав, що коли треба, ми можемо там переночувати; отож, коли Крістіан опритомнів і покликав Герду, вона одразу ж підійшла до нього.

Розділ XII

— Я дуже шкодую, що запізнилася! — сказала Інгерлізе.

Вона все-таки набралася сміливості й прийшла до мене, коли я знову оселився у своїй колишній кімнаті. Легка, свіжа, світле блискуче волосся зачесане по-новому — цього разу воно елегантно спадало їй на плечі м'якою хвилею і чарівно відтіняло її гарненьке личко. Інгерлізе можна було закинути що завгодно, тільки не відсутність такту.

— Ти добре знаєш, що ми з Кьоолом були... разом, — почала вона, сівши скраєчку в кріслі. — Останнім часом мені все якось не щастило побалакати з ним до пуття, та, одверто кажучи, ми майже не бачились. Розумієш, саме в серпні я була в відпустці і дуже шкодую, що запізнилася!

— А фінал був досить-таки рідкісний, — мовив я співчутливо. — Так що я тебе цілком розумію.

Я виклав усе, як було. Ніяких тобі, голубонько, пом'якшуючих обставин. «Так, так», — повторювала вона весь час, поки я розповідав, таким тоном, ніби виправдувалась.

— Так, — повторила Інгерлізе ще раз, коли я замовк. Вона, як і раніше, дивилася під ноги. — Скажи, а що ви зробили... я хочу сказати... як же з його, ну, з його...

— З його трупом? — уточнив я. — Гестапо не змогло встановити його особу і, коли Червоний Хрест прислав запит, вони відповіли, що їм про нього нічого не відомо.

— Ну, а його батьки, вони хіба не пробували?..

— Ми просили їх нічого не робити...

— Он як. Ага. Зрозуміло. — Інгерлізе нервово закрутилася у кріслі. — А, власне, чому?

— Чому? По-перше, того, що сталося, не виправиш, а, по-друге, не можна ж усе-таки ризикувати цілою організацією. І потім, хто знає, — гестапівці ще могли б їх самих уколоскати. Чи висадити в повітря будинок. Для острашки, так би мовити. Вони ще й не таке можуть зробити. Сама знаєш, який зараз час. Словом, підстав мовчати було цілком досить. І вони це прекрасно зрозуміли.

— Хто до них тоді їздив? Ти?

— Ні. У них того ж вечора були з Червоного Хреста. Мене весь цей час не було тут. Але ми приблизно уявляємо собі, де він лежить. Настане час, і ми його, гадаю, знайдемо.

Ображено зарозумілий вираз, якого Інгерлізе звичайно прибирала в моїй присутності, — можна подумати, що коли ти не обожнюєш її, то це смертельний гріх, трохи не протизаконна образа її особи! — враз змінився розгубленістю і сумом. Та цей новий вираз був принаймні щирим, і її мертво, пусте обличчя навіть почало трошечки скидатися на більш людське. Було ніби не таке люте, як завжди. А рот кривився і тремтів — здавалося, вона от-от заплаче. Мені її навіть трохи стало жаль. Зіщулена, маленька, вона сиділа на краєчку крісла. Нічого не вдієш, програла... А я сам?

— Я гадала, що, можливо, в тебе з Кьоолом були відверті розмови... ні, останнім часом...

— Ні. На жаль, ні. Він за щось сердився на мене.

— А... Ну, а взагалі, як він, нічого не казав про... я хочу сказати, ви з ним зовсім ні про що таке... не говорили?

— Та можна сказати, що ні. Він перестав зі мною ділитися. Так що, бачиш, я, власне, не маю що тобі розповісти.

О боже! Ну навіщо переповідати те, що він думав про всю цю історію? А Інгерлізе так хотілося витягти з мене це «останнє слово». Але ж в ньому не було для неї нічого приємного. Ні прощення, ні примирення. Можливо, в Інгерлізе все-таки хоч щонабудь справжнє, можливо, смерть Кьоола її й справді вразила, отож навіщо їй це знати?

— Так, — спроквола мовила Інгерлізе. І повторила: — Так. — Вона все-таки не могла зрозуміти — як це я зовсім нічого не знаю. — І в його батьків, виходить, ти теж не був? Невже це так важко?

Я був у них. Невдовзі після загибелі Кьоола. Але те, що сталося того разу в жовтій віллі, нікого не стосувалося, а тим паче Інгерлізе.

— Я спробую поїхати туди найближчими днями, — сказав я.

— Ти не дуже поспішаєш, правда ж? Минуло вже понад два тижні.

Ти ба, як вона заговорила! Повчає мене. В голосі її зазвучали колишні самовдоволені нотки. Я почав її впізнавати.

— Ти пам'ятаєш різдво в «Страндкруен»? — запитала Інгерлізе.

— Навіть дуже добре.

— Пам'ятаєш, я ще тоді сказала, що мені не подобається твоя дружба з Кьолом. Боялася, щоб ти йому не нашкодив. Ти ж, по-моєму, навіть не розумів його як слід. Ти знав, наприклад, що він хотів стати поетом? Вірніше, що він був поетом?

— Навіть уявлення не мав, — скорчив я здивовану фізіономію. — Він ніколи мені про це не казав.

— Я так і думала. — Їй явно приємно було це чути. Та тієї ж миті вона спохватилась. — Ні, боронь боже, зовсім не тому, що я розбираюся в поезії — просто він, очевидно, вважав мене близькою людиною й тому знайомив із своїми віршами. І досить часто. Вони були надзвичайні. Дуже гарні. І дуже, знаєш, поетичні. По-моєму, останнім часом у нього з'явилися нові одкровення. Про смуток...

— Розкажи про все це детальніше, — просив я. — Це мене дуже зацікавило. Я з задоволенням послуухав би.

— Ні, вже, звільни мене від цього! — Інгерлізе недбало простягла свою чарівну ручку й демонстративно поправила щось на своїй досить непрезентабельній книжковій полиці. — Бачиш, він не любив надто розводитись про свої справи. Та про такі речі особливо багато й не говорять.

— Звичайно, — промимрив я, приголомшений її нахабством. Невже люди цього гатунку не враховують того, що і їхню поведінку хтось може оцінювати?

— Все-таки це обурливо несправедливо, що саме він повинен був загинути. Такий вродливий, такий обдарований, талановитий! Правда ж, Хольгере? Чи ти про Кьола іншої думки? — Їй довелося повторити своє запитання.

— О так! Безперечно! — відповів я їй у тон і, вставши з крісла, підійшов до вікна.

— Це добре, що ти нарешті все зрозумів. І що признаєшся в цьому. Та я, звичайно, можу собі уявити твоє здивування: Кьол — поет. Адже якби ти не потягнув його до цих своїх підпільників, то з нього неодмінно вишло б щось путнє.

Ага, спіймався? Нарешті, нарешті вона загнала мене на слизьке — тепер можна бити без промаху. Ось коли вона візьме реванш. Ах, яка солодка помста.

— Тобі не здається, що після війни варто було б видати дещо з його віршів? — вела Інгерлізе далі. — Звичайно, він був дуже молодий і не встиг створити щось закінчене, це зрозуміло. Але ж його талант безсумнівний для кожного, хто тямить у цьому. І потім, це примусить усіх ще більше шкодувати, що він передчасно пішов від нас. А разом із щоденниками й листами могла б вийти солідна книга. До речі, в мене самої багато його листів, я, звичайно, з задоволенням могла б... Може, мені краще самій побалакати з його батьками, — сказала вона, побачивши, що я мовчу. — Бо ти не дуже цікавишся такими речами.

— І ще менше розбираюся в них, — сказав я. — Безумовно, буде краще, коли ти сама до них підеш. Вони про тебе дуже високої думки. — І подумав: «Ну, тримайся тепер, голубонько!»

Та Інгерлізе мовчала. Невже вона й справді на цьому заспокоїться? Ну, ні. Ще один крок — лід, мабуть, витримає.

— Хвалити бога, є на світі людина, котра пам'ятає, який він був. Він не щезне безслідно, я про це вже подбаю.

— Це дуже гарно з твого боку, що ти вирішила увічнити його пам'ять, — сказав я, відвернувшись нарешті од вікна. — Дуже гарно й дуже благородно. От тільки чи знайдеться в тебе на це час?

— Тобто як? — Інгерлізе визивно глянула на мене.

— Ти ж у нас справжня дама, ну, що для тебе таке щеня, як він? Чи варто витрачати на нього час? Може, краще підшукати собі когось трохи дорослішого, га?

Мало того, що Інгерлізе почервоніла як варений рак — обличчя в неї зненацька ніби розпливлося. Я змушений був знову одвернутися до вікна, щоб дати їй час трохи оговтатись.

Кілька секунд у мене за спиною панувала могильна тиша. Потім Інгерлізе зробила спробу щось витиснути з себе. Я чув, як вона зітхнула й приготувалася щось сказати, та замість слів я почув короткі істеричні схлипування. Інгерлізе здалася. Рвучко схопившись з місця, вона швидко збрала свої речі. І, вже стоячи на порозі, розважила, нарешті свою душу.

— Тебе і вбити мало! — просичала вона. — Краще б ти тоді загинув! — І вийшла, сердито хряпнувши дверима.

Після виписки з лікарні Крістіана перевезли вглиб країни і влаштували в одному з пастирських будинків. Я, Лео і Якоб не брали в усьому цьому ніякої участі. Герда, звичайно, поїхала туди, щоб доглядати його. Вирішено було, як тільки дозволить Крістіанове здоров'я, нелегально переправити їх із Се-

бю до Швеції. Про все це сказав мені Фредеріксен, буквально в двох словах, та коли я спитав про дату від'їзду, відповів, що не знає. У всякому разі не зараз. До речі, чи не надумав я зв'язатися з ними? Цього не можна робити.

І все-таки я не здивувався, коли отримав листа від Герди. Я весь час чекав, що вона пришле звістку про себе, був упевнений, що вона не поїде, не попрощавшись.

Лист прийшов з Ольборга — вони з Крістіаном пробудуть там ще два-три дні, перш ніж вирушити далі. Чи не хочу я з ними побачитись?

Листа принесли в полудень. Я встиг на поїзд, про який вона мені писала, і всю дорогу потерпав, щоб диверсанти не надумали висадити в повітря лінію — тоді всьому кінець, я запізнюся.

Герда вийшла мене зустрічати. Я побачив її з вікна вагона, коли поїзд під'їжджав до станції. Вона прогулювалася по перону. Новий костюм, чорний берет, чорні рукавички. Впевнена, елегантна, якась зовсім нова, доросліша й абсолютно неприступна. Дама, позбавлена слабкостей, втілення впевненості, гідності. Справжній маскарад.

І я кохав її — яке зухвальство! Вона знехтувала усіма й віддалася мені, мені одному — просто неймовірно!

Перон. Ми стоїмо одне навпроти одного — ні, чому ж, це не таке вже й неймовірне. Вона обняла мене однією рукою за шию і спокійно поцілувала при всіх, немовби була моя жінка, а я її законний чоловік, що повернувся з недалекої ділової поїздки.

Ми вийшли під руку в незнайоме місто. Сонце того дня зовсім не з'являлося, і хоча була тільки четверта година, від низьких, лінивих хмар почало темніти. Жовтневе повітря було холодне, вогке, зате чисте, без присмаку тліючих лісів і садів, від якого восени завжди стає сумно. Вітер із свистом мчав відкритими вулицями, він залітав сюди просто з моря, з розбурханих свинцевих просторів Північного моря. Хмари раз по раз різко жбурляли на землю пригорщі дрібного дощу, який одразу ж забирався під одержу.

Ми — статечна парочка — ішли якоюсь вулицею. Я не витримав і, схопивши Герду, потяг її до першого-ліпшого під'їзду. І все почалося спочатку. Усе було, як і раніше, голод і жадання — як я її жадав! Останні події, нещастя з Крістіаном — цього немовби нічого не було. Нічого у всьому світі, крім жадання. Вона створена для мене, суджена моя, люба моя. Адже вона знову зі мною, вона знову зі мною, і можна забути, що незабаром усьому кінець. Але ні. Щось у мені і в ній знову й знову нагадувало, що це востаннє, безповоротно наше прости-про-

щай назавжди, і ми пристрасно пригорталися одне до одного, ніби ще можна було запобігти неминучому: змінити долю.

Ми блукали бозна-якими вуличками й завулками, проминули якийсь довжелезний міст. Ішли через площі й вулиці, ні на що не дивлячись і нічого не запам'ятовуючи. І скрізь знаходили затишні куточки, залазили в підвали, ховалися в під'їздах, на сходах, поки хтось не сполохував нас, засвічуючи світло. І кожна хвилина, коли я не цілував її вологі припухлі уста, не торкався гарячої шиї, щоки, здавалася мені втраченою. Нам стільки треба було сказати одне одному, та я все зволікав. Часу й так обмаль, а балачки хіба чомусь зарадять! Бути поруч — тільки це могло ще нам допомогти. Тільки поруч, ось так, близько-близько, тільки так можна було ні про що не думати. В такі хвилини було не так боляче. І все-таки ні. Це теж не допомагало. Щось уже не те. Не те, що раніше. Вона не опиралася мені, але була не така, як раніше, не забувала про все на світі, як забував я. У ній була якась стриманість, десь у глибині її душі чаїлися жалісливість і поблажливість. А раніше ж у ній такого не було, нічого не було, крім відвертого, невиситимого жадання, невтоленного потягу до мене. Вона була вже не моя, я це одразу відчув — і я не помилюся. Я програв.

— Я пообіцяла Крістіанові, що приведу тебе попрощатися з ним, — сказала Герда нарешті. Це взагалі були її перші слова того дня.

— Виходить, він знає, що я тут?

— Так.

— І все інше?

— Так. І все-таки він хоче тебе побачити.

— Навіщо?

— Щоб ти не думав, ніби він став гірше до тебе ставитись. А я... не змогла навіть прощення у нього попросити. — Вона глянула кудись повз мене.

— Ну й що ж ти йому сказала?

— Що хочу залишитися з ним, якщо ще потрібна йому.

— А він?

— Нічого. Сприймав усе так, як воно є.

Неподалік од гавані ми набрали на пристойну кав'ярню і зайшли туди. Кав'ярня була маленька, із стойкою посередині, в глибині стояв більярд — там двоє якихось роботяг мирно грали партію, перекидаючись словами з офіціанткою, котра підраховувала виручку. Звідти долинали приглушене цокання куль на темно-зеленому м'якому сукупі. Ми сіли в куточку, замовили пиво.

Герда поклати біля себе на столику берет і рукавички — всю дорогу вона несла їх в руках. Потім витерла хустинкою мокрі щоки й стріпнула волоссям. Своїм темним волос-

сям. Чомусь воно знову пригадалося мені зовсім чорним, хоч насправді було просто дуже темного каштанового відтінку. Цього разу в ньому не іскрилися краплі дощу, воно просто було блискуче й гладеньке.

— Дай-но мені гребінця, — усміхнулася вона. — Я, мабуть, бозна на кого схожа.

— Як завжди. Але ти ніби стала трохи тоншою, це тобі пасує. Хоча, можливо, уся справа в костюмі.

— Дякую. А ти просто охляв. Поглянь, і скроні наче поріділи! Боже, невже ти починаєш лисіти, біденький? Хоча б підждав, поки я поїду.

— У мене вони завжди були такі. Це у твого Крістіана волосся мало не на лобі росте.

— Що ти мелеш? — Герда почервоніла. — Просто він брунет, а ти блондин, от і все.

— Мгм. Ні, знаєш що, коли вже ти хочеш бути справжньою дамою, то надінь знову свій берет. І рукавички.

— І перестань дудлити пиво, так? За твоє здоров'я. — Вона сперлася ліктями на стіл, випила. — Ні, що б там про нас із тобою не казали, а пити ми вміли, правда?

— Ще не все втрачено.

— Тоді, може, почнемо з горілки, щоб зігрітись?

Я бачив, що Герда стала впевнена в собі і спокійна. Гарна, ніжна, вона сиділа напроти мене — ось вони, ці відкриті, скупі риси, ці сірі без блиску очі. В її обличчі вже не було нічого непокірливого, настороженого, як раніше, і хлопчачого теж нічого не залишилося, хіба округлість щік. Якою б напруженою і неспокійною не була наша любов, зараз, після двох тижнів самотності, мені здавалося, що Герда завжди була оточена такою ж атмосферою спокійної впевненості, як оце сьогодні; я також подумав про те, як чудово ми завжди розуміли одне одного. Ніколи мені не доводилось упадати біля неї, розважати її чи дбати про те, як я виглядаю в її очах. Їй була невластива повсякчасна гра, вона не тримала мене в постійному збудженні, з нею не треба було ламатись, щось корчити з себе, як з іншими дівчатами, — вони жити не можуть без того, щоб не відобразитися постійно, як у дзеркалі, у своєму партнерові. Герда просто була поруч, жива, тепла, незалежна, природна й щира, як ніхто в світі, і я почував себе з нею напрочуд вільно. І я не був самотнім, мені не доводилось нести все самому.

Герда запитала про Кьола. Я розповів їй усе, що знав, та виявляється, для неї це не було новою. Фредеріксен, звичайно, тримав її і Крістіана в курсі справи.

— Хіба я не розумію, що також винен у його смерті? — сказав я. — Ця думка весь час не дає мені спокою.

— Я так і знала, що ти це скажеш, — від-

повіла Герда. Вона сиділа в своїй улюбленій позі — спершись ліктями на стіл. — Скажи, тільки правду, невже ти дійсно думаєш, що він звинувачував би тебе в своїй смерті?

— Так чи інакше, останнім часом він дуже гнівався на мене. Навіть не розмовляв зі мною.

— Ну й що? — Герда знизала плечима. — Подумай сам, невже ми з тобою могли б коли-небудь звальювати на інших відповідальність за власні помилки, звинувачувати когось у своїх нещастях? Правда ж, що ні?

— Ти в цьому впевнена? Тільки чесно.

— Абсолютно.

— Ще б пак, ми ж із тобою такі стійкі.

— Саме так. І, крім того, чому хтось повинен відповідати за його смерть?

— А мені все здається, що він приніс себе в жертву. Я все більше схиляюся до цього висновку, коли думаю про його поведінку в останній момент.

— Схоже на те, що ти маєш рацію. Та його, мабуть, штовхнули на це образа й злість, а зовсім не переконання. Мені здається, що йому просто не хотілося жити, твоєму Кьолові.

— Ні, що ти, він був такий життєрадісний, поки не забрав собі в голову, що він поет. Справжній Кьол таки міг би пожертвувати собою. З любові. Це на нього навіть дуже схоже. Може, він останнім часом плюнув на всі ці дурниці й знову став самим собою. Як ти гадаєш?

— Не знаю, Хольгере. Ти ж намагався його напоумити.

— Хіба так напоумляють? Треба було людині що-небудь порадити, взяти і свідомо вилити на неї відро холодної води. Та що було, того не повернеш. Я вірив тоді, що так треба. Та й зараз так думаю. Не те, щоб я розкаювався. Просто я зробив дурницю, погодившись тоді узяти його в групу. Тут я дав маху. Відступив перед його капризами.

— Та він же просто шукав смерті, як ти цього не розумієш?

— Можливо. Та я все-таки сплехував. Я тоді думав тільки про тебе і погано розумів, що й до чого. Просто дивно, чому я, дурень заплішений, вирішив, ніби йому потрібне те саме, що й мені.

— Ну, це ще хто зна. Просто Кьол був слабкий — от і все.

— Усі ми слабкі. Принаймні більшість. І в кожного у житті бувають моменти, коли хочеться здохнути. Прагнення піти в небуття — кому це почуття не знайоме?

— А в художників, та ще коли він до того й не дуже талановитий, воно кінець кінцем обов'язково перемаже. Я цитую чоловіка, май на увазі. — Герда всміхнулася. — Ми з ним якось про це говорили. Крістіан каже, що коли відібрати в художника здатність

творити, в нього не залишиться нічого, крім прагнення піти в небуття. Він так і сказав — у небуття.

— Він страшенно розумний, твій Крістіан, — усміхнувся я. — Та що робити, коли сумління мучить?

— Ану глянь на мене, Хольгер. Ти зробив із мене людину. А діяв такими ж самими методами. Пам'ятаєш, тоді влітку, в лісі, я сказала, що ти знову воскресив у мені людину, і так воно й є. Скільки в мені було всього поганого, а ти мене вилікував. Я втратила віру в любов, а хіба можна жінці жити без цього? А ти її повернув мені, Хольгер. Ти, звичайно, нітрохи не намагався це зробити, я знаю. І я, звичайно, знаю, що ми з тобою поводитись, як двоє злочинців. Та що вдієш, на менше я була незгодна. Але хіба все, що було між нами, злочин? Хіба не було чогось іншого, більшого? Адже сила, яка зараз кипить у мені, — це твоя сила, Хольгер. Це ти дав мені силу піти від тебе й бути з Крістіаном — тому що я знаю: так треба. І я вже ніколи не буду такою, як раніш, такою, як ти вперше побачив мене.

І я раптом все зрозумів. Хоч і давно знав, що це кінець, хоч ще десять хвилин тому, на вулиці, відчув, що вона вже не моя, проте тільки тепер, коли Герда сама це сказала, так спокійно, так мужньо, тільки тепер я остаточно зрозумів, що ми розлучаємось.

Що вже ніколи я не почую її кроків у коридорі, які дедалі наближаються до моєї похмурої, обшарпаної кімнати, і не побачу, як вона увійде, розчервоніла, захекана — бігла нагору по сходах. Що більш ніколи вона не доторкнеться до моїх речей і не ляже в мою постіль. Що вже ніколи ми з нею нікуди не поїдемо, не прокинемось одного ранку де-небудь високо в горах. А будемо ставати все дорослішими й потім старіти кожне окремо, якщо, звичайно, доживемо до старості. І вона народить дітей, які не будуть моїми, і навчить їх любити іншого батька, і її жива, тепла рука, що лежить зараз на столі, вкриється зморшками й змарніє, а я цього не бачитиму, спина її зігнеться і щокі стануть холодними, а мене не буде поруч з нею. І життя, це прекрасне життя, ітиме повз нас, а ми житимемо окремо, і не колись там, а зараз, сьогодні, цього ось жовтневого вечора, в цьому змученому од вітрів місті, мені треба з нею попрощатися.

Якусь мить я думав у відчай: «Може, ми все-таки не знаємо, яке почуття найсильніше, може, ми цього не розуміємо, хоч і прагнемо передусім утіх? Може, обов'язок іноді — теж утіха, тільки інша, ще глибша? І, можливо, в тому, що називають зреченням, справді щось є, якась таємниця?»

Ні, ні, ні. Святенницькі нісенітниці, вигадки кастратів, брехня!

Ось вона сидить біля мене, єдина з тисяч інших, моя доля, моє життя, моя кохана, створена спеціально для мене. Досить тільки підвести очі, щоб упевнитись у цьому. Змиритися з тим, що вона йде? Нізачо. Жадання знову охопило мене — а разом з ним лють, гордість і впертість. Я підняв голову й подивився на неї, щоб наполягти на своєму, хоч би там що.

Герда витримала мій погляд. Мужньо, спокійно. Очі її були сповнені ніжності. Раніше я ніколи не бачив їх такими. Сяючі, бездонні — ці очі були мої, мої. В них жило, сяло все, що було між нами, все, але не пристрастю, не відвертим бажанням, а щастям і тихим смутком. Вона все перемогла. У ній залилася лише чистість, спокійна воля і тверда впевненість.

Через зал простукотіла каблучками офіціантка — вона несла пиво відвідувачеві, що сидів у кутку навпроти. В кишені її фартушка задзвеніли дрібняки, коли вона застромила туди руку, щоб дати йому здачу.

А Гердині очі не хотіли поступатись. Я вже не міг зробити так, щоб вони раптом розширились і потемніли, не міг уже запалити в них темний вогонь. Я вже не мав до неї доступу. Вона не пускала мене до себе, вона хотіла цієї розлуки, і вона була сильніша.

Краще б мене оглушило, збило з ніг. Я все усвідомлював, добре розумів, що вона вже не моя, що я програв. Мені було боляче, навіть сльози підступали до очей, і я нічого не міг з ними удіяти. Я схилив голову на руки, щоб вона не бачила мого лиця, і визнав себе переможеним.

Все я міг знести — страх смерті, диверсії, війну, нещастя з Крістіаном, смерть Кьола, в якій теж був винен, — тільки не розлуку з Гердою. Як же я міг знести її, коли в мене відбирали мою долю. Що завгодно, тільки не це.

— Я не знаю, як тобі допомогти, — тихо говорила Герда. — Але ти такий сильний, ти дуже сильний. Останнього разу — пам'ятаєш? — ти був розумніший. Ти вже тоді все підсвідомо відчував. — Вона, мов мати, погладила моє волосся. Лився, не змовкаючи її глухуватий голос, затоплюючи мене теплом і ніжністю, і дарував мені, сумний і гордий, те, що вона ще могла мені подарувати. — Коханий, яка я рада, що ти є на світі й що я тебе зустріла. Що життя і справді таке велике і страшне, і прекрасне, як я думала в сімнадцять років. Ніколи, більш ніколи я не торгуватимуся з ним, ніколи не хникатиму й не скаржитимусь. І я зовсім не маю наміру втримати тебе, втримати назавжди, цього не можна робити, бо тоді все буде зовсім інакше, так? Ти поду-

май про тих, хто так і не зустрів того єдиного, кого можна кохати, хто чекає марно рік за роком, а потім поступово забуває, чого чекав. А в нас усе зовсім інакше, ми знаємо, що по-справжньому щасливим буваєш тільки з одною людиною у світі. І що можна добровільно відмовитись від цього щастя, бо на світі існує ще дружба. Та, можливо, саме вони, любов і дружба, і неможливі одна без одної.

Я не міг їй нічого відповісти й не міг ні про що думати — з голови мені не йшла одна-єдина думка: якщо вона піде од мене, всьому кінець. Мені більше нічого втрачати, ні на що сподіватися. Я знав, що війну тепер мені не пережити. Якщо мене й не вб'ють, то я все одно довго не протягну. З Гердою, можливо, я й переміг би все, а сам — ні, не зможу. Та, можливо, справжнім диверсантом можна стати лише тоді, коли в тебе нема вже ніяких надій на майбутнє. Коли ти ставиш на всьому хрест. Мало бути готовим до боротьби, треба бути готовим і на смерть. А те, що буде потім, — не для мене, не для таких, як я.

— Я знаю, ти витримаєш і не озлобишся, — сказала Герда. — Впевнена, що ти не піддасишся спокусі, як Кьол. Не випробовуватимеш долю і не ризикуватимеш тільки тому, що вийшло не по-твому. Я знаю це, Хольгері, чуєш? Знаю! В тобі є щось таке, що ніколи не дасть тобі спітнутися.

— Ну, звичайно. А що мені ще залишається? Поїду й знову запропоную свої послуги. І вдаватиму, що вірю у все це, як і раніше.

Герда взяла мене за руки.

— Якби не війна, ми втекли б від Крістіана й на все начхали б, правда ж? А так що ж. І рік не в тому, що його так покалічило. Якщо добре подумати, то ми самі цього не хочемо.

Навколишній світ був такий, як і завжди, все йшло своїм звичаєм. Кав'ярню все більше заповнювали ті, хто звик бувати тут у цю пору, — робітники, службовці контор, які вирішили провести вечір за партією в більярд і кухлем-двома пива — залежно від гаманця. Життя ішло своїм звичаєм, спокійне, бездумне, з дрібними компромісами. Та загалом таке життя, в якому кожен влаштовується, як уміє, радіє на людях, а страждає на самоті, непогане. Важко жити тому, хто повільно зношується, терпить, намагається до всього пристосуватися і бути задоволеним. Цілком можливо, що мені колись теж доведеться так жити. Напівсили. Без інтересів, без пристрасті, яку внесли в моє життя війна і Герда. З часом, напевне, втихомирюся, скисну, мене засмокче буденщина, як усіх цих людей,

і я так і житимиму, перебиватимусь із дня на день. І задовольнитимуся мінімумом, у всьому.

Ми обоє підвелися.

— Інакше не можна, Хольгері, — сказала Герда. — Навіть якщо ми розчаруємось, навіть якщо життя не дасть нам того, що ми хочемо, все одно не можна озлоблюватись, не можна ставити перед життям ніяких умов. Ми не маємо на це права, ні я, ні ти, і взагалі ніхто, це просто непорядно.

Будинок, на околиці міста, у якому тимчасово мешкали Крістіан з Гердою, виявився стандартним котеджем. Господар, літній комерсант, кілька років тому покінчив із комерцією і тепер, після смерті дружини, жив у просторому будинку сам, як палець.

Кімната, до якої мене привела Герда, була захащена меблями — якимись чудернацькими кріслами, громіздкими, сліпуче відполірованими штуківинами з червоного дерева. На підлозі лежав килим сантиметрів три завтовшки, і скрізь, — на буфеті, на шафі, на піаніно, на всіх столах, великих і маленьких, — плетені салфетки й скатертинки, кришталеві вази, срібні келихи, порцелянові звірята, фамільні фотографії, зроблені приблизно півстоліття тому, під склом і в рамцях, а зверху ще любительські знімки пізніших часів.

Над тахтою завбільшки з індійського слона й приблизно такого ж кольору красувався ринковий шедевр — «Над Балтикою синьою буковий ліс шумить»¹.

Під цією розкішною штуківиною велично сидів Крістіан — поранена нога лежала на стільчику, права рука — в гіпсі. Наш енергійний, непосидючий Крістіан — і раптом таке. Вибув, як то кажуть, із гри. Та вигляд у нього був зовсім не пригнічений, не змучений, як я побоювався, навпаки. Він виглядав бадьоро, майже весело й помітно схвилювався, побачивши мене, а може, тому, що почував себе таким безпомічним, і не міг навіть підвестися, коли я подав йому руку.

— Тобі привіт від Лео і Якоба, — мовив я.

— Дякую. Виходить, вони знають, що ти тут?

— Я сказав їм, що їду сюди. Не міг же я зірватися, не попередивши їх, — мало що там у них може трапитись за моєї відсутності.

— Не міг! — засміявся Крістіан. — Так тобі й треба, тепер знатимеш, що таке відповідальність. Мабуть, маєш ти з ними клопіт, еге ж?

¹ Рядок із датського національного гімна.

— Аніскілецьки! Краща в місті група. І найліпше підготовлена.

— Вельми вдячний. Ну, а що там у вас нового? Все гаразд?

— Якб нарешті розлучився зі своїм револьвером. Сам. Поміняв на автомат. Побоявся, щоб барабан знову не відмовив.

— Як це могло статися, ніяк не збагну. — Крістіан одразу ж став серйозний. — Розумієш, таких речей практично не буває, це, можна сказати, виключено. Ну, та того дня нам взагалі не щастило. Ну, а Лео як?

— Каже, йому конче потрібна ще одна людина. Вважає, що нас надто мало. Група з чотирьох чоловік набагато краще, ніж із трьох.

— Так я і думав. — Крістіан знову засміявся. — Вас і справді мало. Четверо — це, звичайно, краще. А чому б вам не спробувати знайти когось новенького? Зараз це не проблема.

— З цим можна не поспішати. Принаймні поки що.

— А як щодо Ейгіля?

— Ейгіль інша річ. Його ми взяли б із задоволенням. Але розумієш...

В цьому місці нашої розмови ми змушені були поставити крапку, більше нам не вдалося сказати один одному жодного слова: східці на ганочку зарипіли під чиймись важкими кроками, двері розчинилися і до кімнати зайшов господар.

Це був згорблений, майже зовсім сивий чоловік із похмурими темними очима — такі очі часто зустрічаються в Вендельбуе¹. Нижня губа в нього одвисла, мабуть, років п'ятдесят не розлучалася з кривою прокуреною люлькою. Він мимохідь кивнув мені, а загалом моя присутність його, очевидно, зовсім не здивувала, він навіть не поцікавився, хто я такий, а одразу ж попрямував до крісла, що стояло поруч із Крістіаном. Сівши, він зручно поклав свої великі напружені руки-клас на лискучі підлокітники й почав нас розважати, точніше, продовжував розважати: як я зрозумів із значущих підморгувань Крістіана, він повів далі нескінченний монолог про своє життя, котрий йому довелося на якийсь час перервати. Говорив він страшенно повільно, мимрив, раз по раз посмоктував свою люльку — дідько його знає, як вона в нього не гасла. Одверто кажучи, дідуган надзвичайно терпляче ставився до самого себе й до своєї ненадійної пам'яті, яка час від часу давала осічку. Минулого разу він дійшов у своїй біографії до того місця, коли служив в армії, зупинився на тому, як двічі залишив позаду кращого стрільця роти, отож мені довелося вислухати разом з ни-

ми продовження цієї історії — харамаркання про різні роди й види зброї та про якісь численні військові спілки й товариства. «Спілка Солдатів Шостого Полку», членом якої він є ось уже сорок вісім років. «Товариство Прихильників Датської Оборони», почесним членом якого його нещодавно обрали. «Прикордонна Спілка», де він якийсь час займав керівний пост. І так далі. На цьому незвичайному тлі місцеве штатське «Товариство» з його змаганнями в стрільбі по тарілочках мало досить жалюгідний вигляд.

— До цих тарілочок та пляшечки б, ха-ха!

Дідуган буквально упивався спогадами про свою славу молодість — виявляється, він мешкав і в інших південних містах Ютландії. (Хто зна, може, мешканці цих міст і справді були великі патріоти й жваво цікавились діями на благо вітчизни?) Оповідючи, старий не звертався ні до кого зокрема. І не чекав, щоб йому відповіли. З таким же успіхом він міг би оповідати свої історії одній із порцелянових собачок, що стояли в кімнаті.

Крістіан спершу інтелігентно вставляв у потрібних місцях «так», «ні», але потім він теж не витримав і зробив рішучу спробу вибити старого із сідла. Той саме збирався повідомити нам точний розподіл місць і очок на ювілейних змаганнях із стрільби, влаштованих 1927 року «Прихильниками Датської оборони». Та цифри, здавалося, назавжди вилетіли у нього з голови. Запала пауза, і Крістіан швиденько з неї скористався.

Старий повільно повернув голову й сумно втупив у нього свій погляд — очі від напруження, здавалося, от-от вилізуть з орбіт. Він навіть не помітив, що його перебили. Нарешті він-таки пригадав цифри, відвернувся від Крістіана, втупив тупий погляд перед собою і знову забубонів.

Я потай стежив за Крістіаном і Гердою, коли вони не дивилися в мій бік. Я одразу помітив, що їхні стосунки змінилися. Тепер це в них було по-справжньому. Видно було, що Крістіан не може без неї, він навіть не міг цього приховати, та й, одверто кажучи, не дуже силкувався. Я ні разу не помітив, щоб у нього сіпнулася повіка. І те, як ходила біля нього Герда, її турботливість і щирість — усе свідчило про те, що тепер вони близькі люди. Вперше можна було з певністю сказати, що це чоловік і жінка.

Комерсант вів своєї. Нічого було й сподіватися, що він обличить свою балаканину чи тим більше піде звідси, поки ми тут. Нічого було й сподіватися здихатися його. А втім, може, так було навіть краще. І легше. Хай собі сидить і править свої терези-

¹ Відомий датський художник.

ні. Що ми робили б, якби він пішов? Не могли ж ми всі троє заридати й кинутись одне одному в обійми.

Коли годинник червоного дерева, що стояв на буфеті червоного дерева, повільно й дзвінко вибив восьму, я вирішив, що час уже забиратися, хоч до поїзда було ще півтори години. Тепер чи пізніше — яка різниця? Легше ж не буде, навпаки. Чим більше роздумувати, тим важче. Всьому кінець, залишається тільки встати й піти.

Герда вийняла пачку сигарет і простягла по черзі мені й Крістіанові. Потім витерла сірника і піднесла нам прикурити.

Гаразд, після того як покуримо.

Сигарети ставали дедалі коротші. В мене раптом шалено закалатало серце, і я відчув, що втрачаю над собою контроль. В останню мить я напружив усю силу й спробував розіслитись на себе за те, що я така ганчірка, але це мені ніколи не вдавалось. Крістіан докурив останній, зім'яв у попільниці недокурки, а я все ще сидів. Я визначив новий термін: встану тоді, коли на годиннику червоного дерева мине п'ять хвилин.

Коли позолочена стрілка торкнулася вершечка трійки і від п'яти хвилин майже нічого не лишилося, я встав, вийшов у передпокій і надяг пальто. Потім знову ввійшов до кімнати й присів на краєчку лави в ногах у Крістіана.

Мені здавалося, що це сиджу не я, а хтось інший. Та я все добре розумів.

Герда злякалася, побачивши мене в пальті. Вона не чекала, що я піду так рано, ковтнула повітря і похлинулася. Я не дивився у її очі, не наважувався поглянути на її лице, відчував, як шалено б'ється в неї серце. Я не потис їм руки. Ні їй, ні Крістіанові. Тільки подивився на Крістіана й зустрів його спокійний, ясний погляд. Ми все сказали один одному. Він ледь помітно кивнув головою.

— Сидіть. Я сам, — мовив я.

Комерсант повернув у мій бік голову і байдуже провів мене очима, попихкуючи люлькою, яку він намагався як слід розкурити. Не встиг я взятися за ручку дверей, як він знову завів своєї.

Я тихенько відчинив надвірні двері й безшумно причинив їх за собою. Спочатку я нічого не міг розгледіти, така навколо була пільма. Щось стиснуло груди, важко стало дихати. Та це були не сльози. Тиснуло не всередині, а зовні. Тиснула жовтнева, беззоряна темна ніч. Глуха стіна ночі. Я зійшов з ганку. З моря дув рвучкий вітер. Сіяв рясний дощ.

*З датської переклади М. СИДОРЕНКО,
В. МАМОНОВА та О. СУРЦЬ.*

У номерах 6 та 7 нашого журналу читайте роман Моріса Дрюона „ПАДІННЯ СТОВПІВ“

З нищівною викривальною силою змальовує талановитий французький письменник в романі «Падіння стовпів» духовний світ двох найбагатших родин Франції — Шудлерів і ла Моннері.

Один за одним умирають представники старшого покоління. Дедалі самотнішим стає сам барон Ноель Шудлер — комендор ордену Почесного легіону, керівник французького банку, власник газети «Еко дю матен», голова багатьох акціонерних товариств. Барон Шудлер ще почуває себе могутнім, бо ніщо, на його думку, не може протистояти його силі — грошам.

Але вирросло вже нове покоління пройдисвітів-ділків, більш спритних, безпринципних і жорстоких, котрі чекають слушної нагоди, щоб вирвати кермо влади з ослаблих рук «сильних світу цього».

«Падіння стовпів» — роман із серії «Кінець людей», до якої належить і знайомий радянському читачеві твір «Сильні світу цього».

Радянські війська ущент розбивають „котел“

Вранці 10 січня 1943 року, рівно через добу після того, як минув строк ультиматуму¹, радянські війська розпочали ліквідацію «котла», відкривши по ньому ураганний артилерійський вогонь. Гуркіт канонади не вщухав протягом довгих годин. Дрижала земля від вибухів снарядів, і наша землянка буквально ходила ходором. Перед тим, як зв'язок було остаточно перервано, ми одержали кілька повідомлень із сусідніх з'єднань, завдяки чому могли скласти собі більш-менш об'єктивне уявлення про становище, що утворилося на той час. Противник провадив посилену артилерійську підготовку на всій західній ділянці «котла» — від східного краю долини ріки Розсошки, де, напружуючи останні сили, оборонялися виснажені дивізії нашого корпусу, до позицій сусіднього танкового корпусу, що межували із так званим «Мариновським виступом», де наш фронт клином випинався на захід. Буря вдарила й на ділянці, розташованій на південь від нашого корпусу. На 80-кілометровому фрон-

¹ Мається на увазі ультиматум про капітуляцію (Тут і далі примітки редакції).

С тогне сніговий степ, плаче й лютує буря, мороз такий, що аж дух захоплює, брови, вій беруться крижинками, леденіє зброя. Присипані снігом, тісно припасовані один до одного, немов скам'янілі й задубілі в своїх кожухах і ушанках, сидять нерухомим півколом над зотлілим вогнищем два десятки солдатів, нагадуючи заморожені снігові статуї. Та ось цей хаос завірюшної ночі розтинає свисток, над півколом виростає старшина, він плескає рукою по спині крайнього, допомагає йому підвестися, зробити кілька рухів закляклыми руками й ногами, розігнутися, і тоді вони вже вдвох так само допомагають підвестися іншим, й оживає взвод, і неслухняні пальці скручують перші самокрутки, але запалити їх ніколи. Останній ривок — і впаде Розсошка, що загубилася в балках безмежного волзького степу. Вже ніщо нас не зупинить! Ми йдемо до тебе, Сталінград! Крізь кров і холод, крізь вогонь і ненависть лютих ворогів. І ось уже перші траншеї розгромлених есесівських частин у Розсошці, перші бліндажі в два, а то й три накати. Але що це? Бліндажі не з дерева, а з трупів, задубілих трупів гренадерів «третього рейху». Їм обіцяли роль владарів світу, перед їхньою всемогутністю й «військовою доблестю» капітулювало багато країн, але тут, на російській Волзі, під стінами Сталінграда, вони навіть не удостоїлися солдатської могили, їхні ж співвітчизники спорудили бруствери з їхніх тіл.

ті радянська артилерія прасувала наші позиції величезним вогненним катком, прокладаючи собі дорогу до Сталінграда. Наш корпус можна було порівняти з загonom ремонтників, які марно силкуються укріпити стару греблю, що от-от розвалиться під напором бурхливої стихії. Навальний наступ радянських військ був відповіддю на відхилення ультиматуму.

Хвиля тривоги в нашому штабі змінилася сумною покірністю долі, тим паче, що ми все одно не могли керувати військами доти, поки не вдасться полагодити пошкоджені лінії зв'язку. В ті дні мене не раз посилали в розташування окремих наших частин з дорученням передати накази й зібрати на місці відомості про обстановку. Ідучи безмежним білим степом, на крижаному пан-

Гарячково бігають очі в лейтенанта гітлерівської армії, плачучи, він намагається пояснити радянським солдатам, що винен в усьому мороз, він певен, що під Сталінградом б'ються тільки добірні сибірські дивізії, тому, мовляв, росіянам нічого не страшно. Зневажливо посміхаються радянські воїни, і серед них студент Володя Салбієв з Тбілісі, хлібороб Петро Чубатий з Таврії, садовод Тахтагулов з Алма-Ати, виноградар Юлдаш Шаніров з Ташкента. Вони також люблять сонце, вони також звикли до тепла, вони ніколи до війни не спали просто неба в сніговому степу в лютий мороз. Але піднесені до вершин людського духу священною метою визволення Батьківщини, прагненням розгромити й знищити гітлерівські орди, великою визвольною місією врятування народів Європи від фашистського рабства, вони подолали те, що було не під силу армії жодної капіталістичної держави, вони завдали поразки хваленним «нібелунгам». А тих «нібелунгів» офіцери нерідко приковували кайданами до кулеметів у тому ж таки Гумрану, в тій же Розсошці, на Козачому Кургані й аеродромі в Пітомніку.

І якщо ми нагадуємо про це, то лише для того, щоб наші молоді читачі, знайомлячись із записками Іоахіма Відера, зрозуміли різницю між справжнім солдатським подвигом і відчаєм приреченого розбійника, між солдатською честю й кодексом убивць-завойовника. Честь — рідна сестра справедливості й святого обов'язку, а не підлості й злочину.

Хоч який відчайдушний опір чинили дві німецькі армії, — гор-

ВСЕСВІТ згадує нагадує

дість і надія гітлерівського рейху — не змогли вони встояти проти масового подвигу, високого морального духу та воєнної майстерності радянських військ.

І сьогодні, більше як через два десятиріччя, вчитуючись у сповідь Іоахіма Відера — офіцера-розвідника 6-ої армії Паулюса, ми в новому світлі бачимо всю грандіозність нашої перемоги на Волзі, перемоги, що стала початком кінця гітлерівської могутності. Привольський степ став гігантською могилою для фашистських військ; гітлерівська воєнна машина була підірвана, а весь світ побачив: перемоги радянських воїнів, сповнених безмежної любові до Вітчизни, ненависті до рабства й неволі — неможливо! Навіки хай запам'ятають мілітаристи: «Той, хто після вітер — пожне бурю».

Ми пропонуємо увазі читачів кілька розділів із першої частини книги «Крах на Волзі» Іоахіма Відера. Колишній підполковник — розвідник 6-ої армії Паулюса, а нині працівник історичної бібліотеки в Мюнхені, розповідає про справжнє становище, яке утворилося в оточених німецьких арміях на останньому етапі битви коло Волзької твердині.

Перша частина книги містить ряд неточностей та перекручень, проте загальна картина становить

великий інтерес і для тих, хто бився під Сталінградом, і для їхніх синів та дочок.

В другій частині книги — «Через 20 років. Критичні роздуми» — подані літературні портрети фельдмаршалів гітлерівської армії Манштейна й Паулюса, а також генерала Зейдліца. В цих розділах Іоахім Відер піддає нищівній критиці пропагандистські висловлювання апологетів західнонімецького мілітаризму, які твердять, ніби в катастрофі німецької армії в другій світовій війні винен тільки дилетант Гітлер. Автор книжки викриває страхотливі злочини військово-політичних керівників гітлерівської Німеччини перед німецьким і всіма іншими народами.

Російському перекладові книги Іоахіма Відера, яка незабаром вийде в Москві у видавництві «Прогрес», передувє вступна стаття колишнього Командуючого Сталінградським фронтом маршала Радянського Союзу А. І. Єременка. Він зазначає, що «лише зараз, прочитавши книжку й легко відкидаючи пояснені і загалом порівняно нечасті неточності і перекручення, я, нарешті, ясно й виразно побачив грандіозну панораму трагедії двох німецьких армій, що загинули на Волзі з провини своїх недалекоглядних полководців».

цирі якого то тут, то там чорніли воронки від мін і снарядів, я відпочивав. Зате на передовій, у штабах фронтових частин, знову з головою поринав у напружену атмосферу тривоги, метушні, безладдя та безнадії. У деяких місцях радянським військам уже пощастило прорвати фронт, і ми мізкували над тим, як залатати ці дірки, де взяти людей, техніку, боеприпаси і спорядження, яких скрізь бракувало. За всіма ознаками, катастрофа була неминуча.

І в це море безнадії та відчаю, немов каміння, падали накази із штабу армії: «Триматися! Обороняти зайняті позиції! Виправити становище! Ні кроку назад! Битися до останнього патрона!» Від головного командування сухопутними силами і безпосередньо із ставки Гітлера, які «керували» нами

по карті, на віддалі двох тисяч кілометрів, прийшли накази ні в якому разі самовільно не залишати зайнятих позицій, і командування нашої армії, котре змушене було звітувати за найменшу зміну конфігурації передової лінії, слухняно підкорялося цим наказам. Підкорялися цим наказам і в наших фронтових частинах та з'єднаннях: у корпусах, дивізіях і полках. Підкорялися, хоч часто різко критикували їх, відкрито брали під сумнів їхню доцільність, підкорялися, обурюючись або махнувши рукою, але підкорялися. А слідом за своїми офіцерами підкорялися і солдати, які замерзали й умирали в окопах посеред засніженого степу, підкорялися, слухняно виконуючи свій обов'язок або байдуже очікуючи на смерть, як єдиний порятунк...

Радянські війська розгромили фашистський аеродром під Сталінградом.

Цілих три дні ми вели на попередніх відсічних позиціях кровопролитні оборонні бої, в яких втратили кілька десятків тисяч людей. Після цього західна стінка «котла» впала й розбилася на гамуз — відновити її було вже неможливо. Але перед відступом, який швидко переріс у безладну втечу, солдати билися з мужністю відчаю, помноженою на інстинкт самозбереження. Командування в ці дні не шкодувало нагород: ордени й позачергові підвищення у званнях, мов із рогу достатку, сипалися на тих, що билися, на змучених, рокованих на загин людей. В ім'я чого вони билися?

Армія розвалювалася катастрофічно швидко — вона більше не являла собою воєнної сили, а була масою змучених людей, яких кожен новий день прирікав на ще страшніші муки. І я знову й знову ставив собі запитання: заради чого приносяться ці криваві жертви? Чи не робиться це зрештою тільки заради престижу верховного командування та гітлерівського політичного керівництва — престижу, за який воно готове розплачуватися життям сотень тисяч людей? Це запитання не давало мені спокою до самого кінця.

Лихо тим часом спіткало й наших західних сусідів. «Маринівський виступ», котрий обороняла моторизована дивізія, вже неможливо було втримати. Спочатку тут планувалася концентрація військ для підготовки прориву кільця із середини й виходу на з'єднання з військами Манштейна, які прямували до нас у грудні. Тоді «Маринівському виступу» відводилася роль плацдарму для прориву. Однак після краху цих планів командування чомусь не вирівняло тут лінії фронту, що було б найрозумнішим рішенням. А тепер ударні клини радянських військ, які просувалися вперед, все більше загрожували одрізати від нас «Маринів-

ський виступ». І штаб армії змушений був віддати один із небагатьох своїх наказів про відхід із зайнятих позицій (кількість таких наказів буквально можна було порахувати на пальцях). Ідучи слідом за нашими частинами, які, квапливо відступаючи, покинули переважну більшість своєї техніки та спорядження, радянські війська прорвалися в «котел». Після цього наш фронт почав відкочуватися назад на всій західній ділянці кільця. Один за одним до рук радянських військ перейшли наші важливі опорні пункти — Кравцов, Цибенко, Дмитрієвка й Карповка. Загата розвалилася остаточно. Противник ринув у «котел», і ніяка сила вже не могла стримати його.

Зрештою відступ на цій ділянці перетворився на панічну втечу. Лавина тих, що відступали, заплеснула цілий ряд підрозділів та бойових груп сусідніх дивізій. З ними перемішалися й перестали існувати цілі з'єднання. Така доля спіткала на ділянці нашого сусіда ліворуч цілу дивізію, яка протягом довгого часу оперативно підлягала нашому штабові. На долю цієї дивізії з самого початку випали в «котлі» нелегкі випробування. Вже 19 листопада, коли радянські війська прорвали наші відсічні позиції біля Дону в районі Клітської, вона кинулася панічно втікати. Згодом, коли противник уперто довбав північно-західну стінку «котла», дивізія вела тяжкі оборонні бої. В районі Козачого Кургана її частини зазнали великих втрат. Не дивно, що радянська пропаганда обрала саме цю напіврозгромлену дивізію своєю постійною мішенню. На її позиції дощем сипалися листівки, у яких противник всіляко паплюжив злощасну дивізію: на наших картах її ділянка була позначена буквами V. D. (початкові літери прізвища її командира). Цим скористалися радянські пропагандисти, виду-

муючи все нові німецькі епітети для дивізії; в листівках її називали і «verbrecherische» (злочинна), і «verlorene» (загублена). І ось тепер ця дивізія перестала існувати. Невдовзі я випадково зустрів в одному з порожніх бліндажів її командира, генерала без армії, чи то пак без дивізії. Розгублений і пригнічений, він ходив із кутка в кут, очевидно, чекаючи якогось нового призначення.

З дільниці сусіднього танкового корпусу лихо незабаром перекинулося й до нас. В районі Козачого Кургана радянські війська захопили ще декілька висот і відкрили собі шлях у долину Розсошки. Ми змушені були розпочати відхід по всьому фронту корпусу, намагаючись водночас перегрупувати свої частини. Проте відхід цей незабаром перетворився на втечу — і в першу чергу на лівому фланзі, де натиск ворога був особливо рішучий. Подекуди почалася паніка.

Стояли люті морози, стовпчик термометра опустився нижче 30 градусів¹. Скажіть, хуртовина. Наші частини, — жалюгідні рештки полків, давно зібрані в бойові групи, — безладно відступали пустельним засніженим степом. За ними тяглися довгі колони тих, що відстали, — легкопоранених, обморожених. Не витримавши нелюдського напруження, голоду й морозів, у ті дні загинуло багато з тих, кого ще пощадили радянські снаряди. Шлях наш був вистелений трупами, які хуртовина, немов із співчуття, швидко заносила снігом.

Ми вже відступали без наказу. Більше того, фронт тепер відкочувався всупереч наказам триматися до кінця на лінії, встановленій головним командуванням сухопутних сил. Вибиті із своїх позицій, частини 6-ої армії безладно відступали, покинувши більшу частину уцілілого важкого озброєння, військового майна. Наші сили були зовсім вичерпані.

І все ж таки нам іще раз пощастило створити щось схоже на оборонні рубежі і впродовж недовгого часу утримувати аеродром у Пітомнику, який спочатку були залишили через паніку, що охопила інтендантські служби та обози. Базу постачання в Пітомнику, розташованому в самісінькому центрі первісного «котла», справді треба було утримувати за всяку ціну. Однак після того, як усі опорні пункти колишньої західної й північно-західної дільниці кільця від Великої Розсошки до Бабуркіна та Ново-Алексеевського перейшли до рук противника, обороняти аеродром протягом порівняно довгого проміжку часу стало вже неможливо. Нашвидку зведені нові оборон-

ні рубежі — вдавнена всередину стінка «котла» в місці прориву — існували швидше на штабних картах, аніж у дійсності. Їхня глибина була незначна, та й суцільної оборонної лінії вони собою, по суті, не являли.

Підрозділи, які займали ці рубежі, не тільки були знекровлені в попередніх боях, але й танули на очах, бо смерть буквально косила знесилених, зголоднілих людей, позбавлених найнеобхіднішого. Скрізь не вистачало справної зброї та боєприпасів; до того ж, у тих украй тяжких умовах, в яких опинилися наші солдати, більш-менш ефективний і виправданий з воєнної точки зору опір взагалі був неможливий. Частини утратили як свою фізичну, так і моральну боєздатність.

Так у середині січня було втрачено аеродром Пітомник, де ще недавно билось серце 6-ої армії, і територія «котла» скоротилася приблизно наполовину. Цим самим остаточно була вирішена наша доля. Командування армії, в розпорядженні якого були практично небоєздатні частини, намагалося ще раз організувати опір на рубежах уздовж кільцевої автостради, яка проходила через Воропоново. Але рештки розгромленої армії, охоплені дедалі прогресуючим розкладом, уже не могли втриматися на цій лінії. На всьому просторі, який ще залишався в нас і зменшувався буквально з кожною годиною, вони нестримно відкочувалися до руїн Сталінграда, що простяглися на багато кілометрів понад берегом Волги¹.

Трагедія наближається до свого апогею

У придонських та приволзьких степах під Сталінградом, цій безкрай засніженій пустелі, в другій половині січня 1943 року розігралася трагедія величезних масштабів. У ній вирішилася доля 200 тисяч чоловік², які давно вже дивилися у вічі неминучій смерті.

Чорна тінь жалоби впала й на незліченну кількість німецьких родин, які досі жили в невиразній тривозі й глибокій тузі, знаючи або здогадуючись про жахливу долю своїх приречених батьків та синів. Такі ро-

¹ На 10 січня лінія фронту оточення простяглася на 170 км, а площа, яку займав ворог, складала 1400 квадратних кілометрів. На 18 січня глибина району оточення з заходу на схід скоротилася на 33 кілометри, і в найвузкому місці не перевищувала 20-ти кілометрів. Довжина району оточення з півночі на південь дорівнювала 30 кілометрам. Площа з 800 квадратних кілометрів скоротилася до 600 квадратних кілометрів.

² Відер помилково наводить цю цифру — насправді під Сталінградом було оточено 330.000 солдатів і офіцерів.

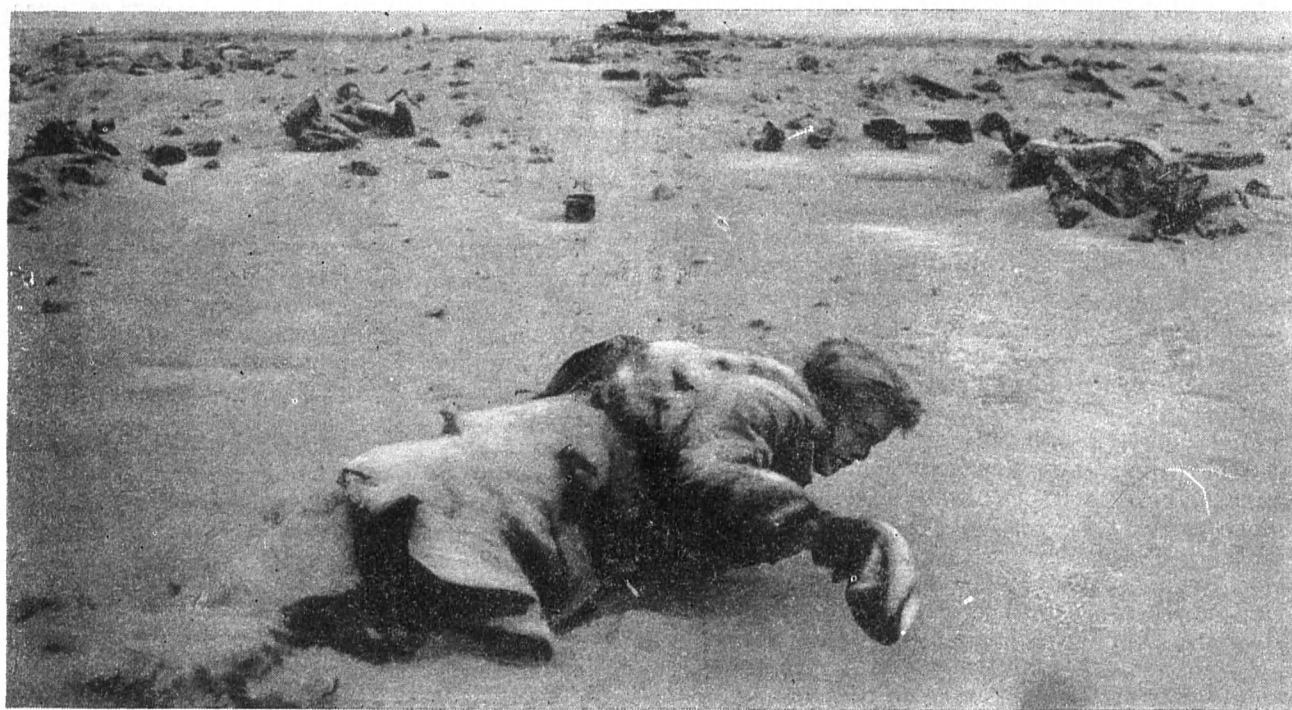
¹ Насправді ж мороз тоді сягав мінус 22° за Цельсієм.

дини були у всіх без винятку землях та провінціях Німеччини. У «котлі» ми іноді слухали передачі німецького радіо. Зведення командування вермахту, які спочатку були сповнені пафосу й прикрашали справжній стан речей або обмежувалися напівнатяками, з кожним днем ставали дедалі відвертіші й жорстокіші. Час від часу передачу глушили, і в неї, немов з того світу, вривався голос московського диктора, який говорив про «гігантську могилу під Сталінградом і загибель 6-ої армії».

Нам і справді не доводилося сумніватись у своїй близькій загибелі. З самого початку нам заборонили робити будь-які спроби вирватися із «котла» власними силами. Операція по прориву кільця ззовні, що, як ми сподівалися, повинна була принести нам рятунок, зазнала повного краху. Командування армії відхилило пропозицію росіян про капітуляцію, так і не діставши свободи дій, якої марно добивалося. Із своєї ж власної ініціативи воно не зробило нічого, щоб урятувати довірену йому армію, своєчасно взявши всю відповідальність на себе. Тепер, після того, як ворог перейшов у рішучий наступ, а наші війська вже охопив розклад, про останню відчайдушну спробу прориву нічого було й думати. На поміч іззовні розраховувати теж не доводилося.

Голод, холод, перенапруження і найрізноманітніші хвороби, які вражали солдатів,

що недоїдали протягом довгих місяців, постійно забирали в нас не менше людей, ніж вогонь ворога. Коли ж наша армія почала відступати в надзвичайно тяжких умовах, становище стало зовсім катастрофічним. Нам не висгачало зброї та продуктів, люди не мали де зігрітися й відпочити, а останній промінь надії, який зігрівав їхні душі, давно згас. Одне слово, нам бракувало всього того, без чого солдат не може обійтися на війні. Після відхилення ультиматуму наші частини, вперто обороняючись, відступаючи й безладно тікаючи, ще цілий безмежно довгий для нас чорний тиждень привертати до себе переважаючі сили ворога. Тепер, втративши свою єдину життєво важливу тилу базу — аеродром Пітомник, армія не могла більше існувати. Треба було негайно складати зброю. Постачання через повітря тимчасово припинилося — ми взагалі не одержували в ці дні ні боеприпасів, ні продуктів і не могли евакуювати своїх поранених та хворих. Невеличкий допоміжний аеродром у Гумраку, з його вузькою й короткою зльотною смугою, от-от мав опинитися у зоні вогню радянської артилерії. За кожен день опору ми платили життям багатьох тисяч людей. Не можна було гаяти ні хвилини, і всі ми розуміли, що тривати далі так не може. Щось повинно було статися. Як і багато моїх товаришів по службі та нещастю, я глибоко в душі спо-

У «котлі» на Волзі.

дівався на це. Але не сталося нічого, і доля завдала нам свого останнього, смертельного удару.

«Триматися» в таких умовах означало тільки затягувати нашу й без цього тяжку агонію. Невже перед нашою розгромленою армією ще ставилося якесь стратегічне завдання, котре морально виправдувало б ці непомірні жертви? Безглуздість дальшого опору ставала з кожним днем все очевиднішою. Щоправда, головне командування сухопутними силами та ставка Гітлера мали ще один аргумент, на який вони посилалися тепер, роз'яснюючи нам свою точку зору. Аргумент цей, судячи з усього, вплинув і на останні рішення командування нашої армії. Суть його полягала в тому, що наш опір до останнього патрона, точніше наше самогубство, дозволяло створити й стабілізувати нову лінію фронту. Ми в «котлі» не мали чіткого уявлення про обстановку, яка склалася тепер на південній ділянці Східного фронту. Наші вищі штаби, звичайно, знали про тяжке становище армійської групи «Дон» та про небезпеку, яка нависла над німецькими арміями, що відступали з Кавказу. Очевидно, їм було ясно також те, що наш дальший опір (тобто неминуча загибель) навряд чи зможе уплинути на хід подій, особливо після того, як територія нашого «котла» почала зменшуватися з кожним днем. З цього моменту радянські війська під Сталінградом дістали можливість вивільнити все нові й нові сили і перекидати їх на інші ділянки фронту. Починаючи з середини січня, вони, без сумніву, так і робили. Треба гадати, що ворог міг би без великих зусиль, порівняно швидко покінути з «котлом» одним рішучим ударом, якби він не зняв із цієї ділянки фронту деякі свої ударні з'єднання, які діяли проти нас у перші дні наступу, а також певну кількість важкої зброї. Але противнику не було потреби вдаватися до такого плану, зв'язаного з великими жертвами. Час і так працював на нього. Радянські війська, подолавши відчайдушний опір наших частин, відкинули їх і проклали собі дорогу до «котла». Тепер вони явно не поспішали: оточений з усіх боків, зацькований, конуючий звір був для них уже не страшний. Росіяни давно вже нав'язали нам свою волю і могли добити нас будь-коли в зручний для себе момент.

Те, що діялося на Волзі, вже не можна було зарахувати до категорії неминучих на війні тяжких, але виправданих жертв. Голгофа 6-ої армії була набагато страшніша за всі невдачі й поразки німецької історії воєн, в тому числі й Верденської катастрофи, передусім тому, що це була повільна смерть величезної кількості нездатних уже

до опору людей. Тут було приречено на загибель частину німецького народу, і її знищення поставило під загрозу саме наше національне існування. Ця поразка, без сумніву, завдала величезної моральної шкоди всій нації. Невже відновлення стратегічної рівноваги, до того ж, можливо, недовгочасної, німецької й оманливої, могло виправдати всі ці безмірні страждання та жертви, цю повільну масову агонію і явну зневагу до людського життя та людської гідності?

Тепер, після втрати Пітомника, наш дальший опір не тільки утратив будь-який сенс, але й був ганебний і жорстокий у повному розумінні цього слова.

Про це свідчив хоча б той факт, що, починаючи з середини січня, кількість поранених і хворих почала зростати із страхітливою швидкістю, а умови, в яких вони перебували, стали зовсім нестерпні. Трагедія приреченої на загибель армії породила тисячі особистих трагедій, що розігрувалися на жахливому дні «котла»,— в незчисленних санбатах, евакопунктах та польових госпіталях, котрі перетворилися на страшне пекло одразу по тому, як противник почав на друзки розбивати «котел».

Створені збірні пункти незабаром виявилися вже неспроможними приймати дедалі зростаючу кількість хворих і поранених. Скрізь відчувався брак медикаментів, перев'язочних матеріалів, палаток, зимового обмундирування, технічного майна, дров, пального, грузовиків та польових кухонь. Оскільки наказ штабу армії забороняв залишати поранених ворогові, довелося одразу ж після прориву росіян на західній та північній ділянках «котла» швидко евакуювати розташовані там перев'язочні пункти, на яких зібралось сотні тяжкопоранених. Усі, хто міг іще йти, ішов, гнаний страхом перед противником та надією знайти де-небудь укриття і порятунку або хоча б захисток від скаженого холоду. З боку Карповки, Дмитрієвки, Ново-Алексєєвки, Бабуркіна та Великої Розсошки — населених пунктів, назви яких і досі звучать у вухах уцілілих солдатів колишньої 6-ої армії, як щось лиховісне,— довжелезними низками потяглися автомашини, здебільшого відкриті, вщерть забиті страшним вантажем — пораненими й хворими, які замерзали від холоду й стогнали від болю. Машини раз по раз зупинялися, наштотхнувшись в бурани на снігові замети, або через нестачу пального. Мета цих процесій відчаю та нещастя була одна — армійський польовий лазарет у Гумраку, частину якого розмістили серед руїн вокзалу, а решту сляк-так розіпхали по вантажних вагонах. Такі польові лазарети були майже на кож

Фрагмент панорами «Розгром фашистів під Сталінградом», що експонується в місті-герої. Так наступала Радянська Армія.

ному кроці неподалік від Сталінграда. Великі лазарети містилися в самому місті.

Всі вони були пристановищем жаху: поранених і напівобморожених, хворих на дизентерію і тиф, виснажених і знесилених безперешкодно косила смерть. Численні виграбні ями біля операційних пунктів були вщерть заповнені ампутованими обмороженими кінцівками. Незважаючи на високу смертність, для хворих і поранених не вистачало приміщень, їжі та одежі. Знесилені лікарі, вичерпавши всі свої можливості, як правило, рятували тільки тих, кого ще була надія врятувати,— решту ж доводилося кидати напризволяще, і вони чекали своєї неминучої смерті. Під час евакуації тяжкопоранених біля літаків розігрувалися страшні сцени відчаю й паніки. Кількість поранених і хворих, яких уже неможливо було забезпечити медичним доглядом, різко зростала з кожним днем. На кінець січня їх було понад 50 000¹.

Чи не давала ситуація, яка склалася, досить підстав для того, щоб із міркувань гуманності 6-а армія припинила безглузду боротьбу? Це запитання особливо почало непокоїти мене, коли в другій половині січня до нас повернувся один з офіцерів нашого штабу, якого недавно з тяжким захворюванням шлунка було відправлено в польовий лазарет Гумрак. Це був старший помічник начальника відділу, кадровий капітан, якому, безперечно, не треба було звикати до труднощів війни. Але там, у Гумраку, в тому пеклі, він не міг більше витримати. У стані цілковитого відчаю та безнадії цей напівтруп просто втік звідти й повернувся до нас, щоб померти серед своїх товаришів. Його розповідям про Гумрак та царство смерті, з якого він шойно вирвався, я навряд чи повірив би, якби не бачив спотвореного жахом мертвотно-блідого обличчя й блукаючих очей нещасного.

Оточена армія терпіла пекельні муки повної безнадії й приреченості. Наввипередки із смертю, яка без великих зусиль наздоганяла нас, армія відступала до Пітотника, Гумрака, селища Сталінградського й самого Сталінграда. Вздовж дороги, яка вела до гігантської купи руїн на Волзі й по якій відступала наша армія, раз по раз відбувалися страшні сцени потрясаючої трагедії. Знову й знову сипалися накази: битися, чинити опір, триматися до останнього, а потім відриватися від ворога, відступати, тікати й знову оборонятися, закопуючись у сніг та промерзлу, мов камінь, землю. Втрати весь час зростали, раз по раз зчинялася паніка, хто міг, утікав, точилася нескінчен-

на марна боротьба з голодом і холодом. У нас не було обладнаних позицій, укрить, колючого дроту та інших оборонних заходжень, не було дров, щоб зігрітися. Тимчасовий захисток можна було знайти лише де-не-де у вузьких степових балках, що, як правило, були забиті штабами, обозами й тиловими службами. Голий, засніжений степ був байдужим свідком нашої страшної трагедії.

В штабах панували нервозність, розгубленість, відчай і гарячкова метушня. Із вищих штабів, мов із рогу достатку, сипалися накази, розпорядження, запити, застереження, погрози. В частинах дедалі голосніше звучали критичні голоси, зростало обурення, міцніли сумніви. Однак машина управління функціонувала далі. Штаби давали вказівки про створення нових імпровізованих ліній опору, про перегруповання, відправку на передову бездатних тилівиків, легкопоранених та обморожених. Останніх вабили до себе димучі кухні, де з допомогою рідкої юшки, шматка пісної конини та якихось двохсот грамів хліба вони знову ставали «придатними» для участі в боях.

В декого ще жевріла надія на порятунок, який так твердо обіцяв Гітлер. Але основна маса оточеної армії з тупою покірністю чекала загибелі. Ми безпорадно дивилися, як на нас насувалася невблаганна й неминуча катастрофа. Про цю страшну людську трагедію, яка наближалася до свого апогею, зведення головного командування вермахту, нарешті, повідомило німецький народ високомовними та бундючними словами: «У Сталінграді 6-а армія в героїчній і самовідданий боротьбі проти переважаючих сил росіян увінчує себе невмирущою славою».

Агонія затягується

На початку останнього тижня січня радянські війська не тільки посилили свій натиск на західну й північно-західну стінку вузько стиснутого «котла», але й перейшли в новий наступ із південно-західного напрямку в районі Піщанки та Воропонова. Сталеві колони їхніх танків чавили наші гармати і людей, які своєчасно не припинили вогонь і не здалися. Проте знесилені німецькі частини все одно ще де-не-де чинили запеклий опір, а під Воропоновим їм навіть ненадовго вдалося ще раз відкинути ворога. Та ніщо вже не могло затримати швидкого наближення фатального кінця. В бік Волги з Татарського валу вдарив тан-

¹ Ці свідчення очевидця — найкраще спростування зловмисної пропаганди, яка ведеться в ФРН з приводу того, нібито основна маса солдатів та офіцерів німецького угруповання на Волзі загинула в полоні.

ковий клин, який, пробиваючи наскрізь рештки розбитих з'єднань та колон автомашин, що відступали, розітнув наш «котел» на північну й південну частини. Це сталося 26 січня. Я сам був свідком цього прориву і суцільного хаосу, що його він викликав. Тепер радянські війська цілком спокійно почали з півдня на північ по шматочках знищувати «мішок», який простягся вздовж Волги майже на 20 кілометрів, «мішок», який був набитий людьми, що все ще чинили опір, а також хворими та пораненими. Через два дні після прориву до Волги танків із західного напрямку, радянські війська ще раз розчленили на дві частини південне угруповання «котла», перерізавши цим самим багато важливих комунікацій 6-ої армії.

Ніхто навіть не збирався дати офіційний наказ про те, щоб покласти край хаосові, який насувався, і масовій загибелі. До того, як німецькі війська панічно ринули в бік Сталінграда, в штабах з ініціативи командування армії ще раз серйозно обговорювався відчайдушний план прориву з оточення. Очевидно, після допущених фатальних помилок, хтось усе ще збирався діяти на свій страх і ризик. Передбачалося розірвати кільце оточення з допомогою прориву боездатних частин. Метою прориву повинно було стати з'єднання з південною та західною ділянками нашого фронту. Якщо ж цього не вдалося б досягти, то, як очевидно, вважало командування, все ж таки варто б викликати замішання в тилу ворожого фронту. Але це був божевільний план саморозвалу й самознищення, який не враховував багатьох сумних обставин навколишньої дійсності. Він також зовсім не брав до уваги величезної кількості хворих та поранених, яких довелося б залишити напризволяще! Тим-то командири всіх армійських корпусів з обуренням відкинули цей план.

Щоправда, командування армії в зв'язку з катастрофічним становищем ще раз звернулося до головного командування сухопутними військами з проханням негайно дозволити капітуляцію, яка, можливо, запобігла б остаточному розпадові та його найгіршим наслідкам. У відповідь воно отримало категоричне «ні» Гітлера. Командуючий армією й цього разу скорився наказам та вказівкам верховної ставки; хоч він давно вже міг переконалися в тому, що заходи, яких нібито вживає командування сухопутними військами і обіцяна Гітлером швидка ефективна допомога, були всього-на-всього обманом. Можливо, що Паулюс, на підставі інформації, яку одержував по радіо, був упевнений в тому, що його армія з оперативних міркувань повинна бути принесена в жертву, щоб

забезпечити відступ з'єднанням Кавказького фронту або взагалі розвантажити фронти інших армійських груп, які скрізь почали хитатися. «Капітуляцію забороняю! — радирував Гітлер 25 січня командуванню оточеного угруповання. — Армія повинна утримувати свої позиції до останньої людини й до останнього патрона!» Ці накази, в яких говорилося про «незабутній вклад у створення оборонного фронту», а згодом про необхідність «врятування Заходу», залишилися законом для командування 6-ої армії. Очевидно, принципи беззаперечного підкорення наказові й рабського послуху перед фюрером грали важливішу роль, ніж будь-які оперативні міркування, побоювання та сумніви. Значить, про те, щоб припинити боротьбу з міркувань гуманності, не могло бути й мови. Генерал-полковник Паулюс і начальник його штабу, чий фанатизм та впертість були добре відомі в штабах армії, наполягали на своєму фатальному рішенні. В свою чергу, багато генералів і штабів слухняно виконували згубні накази. Люди боролися, мучилися й гинули. Агонія армії затяглася ще на цілий тиждень.

Цілковиту безперспективність нашого становища особливо продемонстрували дві події — розсічення нашого «котла» й припинення регулярного постачання через повітря. Прорив радянських танків через Сталінград безнадійно покресав і перегасував частини та штаби, перервав усія зв'язки й прискорив процес загального розкладу. Командування армії перестало функціонувати, і важливі частини армійського механізму виявилися паралізованими.

24 січня останній транспортний літак, повний-повнісінький поранених, здійнявся в повітря з допоміжного аеродрому в селищі Сталінградське, який після втрати в середині місяця аеродрому в Пітомнику був поквапливо обладнаний самовідданими зусиллями солдатів тилових служб. Загалом наші льотчики з початку битви в «котлі» вивезли близько 40 000 поранених та спеціалістів. І тут, у Сталінградському, — як раніше біля останніх літаків, що відлітали з Пітомника, — на злітній доріжці відбувалися моторошні панічні сцени: радянські війська були вже близько, і, охоплені відчаєм, люди штурмували готові до зльоту машини, хапаючись за їхні шасі та фюзеляжі, плекаючи божевільну надію вирватися з пазурів смерті.

Постачання через повітря давно вже було паралізоване. Про централізований розподіл продуктів та інших вантажів, які привозили літаками, не було й мови. Оскільки літаки не могли більше приземлятися, на площадки, освітлені прожекторами, вночі лише скидали контейнери з продуктами. Та рейси транспортних літаків пов'язані були

Ці машини пройшли майже всю Європу...

з величезними труднощами, бо після 300-кілометрового ризикованого польоту над ворожою територією льотчикам доводилося мужньо долати густу завісу вогню радянських зеніток. Самовіддана допомога невтомних і відважних льотчиків транспортної авіації майже не давала ефекту. До того ж, скинені з літаків контейнери тут же захоплювали окремі підрозділи. В умовах розкладу, який дедалі посилювався, і катастрофи, що наближалася, кожен дбав лише про себе.

Радянські війська з усіх боків підступали до околиць Сталінграда. Залізне кільце знищення дедалі тугіше стягувалося довкола приреченої на смерть армії. Сцена, на якій розгорталася дія цієї жахливої трагедії, була моторошна і примарна. Це була гігантська купа руїн та уламків — Сталінград, який на 20 кілометрів простягся уздовж високого правого берега Волги, похмуře мертве місто з тисячею кровоточивих ран.

Протягом шести місяців руйнування і смерть справляли тут свої оргії й не залишили після себе нічого, крім обгорілих каркасів будинків, голих стін, заводських димарів, що стирчали над гігантськими обширами руїн, спалених заводів, безформних куп бетону, виверненого асфальту, погнутих трамвайних рейок, перекинутих розбитих вагонів, потрошених дерев у колишніх скверах, в яких валялися уламки скульптур. А під цією моторошною кам'яною пустелею розкинулося примарне підземне царство глибоких підвалів, погребів, нір, траншей. Туди й зарилося життя, над яким нависла похмура тінь повсюдної смерті. Це були місця жахливих мук і загибелі багатьох десятків тисяч нещасних, покинутих, безпорадних людей. Кожна яма, кожен погріб, кожен підвал, кожне сховище були вщерть забиті людьми.

І над усім цим полем руїн майже безпе-

первно висів артилерійський і мінометний вогонь, що, так само як і постійні повітряні нальоти, викликав нові й нові жертви серед скупчених у центрі міста солдатів приреченої на загибель армії, яка останнього тижня січня переживала тут пекло на землі.

Кількість пораних і хворих зростала просто-таки катастрофічно швидко. Коли радянські війська захопили район Гумрака й загальна панічна втеча до Сталінграда досягла свого апогею, командування 6-ої армії вимушене було все ж таки скасувати свій попередній наказ і дозволити залишати під час відступу пораних, але без лікарів і санітарів, що, звичайно, було небаченою жорстокістю. Пункти збору пораних, санчастини й лазарети в місті були й так переповнені і не могли вмістити всіх, хто потребував допомоги. Мабуть, добру половину тих, що залишилися ще в живих, становили хворі й поранені, і тисячі з них залишалися без допомоги, бо не вистачало перев'язочного матеріалу, медикаментів, морфію, примісень.

Марно благали ті, що вмирали, дати їм що-небудь, що вгамувало б їхній біль і взагалі поклало б край їхнім мукам. Лікарі, санітари й поховальні команди буквально валилися з ніг.

Поранені й хворі лежали скрізь цілими тисячами, вони стогнали, плакали, замерзали, марили, молилися. Але більшість із них покійно примирилася з муками, що випали на їхню долю, і впали в апатію. Вони лежали щільно один біля одного в підвалах зруйнованих будинків, біля вокзалу, навколо площі Полеглих Борців, в елеваторі, в підвалах театру, колишньої міської комендатури й інших незліченних підземних сховищах та норах серед гігантської купи руїн, яка називалася Сталінградом. Замерзла, мов камінь, земля не приймала незліченну

кількість трупів. Мертвих просто засипали снігом або складали штабелями. Їх більше ніхто не реєстрував і ніхто не цікавився їхніми особистими номерними жетонами. Під артилерійським обстрілом загорілося багатопверхове приміщення комендатури центрального району Сталінграда, перетворене на лазарет, набите вщерть хворими та пораненими. Незабаром це пристановище жаху поглинуло море вогню.

Тим-то не було нічого дивного в тому, що після майже сімдесяти днів тяжких боїв фізичний і моральний занепад оточених військ почав проявлятися у таких сумних явищах, які досі були нам незнайомі. В підземних сховищах то тут, то там серед хворих і поранених переховувалися здорові й боєздатні солдати. Почастішали випадки нетовариської поведінки, крадіжок продуктів, непідкорення наказам командирів і навіть відкритого бунту. По підземних лабіринтах тинялися солдати з різних дивізій, які одбилися від своїх частин або самовільно покинули їх, мародери й «заготівники», що на свій страх і ризик подалися на роздобутки яких-небудь харчів і намагалися уникнути відправки на передову. Вони добре знали, що контейнери з продуктами, які скидають із літаків, падають не тільки на спеціально призначені для цього площадки. Серед руїн будинків і в темних дворах, на протоптаних через купи цегли й щебеню стежинках та в траншеях іноді можна було знайти дещо з харчів і приховати, бо іноді згори замість мін падали кільця ковбаси, буханці хліба в целофановій упаковці та пачки шоколаду. Елементарний інстинкт самозбереження не залишав місця для роздумів про дозволене і недозволене. Так само, як стиралася різниця між фронтом і тилом, почала стиратися відмінність у чинах та поведінках.

Останнім часом у Сталінграді було запроваджено надзвичайне воєнно-польове законодавство, яке передбачало якнайтяжче покарання за будь-яку провину. Мародери підлягали розстрілові протягом 24 годин. Офіцерські патрулі й польові жандарми, які никали скрізь, дістали наказ у разі необхідності вдаватися до найнещадніших заходів. Внаслідок цього не одна сотня німецьких солдатів, які не витримали всіх нещасть, що звалилися на них, загинула від рук своїх.

І все ж таки про деморалізацію військ у справжньому розумінні цього слова не було підстав говорити: надто великі страждання впали на голови людей і надто велика була пов'язана з цими стражданнями апатія. З цієї ж самої причини не було підстав говорити й про самовідданість у бою та героїчний опір. Звичайно, подекуди траплялися прояви власної бойової ініціативи та самопожертви. Але загалом і в цілому до самісного кінця скрізь панувала тупа покірність долі. Це був скоріше мовчазний героїзм примирення зі своєю долею, героїзм страждання й терпіння. І навряд чи були випадки, щоб хто-небудь гинув справжньою солдатською смертю, свідомо жертвуючи собою заради інших. Тут, мабуть, є більше підстав говорити про останній відчайдушний самозахист, продиктований інстинктом самозбереження, або про повільне згасання давно вже знесилених, виснажених людей.

І цій масі підкошених голодом, змучених морозом людей, за плечима в яких уже стояла смерть, наказували й далі чинити безглуздий опір. Керівні штаби, як і досі, ставили бойові завдання, наказували йти у контратаки, суворо забороняючи часткову капітуляцію та інші самовільні дії, до яких мали намір удатися окремі підрозділи. Не забували й про поповнення для фронтових

Гітлерівські генерали, захоплені в полон.

частин. Це сумне завдання було покладено на так звані «команди для збирання героїв». Ці команди прочісували підвали, сховища й видовбані в землі нори, аби витягти звідти всіх, ще боєздатних, солдатів. І люди, яких витягали із смердючих, повних диму підземних сховищ та нір, нічим не відрізнялися від тих знеможених, нещасних, які манячили на пунктах зборів для солдатів, що відбилися від своїх частин, солдатів з зарослими, позападалими щоками, солдатів, що не мали більш-менш пристойного зимового обмундирування, що зовсім вибилися вже із сил. Таке було це зібране з тяжкою бідною поповнення, яке, підкріпившись біля польових кухонь ріденьким супом та пісною кошиною, вирушало на передову, щоб продовжити опір до останнього патрона! Це були вже не солдати, а жалюгідні людські руїни, яких знову гнали назустріч ворогові для того, щоб утримати «фортецю Сталінград», якими, не вагаючись, жертвували, щоб ще трохи відтягти остаточний крах. Якщо окремі фронтові офіцери із співчуття до змучених людей, що втратили свою боєздатність, і утримувалися від виконання деяких наказів, то в цілому не видно було кінця цій масовій бойні, бо наказ командування армії про опір до останнього солдата залишався в силі. Жорстоке й безжалісне жертвоприношення тривало.

Ми слухаємо панахиду по самих собі

У величезній могилі Сталінграда всі сховища, нори, погребі й склепінчасті підвали були вщерть забиті людьми. Вхід до нашого підвалу зачинявся опускними дверима, які захищали нас від холоду. Якийсь час навколо ще стояли напівуцілілі будинки. Це була північна околиця міста — Спартановка. Неподалік, серед руїн Тракторного заводу, розташувався генерал Штрекер, командир відрізаної од решти угруповання північної частини «мішка». Разом із своїми гренадерами він спочатку вирішив був чинити опір до кінця. Наша маленька група, що одірвалася від штабу корпусу, підкорялася безпосередньо штабові Штрекера. Нам доручили організувати центральний пункт по збору солдатів, що відбилися від своїх у північній частині «мішка». Керував цією справою, і то досить енергійно, наш корпусний ад'ютант, літній полковник із пруської офіцерської родини. Його гарячкова діяльність на цьому поприщі викликана була не

Фельдмаршал Паулюс після розгрому його армії.

тільки почуттям обов'язку, але й потребою чимось зайнятися.

Виконуючи окремі доручення, я побував у різних пунктах міста, де точилися бої. Я блукав серед страшних руїн і здригався від жаху. Картини, які я там бачив, потім іще довго переслідували мене, не давали спокою під похмурим склепінням підвалу, де залізна грубка зігрівала нас благодатним теплом. Там, як правило, відбувалася наша бідна трапеза, і ми врочисто й повільно з'їдали по шматочку роздобутої конини та п'ятдесят грамів хліба. Ми, офіцери розгромленого штабу, краще за інших розуміли катастрофічне становище, і це тільки зміцнювало в нас почуття безнадії та самотності.

В мої обов'язки входив збір найрізноманітнішої інформації про обстановку. Тому я підтримував тісні контакти із штабом швабської дивізії, яка раніше входила до складу нашого корпусу, а тепер розмістилася неподалік від нас у лабіринті підвалів. Там я часто бував у своїх давніх знайомих із розвідвідділу. Під час утечі їм пощастило врятувати військову рацію і, тепер вона стала нам у пригоді.

Вранці 30 січня в бліндажі розвідвідділу, як і завжди, панував похмурий настрій. На-

чальник відділу, капітан, який уже давно впав у песимізм, був похмуріший, ніж будь-якого іншого дня. Його високий помічник, який сильно охляв від голоду й помітно постарів, як завжди, жував хлібне зерно, яке він дбайливо ховав у спеціальному пакетіку. В підвалі зібралися офіцери штабу. Ми прийшли послухати промову Герінга, про яку було повідомлено заздалегідь, хоч і не покладали на неї ніяких надій, бо надіятися вже не було чого. Чи почує сьогодні Німеччина страшну правду про катастрофу на Волзі? Можливо, ця промова прозвучить хоча б як невелика втіха, і ми розповімо про неї нашим товаришам!

Ефір доніс до нас бравурну музику маршу, яка в берлінському міністерстві авіації була прелюдією до врочистого засідання з нагоди десятиї річниці «третього рейху». Серед сталінградських руїн ця музика зовсім дисонансувала з нашим гнітючим настроєм. Невдовзі почувся голос Герінга. У своїй довгій промові, що раз по раз заглушалася гуркотом бомб і снарядів, які падали навколо нас і від яких здригалися стіни сховища, рейхсмаршал вихваляв фюрера та його титанічну діяльність, силу нового, твердого, мов граніт, світогляду, який, зокрема, у запеклих битвах на Сході допоміг досягти того, що здавалося неможливим. Потім він говорив про ворога й про гігантські масштаби битви біля волзької фортеці, де радянські люди, незважаючи на те, що їхні сили давно вже вичерпалися, роблять останні відчайдушні зусилля. Правда, ворогові насилу вдалося зібрати останні резерви з підлітків та виснажених стариків, вливши їх до складу передових батальйонів. Цих голодних, тремтячих від холоду людей тримають у полку лише з допомогою батога та пістолета, і їх женуть у бій комісари під кулеметним вогнем. Цей фанатичний натиск диких більшовицьких орд, — вів далі Герінг, — і стримується на Волзі у найвеличнішій за всю німецьку історію героїчній боротьбі, в котрій, як один, беруть участь усі — від солдата до генерала. Герінг порівнював безприкладний героїзм і доблесть солдатів 6-ої армії з невмирущим подвигом Нібелунгів, які в своєму охопленому вогнем чертозі вгамовували спрагу, що мучила їх, власною кров'ю і стояли на смерть. Навіть за тисячу років кожен німець із священним трепетом та благоговінням згадуватиме про цю битву, пам'ятаючи про те, що саме там, на Волзі, всупереч усьому, вирішувалася доля німецької перемоги. До краю напруженим, тремтячим голосом оратор нагадав про героїчний приклад останніх готів і, нарешті, про подвиг спартанців у фермопільській ущелині, які не здригнулися й не відступили, поки не полягли всі до одного. Точнісінько таке ж

становище і в Сталінграді. Так само, як цар Леонід та його соратники, що захищали грецький перевал, німецькі герої на Волзі наклали головами за Німеччину, як цього вимагають закони честі й ведення війни.

Під час цієї пишномовної й наскрізь брехливої промови, сповненої істеричного екстазу, реакція глибоко розчарованих і обурених офіцерів ставала все ворожішою. Їхні погляди, жести і слова свідчили про гнів, що закипав у них із страшною силою. Ті, хто, можливо, до останньої хвилини покладали ще надію на обіцяний порятунок, тепер з жахом збагнули, що на батьківщині, де рідні все ще сподіваються побачити їх, 6-ту армію остаточно списали з рахунку. Всі ми зрозуміли, що тільки-но прослухали панахиду по самих собі.

Виходить, од нас вимагали, щоб з нагоди десятиї річниці «третього рейху» ми піднесли в подарунок Німеччині новий героїчний епос. Без сумніву, дехто просто хотів нажити собі політичний капітал на нашій катастрофічній поразці, винуватцями якої було верховне командування і, зокрема, сам Герінг зі своїми невиконаними легковажними й хвалькуватими обіцянками забезпечити наше постачання через повітря. Мерзенна спроба обкурити фіміамом жажливу загибель 6-ої армії і створити ореол героїзму навколо того, що було насправді глузуванням над усіма законами людяності, викликала в мене гнів і огиду. Під час цієї промови передо мною виразно постала картина загального розпаду, хаосу та агонії багатьох десятків тисяч людей, які терпіли невимовні муки. Якби я не бачив навколо себе такої страшної дійсності, — все це здавалося б жахливим сном. Хто міг сумніватися у тому, що слова Герінга — це удар ножем у серця наших рідних і близьких, котрі тепер утратять будь-яку надію на наше врятування? Отже, на батьківщині нас уже офіційно поховали!

Створення героїчної легенди навколо нашої 6-ої армії та її міфічне прославлення мали на меті приховати страшну правду. Те, що спочатку видавалося за героїчний подвиг німецького солдата на Волзі, давно перетворилося на масову різню, яка з наказу верховного командування тривала до самого кінця. Патетичне славослов'я явно мало на меті відвернути увагу від катастрофічних наслідків злочинно-дилетантського ведення війни й вигородити винуватців цього злочину.

Списані й поховані! Таке гнітюче враження справила на тих, хто корчився в муках сталінградського пекла, блюзнірська промова Герінга. Ця промова прозвучала, як останній цинічний окрик і наказ до кінця брати приклад із спартанських героїв.

Повертаючись під мінним обстрілом до свого підвалу, я згадав промови Герінга, які він виголосив минулої осені, і мені стало зрозуміло, чому 6-й армії весь час забороняли зробити спробу прориву й відступу, не дозволяючи навіть думати про свободу дій та капітуляцію. Збереження політичного та воєнного престижу вимагало нашої загибелі! Звідси й впливали безглузді накази чинити опір до кінця. Саме на цьому й налягала головна ставка Гітлера після того, як будь-яка ефективна допомога для нас стала неможливою і зникли передумови для подальшого опору. Різкий голос рейхсмаршала ще довго бринів у моїх вухах. З огляду згадував я його заклики наслідувати приклад спартанських героїв у фермопільській ущелині та інші страхітливі порівняння, якими рясніла його промова. Я інстинктивно відчував, що йдеться про спробу взяти в героїчні рамки злочин, замаскувавши його словами про національну честь. Чи доводилося будь-коли ще комусь, крім нас, обманутих у своїй вірі й відданості, в такій жахливій мірі відчувати на власній шкурі страхітливую невідповідність між потоком пишовних фраз і страшною дійсністю? У ті дні мені дуже хотілося, щоб на батьківщину повернулося якомога більше учасників битви, котрі могли б розповісти всю правду про Сталінград і не допустити виникнення недоречних легенд.

Надто болісним для мене було усвідомлення того факту, що всі командні інстанції та штаби оточеного угруповання, по суті, мали тільки одне завдання — дбати про героїчну позу під час масової бойні та ефективний кінець трагедії.

Ганебний кінець

І лютого нам стало відомо, що головнокомандуючий 6-ої армії Паулюс разом із своїм штабом та двома південними угрупованнями німецьких військ здався в полон. Незадовго до цього він дістав звання генерал-фельдмаршала. Це дещо гротескне підвищення в годину остаточного краху було водночас вдячністю верховного командування та прощанням. Однак того прикладу героїзму, якого від нього очікували в гітлерівській ставці, фельдмаршал так і не дав.

Повідомлення німецьких газет і радіо в унісон з промовою Герінга після капітуляції Паулюса намагалися створити враження, ніби фельдмаршал у ту хвилину, коли до його сховища вдерлися радянські солдати,

спалював секретні документи, а решта генералів нібито лежали біля кулеметів і відстрілювалися, поки на них не навалилися вороги і не зв'язали їх. Відповідні картинки показували німецькому народові й ілюстровані журнали, що з цією метою публікували фальсифіковані фотографії. Однак насправді все було зовсім інакше. Ми підраховували, що з південної та центральної ділянки «котла» в полон разом із своїми штабами здалося понад п'ятнадцять генералів. Незабаром московське радіо повідомило більш точну цифру й назвало імена всіх генералів. Проте, що багато хто з цих генералів та старших офіцерів пішли в полон навіть із заздалегідь спактованими великими валізами, я дізнався пізніше.

Перекладач фельдмаршала, прибалтійський зондерфюрер у чині капітана, згодом детально розповів мені про те, як відбувалася капітуляція армійського штабу. Процедура розпочалася в підвалі універмагу на центральній площі міста лише після того, як було налагоджено контакт з передовими радянськими частинами. Головнокомандуючий, який перебував у стані прострації, всю ініціативу віддав начальникові штабу, генералу Шмідту. І Шмідт, який до останньої хвилини вважався душею опору, зробив усе можливе, щоб уникнути бойових дій на своєму командному пункті й без ускладнень провести капітуляцію, яка до цього моменту суворо заборонялася. Розмова була недовга, і ніхто нічого не підписував. Просто припинили опір і здалися переможцеві, не дбаючи про дальшу долю решти бойових груп. Фельдмаршал висловив побажання, щоб переможці ставилися до нього, як і до будь-якого іншого полоненого¹. Цим самим він зрікся офіційної ролі, яку досі грав у воєнно-політичних інтересах верховного командування, і, внутрішньо зламаний, odmовився від свого жезла полководця. Його повезли в закритій машині, і він більше не бачив своєї армії, яка благала небо про порятунок і яку він приніс у жертву.

Командування 6-ою армією практично ще кілька днів тому перестало керувати військами. Один з останніх наказів, які дійшли до нас, гласив, що треба боротися буквально за кожен п'ядь землі й захищати командні пункти. Отже, хоча там, на південній ділянці «котла», всупереч волі Гітлера і всім попереднім наказам, боротьбу було припинено, тим часом на нашій ділянці й далі мало тривати безглузде кровопролиття.

Звістка про капітуляцію пробудила в мені колишні таємні побоювання, сумніви і смуток, які не давали спокою протягом останніх тижнів. Почуття громадянського обурення й болісне усвідомлення того, що власни-

¹ Це твердження не відповідає дійсності. (Прим. ред.).

Розгромлені гітлерівські частини кидали зброю.

ми силами я не можу змінити становища, все дужче мучили мене. Може, це всього-навсього був інстинкт самозбереження. А може, просто зрада солдатського обов'язку з мого боку, малодушність і боягузтво в таку критичну годину? І саме тепер у мені знову ожили почуття й думки, які досі мучили і під впливом яких я на початку війни запитував себе: в ім'я чого й кого ти повинен принести цю жертву? Аналогічне запитання, яке, по суті, ніколи не покидало мене, тепер постало передо мною на весь свій велетенський зріст. В ім'я чого билася вся армія? Чи йшлося тут, у Сталінграді, як і в усій нашій боротьбі загалом, про благородне, високе, священне завдання, про морально виправдану мету, заради досягнення якої треба було проявити свою самовідданість і навіть накласти головою? Чи могли правила солдатської честі й дисципліни вимагати від нас, як щось само собою зрозуміле, такої надлюдської стійкості в ім'я програної справи? Чи справді ця страхітлива жертва могла мати вирішальне значення для наслідку війни, і чи могла вона принести користь Німеччині, нашому народові? Чи не була це надто висока плата за здійснення тих оперативних задумів, якими керувалося верховне командування? Мої давно назрілі побоювання переросли в приголомшливу впевненість: те, що відбувалося тут, у Сталінграді, було

трагічно безглуздим жертвоприношенням і зрадою хоробрих, самовідданих солдатів. Призвідники цієї катастрофи цинічно зловжили нашим довір'ям. Нас обдурили, ввели в оману й прирекли на безславну загибель. Солдати 6-ої армії вмирили зражені, у всьому зневірені. В моєму серці росло болісне усвідомлення марності й безглуздості всього того, що коїлося навколо.

Передо мною у всій своїй глибині розкрилася згубна безглуздість будь-якої війни взагалі. Чіткіше, ніж будь-коли до цього, я уявив собі те горе й сльози, які випали також на долю інших народів та інших європейських країн, котрим німецький солдат і німецька зброя принесли стільки мук і лиха. Чи ми, недавні переможці, не забували надто легко, що скрізь і всюди йдеться про живих людей, про їхню власність і їхнє людське щастя? Мабуть, лише поодинокі з нас думали про те, що страждання і смерть, породжені нашим військовим ремеслом, колись упадуть і на нас самих. Ми несли свою тотальну війну в усі кутки Європи, жорстоко вриваючись у долю інших народів, сіючи скрізь горе і смерть. При цьому ми майже не цікавилися причинами, необхідністю та правомірністю того, що відбувалося, і мало думали про серйозність узятій на себе політичної відповідальності. Ми сіяли горе й смерть, і зараз вони безжалісно впали на

наші голови. Степ біля Дону й Волги зросили потоки дорогоцінної людської крові. Тут знайшли свою могилу сотні тисяч людей: німці, румуни, італійці, росіяни та представники інших національностей. Російські люди, без сумніву, принесли страхотливо великі криваві жертви в цій жорстокій сталінградській битві. Але, захищаючи свою батьківщину від чужоземних загарбників, вони знали краще, ніж ми, за що віддавали своє життя. Особливого співчуття заслуговували кілька тисяч полонених червоноармійців, які, перебуваючи за колючим дротом у таборі Воропоново й терплячи голод та холод, змушені були поділяти нашу страшну долю. Гіркі думки, які весь час не давали мені спокою й мучили мене, допомогли мені зрозуміти, наскільки притупилися наші почуття, якщо ми могли миритися з повсюдною безмежною зневагою людської гідності й людського життя та насильством над ними. Водночас у мені зростали жах і огида до цього страхотливого Молоха, до війни, яка з самого початку перебувала в непереборній суперечності з усіма моральними та релігійними принципами.

Отже, до невимовних фізичних мук, у дні, які передували загибелі нашої 6-ої армії, додався також глибокий душевний біль, який краяв серця безпорадних, приречених на загибель людей, а також душевні конфлікти, породжені голосом сумління. Скрізь, де я тільки бував і куди кидав погляд, я бачив одну й ту саму картину. І те, про що я дізнався згодом, ще більше зміцнило враження, яке склалося в мене. Той, хто чітко не уявляв собі передумов і причин краху, здогадувався про них у своєму похмурому відчаї. Тепер уже багато офіцерів та командирів обурювалися божевільним наказам, що надходили із ставки фюрера й передавалися далі командуванням армії. Цим самим вони зрікалися давно вже вихолощених понять про військову честь і дисципліну, за які командування армії хапалося до самого кінця. В беззаперечній покорі вони почали вбачати не прояв солдатського духу, а лише безвідповідальність. Ці незвичайно тяжкі умови, в яких ми опинилися, зрештою не могли до кінця зрозуміти у віддаленій від нас на дві тисячі кілометрів ставці Гітлера, хоча вона, у всякому разі до 20 січня, одержувала регулярну інформацію від спеціально прикомандированого до оточеного угруповання офіцера генерального штабу.

Наказ чинити опір до останньої людини й до останнього патрона так ніколи й не було скасовано. До останньої хвилини офіційно заборонялося надавати свободу дій окремим військовослужбовцям або цілим групам, і спроби прориву поодинокі розцінювалися, як дезертирство. Однак з політично-

моральної точки зору знаменним було те, що, всупереч наказам згори, думка про можливість дій на свій страх і ризик набувала все більшого поширення. Нам було відомо, що скрізь, буквально до штабу армії, зусією серйозністю виношувалися і готувалися плани прориву. Останнім часом то тут, то там почали навіть робитися спроби здійснити ці плани. Це була вже відкрита непоко-ра. Всупереч існуючим наказам, набула поширення думка, що при повній безнадійності становища цілком допустима можливість спроби прориву через ворожий фронт. У міру наближення краху свободу рішення і дій у багатьох штабах і частинах почали розглядати, як щось само собою зрозуміле. Деякі групи кваліфіковано пакували свої похідні ранці й кидалися в божевільні авантюри, які могли закінчитися лише їхньою загибеллю.

Оскільки централізованих наказів не було, багато командирів, які зберегли почуття відповідальності, діяли останнім часом на власний розсуд, щоб покласти край непотрібному кровопролиттю. На околицях Сталінграда — спочатку на південній — дрібні й великі групи самостійно припиняли опір і капітулювали. Знайшлася навіть одна дивізія, — звичайно, на той час од неї залишилася жалюгідна жменька, — яка в повному бойовому порядку здалася в полон на чолі з генералом. На решті дільниць у хаосі, що панував там, одні капітулювали, а інші продовжували чинити опір.

Багато солдатів і офіцерів 6-ої армії, які впали у відчай, шукали останнім часом вихід у самогубстві або в добровільній смерті під кулями. Усіх нас потрясли вчинки двох генералів. Один із них, командир дивізії із Дрездена, застрелився після того, як попрощався із сином, молодим лейтенантом. Другий, командир дивізії з Нижньої Саксонії, тактичною емблемою якої був листок конюшини (йому дивізія вважалася «щасливою»), вийшов із гвинтівкою в руках на передову лінію, загинув, не бажаючи дивитися на загибель своїх підрозділів.

Серед нас побутували й ширилися найсуперечливіші думки про те, що вважається допустимим, а що ні. Одні вважали, що самогубство — це таке ж порушення солдатського обов'язку, як і капітуляція або здача в полон. Інші ж запевняли, що після такої самовідданої боротьби і в такому безнадійному становищі, в якому ми опинилися не своєю виною, такі речі цілком допустимі.

Одні продовжували боротьбу, намагаючись виконати свій солдатський обов'язок, інші ж у відчай накладали на себе руки, капітулювали, і німці стріляли в німців, які хотіли здатися в полон. Та більшість усе ж таки чинила опір, тупо підкорившись фата-

лізмові, або взагалі нічого не робила, покірно зносячи муки, і гинула. Справжній солдатський дух давно вже був спотворений до невпізнання. Мужність і героїзм, одверто кажучи, стали звичайним жестом відчаю. До останньої хвилини давалася взнаки відсутність рятівного рішення, яке, за наказом згори, поклало б край нашому нестерпному становищу.

Капітулювавши раннього ранку 31 січня, наш головнокомандуючий іще задовго до цього випустив зі своїх рук керівництво подіями. Боротьба припинилася тільки для нього, його штабу та найближчого почту. Не оголосивши останнього наказу по армії, не сказавши жодного слова прощання або вдячності своїм військам, які з нелюдською стійкістю пройшли крізь усі бої і труднощі, новоспечений фельдмаршал зішшов зі сцени і здався у полон. Ганебний кінець!

На щастя, ми тоді не дізналися про радіограму, яку наш головнокомандуючий від імені 6-ої армії буквально перед самим кінцем особисто послав Гітлеру з нагоди десятиї річниці приходу до влади націонал-соціалістського режиму. Ця привітальна телеграма, в якій говорилося про прапор із свастикию, який майорить над Сталінградом, а також про те, що відмова капітулювати буде прикладом для співвітчизників на батьківщині та для майбутніх поколінь, очевидно, мала на меті дати в руки політичного й

воєнного керівництва рейху матеріал для пропаганди й для створення потрібних міфів. Якби ми були дізналися тоді про цю телеграму, то в колі наших товаришів не зрозуміли б цього конвульсивного жесту, породженого, очевидно, повним відчаєм. Більш того, ми з обуренням відкинули б його. І скільки інших солдатів 6-ої армії солідаризувалися б із нами в цих почуттях!

Коли й за яких обставин вирішиться наша доля? Це боязке запитання тривожило нас—тих, що знаходилися на північній ділянці «котла». Відповідь обов'язково повинна була прийти. Чому фельдмаршал не капітулював разом із своєю армією і чому він не захотів організованою здачею в полон покласти край безглуздому опоріві? Адже, очевидячки, все ж таки була можливість своєчасно подбати про належні заходи? І чому він наостанку не скасував принаймні наказу боротися до кінця й не надав свободи дії іншим, коли сам разом зі своїм штабом вийшов із війни? Тепер радянські війська кинуть проти нас свої вивільнені сили, і, напевно, спробують зігнати на нас свою лють, викликану нашим опором. Ми почували себе самотніми, покинутими і батьківщиною, і армією і, перебуваючи на порозі між життям і смертю, з тривогою намагалися заглянути в майбутнє.

Переклад з німецької

Над площею героїчного міста замайорів червоний прапор перемоги.

КРОВ

НЕ ЗМИВАЄТЬСЯ

Вже більше року триває у Франкфурті-на-Майні процес «Мульки та інших». Так зашифровано суд на 22 катами з концтабору Освенцім. І саме цей процес став прикладом того, як власті Західної Німеччини ставляться до гітлерівських злочинів і до тих, хто вчиняв їх.

Тричі на тиждень відбуваються засідання, але тепер вже не в старій ратуші, як спочатку, а в ново-збудованому приміщенні — «Гал-лусхауз».

Журналісти вважають, що це переміщення викликане не стільки процесуальними, скільки етичними міркуваннями. Адже у ратуші проходять шлюбні церемонії, з цією славнозвісною будовою охоче знайомляться іноземні туристи. Тож нікого не приваблює перспектива зустрітися віч-на-віч з гітлерівськими душогубами у людській подобі.

Взагалі, боннські власті увесь час намагаються якомога ізолювати громадськість від процесу у Франкфурті-на-Майні.

Перед судом присяжних пройшли вже десятки свідків, — представники 28 національностей. До обвинувального висновку, що початково мав 700 сторінок, додано сотні нових документів і речових доказів. Під тиском неспростованих свідчень розпалась вироблена спільно обвинуваченими і адвокатами тактика: повна «втрата» па-

м'яті, відмова від зізнань або, в крайньому випадкові — визнання лише тих дій і вчинків, що не обтяжують вже пред'явлених обвинувачень.

Частина адвокатів, особливо такі, як Латернсер, Ашенауер, Штол-тінг і ще деякі намагаються будь-що вигородити своїх підзахисних, обороняючи не стільки їх, скільки

ЛЮДСТВО ЦЬОГО НІКОЛИ НЕ ЗАБУДЕ!

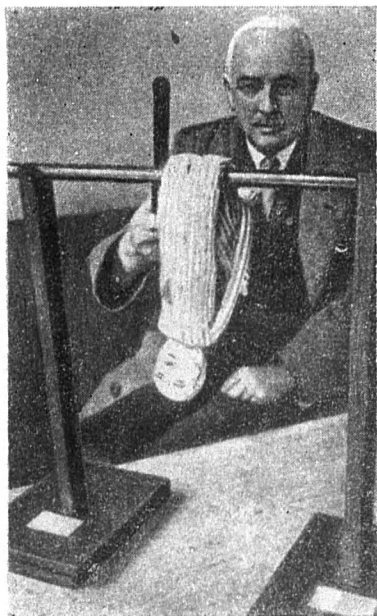

Іх були мільйони. жертв фашизму.

Жіночий барак в Освенцімі. Звідси був лише один шлях — у печі крематорію.

«Винахід» гітлерівського недолюд-ка Богера. У такий жахливий спо-сіб катували в'язнів Освенціма.

систему, що зробила можливим такі страхотливі злочини проти людства. Вони вдаються до най-провокаційніших прийомів — аж до вимоги арешту свідків, аби тільки нейтралізувати, скомпрометувати їхні свідчення.

Але цілком зрозуміло, що лю-дей, які пройшли через дантоне-пекло Освенціма, вже не заляка-ють театральні істеричні вигуки Латернсера. Преса відзначає, що всі без винятку свідки тримають-ся з надзвичайною гідністю, вони неспростовно довели: поки жити-ме на свободі бодай один з ка-тюр, людство не знатиме спокою. Ось на лаві підсудних, поряд з та-кими звірами у людській подобі, як Богер чи Кадук, сидить обви-нувачений у співучасті Перрі Бро-ад. Це дещо відмінний тип. Його називають «елегантним», «рафіно-ваним», «інтелігентним». Він наро-дився в Ріо-де-Жанейро. Батько його був англійцем, мати німкою, яка, розлучившись з чоловіком, переїхала з сином до Німеччини. Молодий Перрі володів кількома мовами і став працювати у полі-тичному відділі гестапо, потім — у таборі Освенцім. Після війни по-трапив у полон до американців і за власним бажанням написав щось на зразок спогадів про та-бір, не згадуючи однак про свою «діяльність». Пізніше, на Нюрн-берзькому процесі ці спогади фі-гурували як документ, що викри-ває злочини есесівців, а їх автор виступав у ролі перекладача. По-тім він зайнявся комерцією, і при-

ятелі його були впевнені, що Пер-рі зробить кар'єру. Та не судило-ся.

Свідки Вассершторм з Мексики, поляк Гловацький, Регіна Штейн-берг з Братислави, нарешті праж-ський робітник Ота Фабіан неспро-стовно довели безпосередню участь Перрі Брода у злочинних масових убивствах освенцімських в'язнів.

Ота Фабіан, наприклад, розпо-вів таке: «Влітку 1944 року, під час чергового масового розстрі-лу, Перрі стояв поруч. Поки зни-щували чоловіків, він спостерігав. Коли ж привели голих жінок, Пер-рі протоплився наперед і гукнув своєму есесівському колезі: «По-чекай, це молоденька, залиш її мені!» Він приклав до потилиці своєї жертви пістолет і натис гач-чок. Так Брод перестріляв того дня десятки жінок, приречених на смерть».

Підсудні однак не втрачають нахабства, сподіваючись коли не на повне виправдання, то, прина-ймні, на типовий для подібних процесів м'який вирок. А чом би й ні? Підраховано, що засуджені у ФРН гітлерівські вбивці діста-ють в середньому 10 хвилин по-збавлення волі і одну марку штрафу за кожну вбиту ними лю-дину. А хіба в тому ж Франкфур-ті, у тому ж таки залі не пройшов

легко і швидко інший процес — над помічниками Адольфа Ейхма-на есесівцями Ото Хунше і Герма-ном Крумеєм? На совісті цих «експертів з єврейського пита-ня» — 300 тисяч людей, засланих і знищених в Освенцімі. Але суд повністю виправдав Ото Хунше, а Крумея засудив на п'ять років по-збавлення волі з урахуванням по-переднього ув'язнення. Таким чи-ном зараз і Крумей вже на волі.

«Сподівання» підсудних підтри-мує і боннська реваншистська преса. Недарма ж Освальд Кадук вимагає, щоб йому щодня купува-ли неонацистський листок «Дей-че національ унд зольдатен-цей-тунг».

В той самий час, коли перед судом у Франкфурті виступали колишні в'язні Освенціма і називали безліч імен ще непокараних душогубів з табору (а їх було близько 7 тисяч!), боннські власті не посоромилися оголосити, ніби-то переважну більшість воєнних злочинців уже покарано, отже, можна з 8 травня 1965 року вза-галі припинити переслідування гітлерівських злочинців «за давні-стю».

Але хто сказав, що всіх вурда-лаків покарано? Звернімося до виданої в НДР «Білої книги». В ній, між іншим, переконливо по-казано прямо протилежне став-

ТАКИХ ТИСЯЧОКРАТНИХ УБИВЦЬ НАМАГАЮТЬСЯ В БОННІ ВИПРАВДАТИ І АМНІСТУВАТИ.

Вільгельм
Богер

Роберт
Мулька

Освальд
Кадук

Клаус
Ділевські

лення двох німецьких держав до злочинів, учинених гітлерівською машиною проти людства.

Державні органи Німецької Демократичної Республіки викрили 16572 воєнних злочинця, з яких засуджено 12807, серед них — не тільки ті, хто вчиняв масові вбивства військовополонених, в'язнів концтаборів і мирного населення, але і діячі гітлерівської юстиції, воєнної промисловості, державного апарату. Нині в органах юстиції НДР, наприклад, немає жодної людини, яка була б пов'язана у минулому з націонал-соціалістською партією.

В той же час, як показує «Біла книга», у ФРН виявлено щонайменше 80 тисяч воєнних злочинців. Справи їх порушено лише проти 12457 осіб, перед судом стали усього 5242 злочинця, але 3872 з них — виправдані!

Дивуватися з цього не доводиться, бо «Біла книга» поіменно називає тих, хто, незважаючи на своє минуле, продовжує залишатися біля державного керма ФРН. Більше тисячі гітлерівських юристів вершать нині правосуддя в ФРН, і серед цих «жерців Феміди» є такі, що винесли свого часу по 800 смертних вироків невинним жертвам!

Згідно з новими відомостями, нині вже виявлено в ФРН 160 тисяч гітлерівських злочинців. Характерно, що цю цифру не так давно назвав Ервін Шюле — керівник «Центрального відомства по розслідуванню нацистських злочинів» у Людвігсбурзі. Проте сам Шюле й не поспішав посадити на лаву підсудних усю цю зграю трупарів. Навпаки, він, хоч і рядився в тогу об'єктивного юриста, намагався будь-що реабілітувати злочинців. Так, Ервін Шюле, висловивши якість бажання познайомитися з документами, що зберігаються в Польщі, ніяк, проте, не «наважувався» виїхати до Варшави. А коли Шюле прибув-таки, нарешті, до Варшави, виявилось, що цей «об'єктивний юрист» від дня заснування нацистської партії був її активним діячем, брав участь в окупації Франції, як прокурор «чинив правосуддя» на окупованих територіях Радянського Союзу, отже, сам є також гітлерівським злочинцем!

Цей черговий боннський скандал проливає додаткове світло на причини, які спонукали власті ФРН домогатися припинення з 8 травня 1965 року переслідування нацистських злочинців «за давністю» заподіяного злочину.

Адже ідеться про повну реабілітацію й тих колишніх гітлерівців, які нині займають високі посади в боннському судовому апараті, у бундесвері, у державних органах ФРН.

Міністр юстиції ФРН Бюхер в

інтерв'ю журналові «Дер шпігель» не посоромився заявити, що населенню республіки, очевидно, доведеться співіснувати із злочинцями. Він сказав: «Нашою долею є жити з Кадуком...» Та коли б тільки з одним Кадуком! Але таких убивць — десятки тисяч тільки у Західній Німеччині, не кажучи вже про інші країни, де переховується також чимало катюг.

«...Мене переслідує страхітлива думка — думка про те, що одного разу я зустріну людину, яка у 1944 році по-звірячому вбила в Равенсбрюку мою стареньку матусю. Може, це станеться в Гамбурзі, може в Кельні. І тоді виявиться, що вбивця, який має на своїй злочинній совісті тільки йому одному відоме число таких же звірячих убивств, є в очах своїх сусідів так званим зразковим батьком, солідним провізором, провінційним службовцем, музикантом, або ще кимось...» — так писав у газеті «Жице Варшави» відомий польський поет Станіслав Ришард Добровольський, немовби висловлюючи почуття всіх тих, хто довіку не забуде коричневої чуми і її жертв.

Уряди СРСР і Польщі, Норвегії і Франції, Австрії і Чехословаччини, сенатори США, письменники Польщі і НДР, видатні вчені і громадські діячі, — важко навіть перелічити держави, організації і окремих осіб, що своїми законодавчими актами чи особистими виступами з усією категоричністю підтверджують єдино можливий за цих умов принцип: ніяких строків давності, жодної милості катам, справедливої кари гітлерівським злочинцям!

Неважко зрозуміти, до чого може призвести амністія гітлерівцям. Це значить, що Західна Німеччина перетвориться на своєрідну резервацію, куди негайно після амністії ринуть усі ті, хто ще уникає справедливої кари. Це значить — випове десть із нори Мартін Борман, коли він ще живий, це значить — виїде із своєї схованки тисячократний убивця Йозеф Менгеле. Це значить, що Західна Німеччина стане ще більш небезпечним вогнищем фашизму і війни, бо гітлерівські злочинці — невиправні вороги народів.

Але людство має надто сумний досвід. І нині, в травень 1965-го, у славне 20-річчя історичної перемоги, на священному вогні солдатських кладовищ, на згарищах освенцімських крематоріїв людство присягається — в ім'я Людини відстояти мир на землі, перешкодити намірам новоспечених Геростратів. Час не змив і не змиє кров людей на руках катів. Кадуки будуть покарані!

Любим КОПИЛЕНКО

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

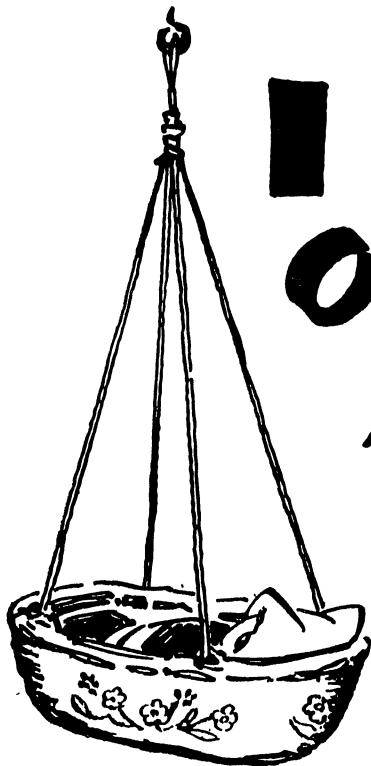
ЗАПЛУТАВСЯ. Якийсь Фред Оуен із штату Мічиган (США) став нещодавно перед судом, обвинувачений у таких злочинах: по-перше, він заплатив фальшивим чеком за обручку для своєї четвертої дружини; по-друге, — «забув» розвестися з двома попередніми дружинами; по-третє, украв у третьої дружини автомобіль, яким вирушив у весільну подорож з четвертою...

ЗОЙК ДУШІ. У вітрині однієї аптеки в Буенос-Айресі висить такий плакат: «Панове бандити! Цю аптеку вже пограбували сім разів поспіль. Давайте ж укладемо перемир'я, бо, їй-богу, я заслужив на відпочинок! Заздалегідь вдячний вам Карлос Франко, аптекар».

«АБИТУРІЄНТ». Поліція Сан-Франциско заарештувала 16-річного хлопця, який напав на перехожого. Під час допиту виявилось, що хлопець хотів вступити в молодіжну банду. За кожний напад «абітурієнту» нараховується десять очків, а щоб бути повноправним членом банди потрібно сто. «Герой» цієї події набрав було вже 80 очків.

САМБА НА ОЛТАРІ. Хор з чотирнадцяти черниць одного католицького монастиря в Парагваї співає псалми в ритмі модного танцю самба. Духовні сестри з великим успіхом виступають по телебаченню. Пластинки з записами цього дивного хору розкуповуються за кілька днів.

ІСТОРІЯ однієї КОЛІСКИ

Малюнки Г. Малакова

Усе, про що я тут оповім,— правда. Для тих, хто мені не вірить, та для упереджених я покличу двох свідків: Світ, що зазнав стільки страждань, і одного з його захисників — донецького металурга Івана Федоровича, перед яким я схиляю свою голову.

Я і Світ йому вдячні.

Автор

ПОВІСТЬ

Над Донбасом спускалися сутінки. Терикони навколо шахт скидалися на караван велетенських одnogорбих верблюдів, які зупинилися біля оазису в пустелі. Верхівки тих териконів, що були ближче, димилися, їх оповивало легке вечірнє марево, яке здіймалося над металургійними заводами, і вони, здавалося, пливли, мов кораблі, у синяві українського неба, котре неначе боялося доторкнутись до них, аби не обпектись й не розірвати свого синього покривала. Воно було таке високе, що навіть людський зір не досягав його. Тремтіння марева зливалось з ледь помітним мерехтінням яскравих зірок, які щойно всипали небо.

І небо, і земля тут якісь незвичайні. З надр землі вийнято стільки породи, видано на-гора мільйони тонн вугілля, під землею на сотні метрів біжать уздовж і впоперек галереї. Нові невеликі будиночки шахтарів і металургів збудовані там, де терикони давно не димлять. За ними починається царство струнких беріз, свіжої, не припорошеної сажею і пилом трави, і кирпаті хлопчаки цілий день ганяють біля маленької річечки сивопопелястих горлиць.

Річечка така спокійна, що важко навіть помітити, в який бік вона тече.

Обабіч річечки вишикувалися одноповерхові будинки, схожі один на одного, як горлиці. Від залізної хвіртки до дверей будинка іде кам'яна доріжка; крім просторої вітальні, в кожному з них є дві кімнати, з вікнами на річку. І тільки будинок Івана Федоровича не схожий на сусідські. Він укритий гонтою. На даху на високій жердині закріплено вирізаний із бляхи танк.

Іван Федорович, славетний донецький металург, з яким я недавно познайомився, зустрів мене радо і схвильовано. Хвіртку відчинив він сам, широкоплечий, з усміхненими очима, подав мені свою велику шорстку долоню і заgrimів густим басом:

— Наташенько, ми з тобою так заморочились, що й гостя не зуміли зустріти як слід.

— Вибачте! — зніяковіло мовила Наташа. — З таким нетерпінням чекали на вас, а зустріти не спромоглися! — вибачалася вона.

Ми йдемо кам'яною доріжкою. Назустріч з будинку виходять гості, яких господар дому запросив на маленьке родинне свято.

З Іваном Федоровичем я познайомився на одному з донецьких металургійних заводів.

— Я такий радий! Такий радий! Ви знаєте, коли я востаннє бачив болгарина? Майже сто років тому! — перебільшував він.

Іван Федорович був у Болгарії 1948 року. Його посилали туди поділитися своїм досвідом, допомогти у підготовці кадрів для нашої молоді металоургии.

— Все одно відтоді минуло десять років, і ось нова зустріч! — відрекомендував мене Іван Федорович своїм найближчим друзям і Наташі. Трохи помовчавши, він сповнив кімнату своїм гучним басом, і очі його весело заискрилися.

— А ти знаєш, Наташенько, там мене мало не оженили. Так, так, одного разу я одержав листа, в якому мене запрошували на моє весілля. У них, як і в нас, є багато Іванів. Але потім з'ясувалося, що це помилка... Випадковий збіг імен. Весілля, звичайно, відбулося, і я був присутній на ньому як гість.

— Чи сподобалось воно вам, Іване Федоровичу?

— Весілля було просто чудове! Мені здається, так щиро веселитися можна лише на болгарському весіллі!

— Виходить, це твоє третє весілля, Ваню, — озвалася Наташа і всміхнулася. Потім обернулася до мене. — Сьогодні минає вісімнадцять років з того дня, як ми зв'язали з Ванею своє життя. Вас ми теж запросили з цієї нагоди...

Гості, які стояли біля святкового столу, не стали чекати, поки Наташа закінчить, і заговорили:

— Гірко, гірко!

Іван Федорович підійшов до дружини і поцілував її у чоло поміж брів. Наташа зіщулилась у його міцних обіймах, наче пташка під стріхою. В цю хвилину вона здалася мені маленькою і тоненькою, як берізка, що росла перед їхнім будинком, хоч була вона струнка і, можна сказати, навіть висока. Обличчя її зашарілось. Сині, як волошки, очі надавали йому особливої привабливості. Волосся в неї було сиве. Тобто ні, не зовсім сиве. Щоб утворити такий колір, треба змішати білу й сіру фарби, але в якій саме пропорції... Мені здається, що навіть найкращий художник не зміг би домогтися чогось подібного.

Що ж пережила ця тридцятивосьми—тридцятидев'ятирічна жінка, така лагідна і така спокійна? Що принесло їй життя, і чому роки не наклали свого відбитку на вираз її очей, її обличчя?

Я дивився на Наташу і згадував свою матір, колір її волосся. Якось у дитинстві я спитав її:

— Чому в тебе сиве волосся, мамо?
А вона мені відповіла:

— Як же йому не бути сивим, коли я сім років ношу на своєму серці камінь?

Мати часто плакала, сидючи біля вогнища, і сльози її капали на жаринки. Ми з меншим братиком дивились на неї й не знали, чого вона плаче. Нас гнітила тиша, заколисувало материне мовчання. Усі жінки в селі ховають від дітей своє волосся. Я побачив, яке в матері волосся, тільки того вечора. Вона гадала, що ми поснули, і зняла хустку. Тоді я її і спитав. Її відповідь не задовольнила мене.

— А раніше волосся не сивіє, мамо? — запитав я ще раз.

Мати сиділа біля вогнища, навпроти дерев'яної лави, на якій ми з братом спали. Вогонь, що догоряв, кидав на її обличчя легкі тіні. Я любив дивитись на матір, коли вона сиділа біля вогнища, бо інколи тіні полум'я, перебігаючи по її обличчю, створювали враження, що вона сміється. Мати ніколи не сміялась, а ми з братиком так хотіли, щоб вона була весела.

— Може, і навіть за одну ніч! — відповіла мені мати. — Дехто сивіє і за одну ніч!

— А чому твоє волосся посивіло за сім років, мамо?

Вона мені не відповіла, але я про все догадався сам. Сім років тому не стало мого батька. Дощового березневого світанку він, як завжди, пішов із товаришами на роботу в кар'єр, стався обвал, і мати в двадцять один рік залишилась удовою.

Кажуть, що скорбота чорна. Якщо це так, то чому в людей сивіє од неї волосся?

Наташа й Іван Федорович підходили до кожного з нас, цокалися з нами, і чарки дзвеніли, мов бубонці трійки, що шалено мчить по безмежному засніженому степу.

Самі розумієте, що мені дуже важко пригадати подробиці того вечора, розповісти про те, як Іван Федорович майстерно виконував на баяні українські пісні. Насамперед я зупинився б на запальному гопакі, який Наташа та Іван Федорович танцювали з таким натхненням. Наташа танцювала легко, наче сполохана сарна, схиливши голову на бік.

Наближалась північ. Гості попрощалися і розійшлися. Я залишився ночувати в Івана Федоровича.

Вулиця затихла. Горлиці, заколисані тишею і плюскотінням річкових хвиль, замерли на вітті беріз і верб, залитих світлом місяця.

Кімната, у якій я мав спати, була розташована праворуч од вітальні. Коли Наташа й Іван Федорович привели мене туди, я помітив колыску, підвішену до стелі. Вона нагадала мені про домівку. В нас теж такі колыс-

ки, зіткані з товстої вовняної пряжі й оздоблені гаптованими квіточками.

— А де ж господиня цієї колиски? — спитав я.

Своїм непродуманим запитанням і непотрібною цікавістю я роз'ятрив незагоєну рану, викликав гіркі спогади.

Іван Федорович злякано глянув на Наташу, але я нічого не второпав і запитав удруге:

— Ваша дочка, мабуть, уже велика?

Я подумав, що вони мають дочку, бо гаптують волошками й фіалками тільки дівчачі колиски.

— У нас немає доньки. Ми з Наташею лише удвох.

Наташа вибігла до вітальні й за мить звідти почулося глухе ридання. Іван Федорович пішов до неї. Я розгублено стояв посеред кімнати.

— Заспокойся, Наташенько, не можна ж так плакати при гостеві! Він нічого не знав і тому спитав. Скільки разів я просив тебе зняти колиску. Хіба вона може поправити те, що сталося? — долинув до мене голос Івана Федоровича.

— Ні, Ваню, не можу! — і Наташа обмивала його руки гарячими слізьми.

Я не одривав очей від колиски й намагався розгадати її історію, зрозуміти, в чому тут річ. Але що вона могла сказати мені?

З якою подією була пов'язана ця реліквія? Яку таємницю ховала вона в собі? Я вийшов до вітальні. Іван Федорович заспокоював Наташу, говорив їй ніжні слова, а я стояв, мов закам'янілий, хотів попросити вибачення, але не знав, що сказати, за що вибачатися. Невдовзі Наташа заснула. Заснула, наче дитина, якій розповіли страшну казку.

Ми з Іваном Федоровичем навшпиньки вийшли у садочок і закурили.

— Скільки разів просив я її винести цю колиску з кімнати, — порушив нарешті мовчанку Іван Федорович, — але вона не хоче. Ця колиска приносить їй стільки страждань! Навіщо терпіти такі муки? — Трохи помовчавши, Іван Федорович затягнувся сигаретою і повів далі: — Не знаємо ми, чоловіки, що таке мати, не завжди це розуміємо. Мати, любий мій, — це велика сила. Я інколи дивлюся на горлицю — ходить, блукає, знайде щось, радо затріпоче крилами, покружляє вгорі й спуститься точно у своє гніздо. Можливо, таких гнізд тут тисяча, вони схожі між собою, як дві краплі води, і пташата такі маленькі, жовтороті, а мати все одно знаходить своє гніздо і своїх діток... На це здатна тільки мати. У неї в серці є щось таке, чого не маємо ми. І коли якийсь хижак зруйнує її гніздо, доторкнеться до нього своїми брудними лапами, серце матері обливається

кров'ю. Можливо, Наташа має рацію, можливо, я просто не розумію її.

— Я нічого не можу второпати, Іване Федоровичу! Якщо треба спокутувати свою провину, то скажіть як. Мені дуже неприємно. Скажіть, у чому моя провина, Іване Федоровичу, якої помилки я допустився?

Він поклав мені на плече руку і заговорив тремтячим голосом:

— Насамперед треба було б розповісти вам історію цієї колиски, бо це — історія нашого дому. Я розкажу вам її, але прошу вас, заховайте її глибоко в душі, не розповідайте нікому. Ця історія все одно ніколи вже не повториться!

Ми знову мовчимо, знову куримо. Я чекаю. Серце моє б'ється так шалено, що я чую кожен його удар.

Іван Федорович перевів дух, чоло його прорізали глибокі зморшки. Потім він підвівся на весь свій велетенський зріст, підійшов до берізки і, повернувшись до мене спиною, повільно й напівголосно почав свою розповідь.

— Було це 1941 року. Наташа працювала в обласному комітеті комсомолу, а я навчався у військовій академії імені Фрунзе. Наташа чекала дитини. Я дуже хвилювався за Наташу. Коло неї не було нікого: моя мати жила на Уралі, Наташині батьки в Сибіру. На початку червня я одержав телеграму: «Поздоровляю з дочкою. Яке ім'я хоче батько?» За хвилину вся академія вже знала, що в Івана Федоровича народилася дочка. Я ходив із класу в клас, відчиняв двері й гукав на повний голос:

— В Івана Федоровича народилася дочка! Усі на мітинг!

Нарешті, сам того не бажаючи, я опинився у кабінеті начальника академії. Зрозумів це тільки тоді, коли побачив перед собою генерала.

— В Івана Федоровича народилася дочка!

— А хто цей Іван Федорович? — спитав генерал.

— Я, товаришу генерал!

— А чому ви заходите не згідно із статутом, лейтенанте Іване Федоровичу? Хіба народження дочки така подія, що про неї треба повідомляти навіть генерала?

Генерал гнівається, вичитує мені, а я стою струнко, як вимагає статут. Помічаю, що на його устах з'явилася усмішка, але доповідаю згідно із статутом:

— Подія, товаришу генерал. У нашому роду досі народжувалися тільки хлопці... Десятеро, товаришу генерал!

— І все ж таки ви будете покарані, лейтенанте Іване Федоровичу. Доповісте про це своєму командирові!

— Слухаю, товаришу генерал! Доповім! — і повернувся за статутом кругом.

Ступнув крок, коли раптом чую:

— Кругом!

Я повернувся і побачив, що генерал весь трясеться від сміху.

— Поздоровляю, лейтенанте! Поздоровляю!

В мене на очах заблищали сльози.

— Передайте це своєму начальникові. — Генерал відчинив шафу і вийняв звітди дві пляшки горілки. Подав їх мені й знову скомандував:

— Кругом!

Так ми відсвяткували народження Світлани. Я не наважився попросити відпустку, однаково не дали б, бо наближалися іспити. А знаєте, скільки телеграм надходило до академії з таким самим повідомленням? Адже ми всі були молодожони, і в кожного з нас народжувались діти. Буквально через день надходили телеграми, що в когось народилася дівчинка або хлопчик. До того ж, я був секретарем комсомольської організації курсу танкістів, і під час сесії в мене з'явилися нові обов'язки. Щодня від Наташі приходили листи. У кожний лист вона клала по фотографії. У нас був сусід—фотограф—вже літня людина, Никанор Трохимович. Він дуже любив Наташу і, мабуть, щоб довести їй свою прихильність, щодня фотографував Світлану. Я одержував чудові знімки, які давали мені повне уявлення про дочку. Наташа весь час підкреслювала, що Світлана на диво схожа на мене: в неї така ж, як у мене, ямочка на підборідді, такий самий, як і в мене, ніс...

А я так хотів, щоб Світлана була схожа на матір. Щоб вона мала материні очі, прозора сині, як води Байкалу, де ми з нею познайомились на комсомольській будові. Мені хотілося, щоб вії в неї були такі ж, як у матері, загнуті, мов у ляльки, і навіть снилося, що Світлана схожа на матір. Такі очі і вії має тільки Наташа. Я хотів, щоб на щічках у Світлани були такі ж ямочки, як у Наташі. Ви бачили, як вона вся аж сяяла, коли танцювала гопака? Можливо, саме за ці ямочки я її й полюбив. Я не раз запитував себе, що насамперед привабило мене у Наташі? І завжди відповідав собі, що її ямочки, а також її стійкість та ніжність. Скільки вона, бідолашна, витерпіла... Вона дала мені все, що могла, можливо, втриє більше, ніж дають одне одному інші люди. Ні, ні, я не перебільшую. Ви самі в цьому переконаєтесь, коли вислухаєте мене. Я певен, ви скажете, що я маю рацію і не перебільшую... — Іван Федорович зупинився, підійшов до вікна, відсунув завіску і зазирнув досередини. — Спить! Зібгалась калачиком, як дитина, і спить. Нехай спить! Скільки ночей вона не спала. Я маю на увазі не ті ночі, які кожна мати проводить біля своєї дитини, а інші...

Двадцятого червня увечері я одержав відпустку. Як тільки закінчилися іспити. Ніч була тиха і спокійна, як оце зараз. Так само світив місяць, гляньте, дивиться на нас, наче живий. Здається, коли б у нього був рот, то він заговорив би. Мій поїзд відходив о двадцять першій годині. Я мав у своєму розпорядженні цілих дві години. Обійшов кілька крамниць, де можна було купити щось для Світлани. В першій не знайшов нічого цікавого. Мені все здавалось надто звичайним, а я хотів привезти Світлані якийсь особливий подарунок, такий, що здивував би навіть Наташу. В наступній крамниці двері були вже замкнені. Я подивився крізь вітрину. Продавщиці ще були за прилавком, підраховували чеки. Я голосно постукав у скло. Розлючена продавщиця сердито показала мені на годинник. Робочий день закінчився де-сять хвилин тому.

— Прошу вас, відчиніть на хвилинку! Мені треба купити подарунок для найкращої дитини в світі, — з благанням мовив я.

Гнів продавщиці вгамувався, вона усміхнулась і відчинила.

— Підберіть, — кажу, — подарунки для моєї чудової дівчинки та її матері!

А продавщиці сміються, адже вони теж матері й мають дітей. Стільки назагортали мені всякої всячини, що я злякався, чи вистачить у мене грошей.

Схопивши пакунки, я метнувся на вокзал. Трохи не запізнівся на поїзд. Насилу встиг укинути свої пакунки й чемоданчик у тамбур, а потім і сам стрибнув на приступку.

У Києві я мав пересісти на інший поїзд, до відходу якого залишалось кілька годин. Нервуючи, походжав сюди й туди по перону. Був сонячний ранок. Цвіли дерева, всі люди здавались мені надзвичайно вродливими.

Раптом заговорили гучномовці... Війна...

Іван Федорович знизив голос. Я відчував, що він з усіх сил намагається залишитись спокійним і досягти цього йому не так легко. Він замовк, вийняв цигарки і закурих. У світлі сірника, що спалахнув у темряві, наче блискавка, я побачив його обличчя, суворе і занепокоєне. Чоло цього сорокап'ятирічного чоловіка прорізала глибока зморшка, нижня губа в нього тремтіла. Місяць сховався за берізками, що росли край дороги, і на подвір'я знову впала тінь. Вгорі мерехтіли зорі, великі і яскраві, немов віддзеркалювались у чистому озері.

— Ви, звичайно, повернулись у свою частину, Іване Федоровичу, так? — раптом запитав я.

— Ні, не повернувся! У повідомленні по радіо зазначалось, що ті, хто перебуває у відпустці, повинні з'явитись у найближчу військову частину. Гадаю, немає

потреби говорити, що це повідомлення приголомшило мене, вразило, наче грім серед ясного неба. Усе раптом загинуло. Руки мої опустилися, пакунки й чемоданчик упали на перон. Чемоданчик розкрився, і з нього висипалися іграшки. Якийсь малюк, котрий нічого ще не розумів, кинувся збирати і складати їх назад у чемоданчик. А я стояв, ні про що не думаючи, і переді мною з блискавичною швидкістю постали образи Наташі, Світлани, я чув голос і бачив сльози на довгих віях дружини. Мене охопив страх, не за себе, а за неї, за її безпорадність. По перону бігли люди, немов рятуючись від зливи чи раптового граду... Я стояв, немов заціпенілий, і думав про Наташу, про Світлану, а також про літнього фотографа. Я уявляв собі, що саме зараз він стукає в двері нашої квартири, щоб востаннє сфотографувати Світлану. Уявляв собі його старий апарат з довгим чорним рукавом спереду, бачив, як він накривається клаптем чорної матерії, дивиться в об'єктив і каже Наташі: «А чому ви, Наташенько, сьогодні не смієтесь? Невже такий вигляд має бути у щасливої матері?» А вона тримає на руках дитину, по щоках у неї течуть сльози, затримуються в ямочках. «Невже ви не знаєте, дорогий Никаноре Трохимовичу, що сьогодні приїжджає Іван... Я плачу від радості...»

А я в ту мить стояв на пероні, хотів полетіти понад безмежним українським степом і не міг, бо величезний лютий дракон схопив мене за ноги, і я не міг навіть поворухнутись. Та хіба тільки Наташа плакала цього дня за накритим столом з гарячими варениками і пляшкою міцної горілки? Скільки молодичь чекало того дня своїх чоловіків, скільки дітей ждало тієї хвилини, коли на порозі з'являться їхні батьки, скільки матерів сумно опускали руки, так і не обнявши своїх синів? Ця думка трохи приглушила мій біль та тривогу, я схопив чемоданчик і пакунки, іграшки залишив хлопчиків і попрямував до комендатури. Київ якось наїжився. Вулицями поспішали стривожені й занепокоєні перехожі, збирались групками, обговорювали почуте повідомлення. Кожний шукав своїх близьких, щоб додати один одному сміливості, заглушити тривогу. Сміливість і рішучість радянських людей, їхня ненависть до ворога народилися в перші ж хвилини війни. Я був сам серед цієї стривоженої маси людей, але водночас відчував їхню близькість, мене зв'язувала з ними одна доля, разом з ними я мав боротись, перемагати і, якщо доведеться, умерти. З вами, мабуть, теж таке було: йдете собі вулицею в звичайний день і не звертаєте уваги на людей, бо у вас і в них своя доля, свої турботи, тривоги й радощі. Та раптом неподалік спалахує пожежа. Люди за хвилину, ні, навіть за секунду, зов-

сім змінюються і стають пліч-о-пліч проти небезпеки.

Я ішов вулицями Києва й думав, що ці звичайнісінькі люди, якщо не сьогодні, то завтра, післязавтра стануть героями. По дорозі до комендатури мені впала на груди якась літня жінка й заплакала. Мабуть, я був перший військовий, якого вона побачила в цю тривожну годину.

— Що ж ми тепер робитимемо, синку? — простогнала старенька.

— Як що, матінко? Битимемо їх, аж поки не проженемо з нашої землі!

— У мене двоє синів офіцери, такі, як ти, а онук солдат, служить десь на кордоні...

— Значить, до вас, матінко, повернуться з орденами й перемогою троє героїв!

— Дай боже! Дай боже! — мовила старенька. Сльози її раптом висохли. Вона одірвалася від мене, дала букет квітів, поцілувала в чоло і провела до самої комендатури.

На душі в мене стало зовсім легко. Можливо, в цю хвилину моя мати теж проводить чийхсь синів і вони заспокоюють її так само, як я цю жінку.

Я з'явився до комендатури і відрекомендувався черговому офіцерові. Подивившись на мої документи, він сказав:

— Вам доведеться перервати свою відпустку, товаришу лейтенант. Через двадцять чотири години ви повинні з'явитися до комендатури за додатковою інструкцією.

Увесь день і наступну ніч я провів над Дніпром. На березі цієї великої красивої ріки відбулося стільки зустрічей, було сказано стільки прощальних слів, прозвучало стільки клятв про вірність.

Над Дніпром я написав Наташі листа. Повідомив, що довелося перервати відпустку, про те, що купив Світлані чудові іграшки і що привезу їх одразу ж після перемоги над Німеччиною. Попросив її, щоб вона берегла дитину. Що я іще міг їй написати? Наташі й так усе було ясно, вона сама все добре розуміла. Аби ви переконались, що це саме так, я розповім вам про її перший лист, якого я одержав під час війни. Він наздогнав мене по дорозі на фронт. У листі не було жодної нотки тривоги. Світлана почувала себе добре, поправила на кілька кілограмів і все більше ставала схожою на мене. Наташа запевняла, що мені немає чого хвилюватися за них, що війна закінчиться дуже швидко. Я і досі пам'ятаю, як закінчувався її лист: «Бережи себе, Ваню, не застуджуйся! Наш тато повинен повернутися переможцем! Любий Ваню, єдиний Ваню, думай про мене і Світлану, і ти повернешся до нас! Тебе цілують твої дівчата».

Це був останній лист, якого я одержав від Наташі, бо далі події розгорнулись інакше, ніж ми це собі уявляли.

Я слухав зосереджено, не відриваючи погляду від обличчя Івана Федоровича, обдумував кожне його слово, намагався уявити собі ті жахливі дні й не міг.

Тоді, коли ця людина взяла на себе відповідальність за долю всього людства, коли на Київському вокзалі здригнулась його рука і дитячі іграшки висипалися з чемоданчика на базальтові плити, я слухав сухі воєнні комюніке, ховався у своїй самотності й думав тільки про себе, відчував тільки голод і обурювався біля стойки в корчмі проти того, що хліб дуже чорний і що треба зменшити в ньому дозу картоплі.

— А ви, друже, мене майже не слухаєте! — озвався раптом Іван Федорович.

— Ні, слухаю і схиляюсь перед вами!

— У тому, про що я вам оповідаю, немає нічого незвичайного, ви могли б почути те ж саме від мільйонів радянських людей. Скількох людей тоді в дорозі захопила війна, скількох матерів, таких, як моя Наташа, застала вона біля коліски їхніх дітей...

— І все ж не всі коліски залишились порожніми, Іване Федоровичу?

— Наша теж не залишилась порожньою. Вона й зараз не порожня. Ви хіба не бачили, що в ній гойдається целулоїдна лялечка?

Я здригнувся. По тілу поповзли мурашки, наче мене хтось зв'язав і кинув на мурашник. Я затремтів. Іван Федорович помітив це, але, мабуть, подумав, що це від холоду, і, знявши з себе піджак, накинув мені на плечі.

— Ви хочете випередити події, — знову заговорив він. — Хочете швидше дізнатись про найголовніше. Я знаю, вас цікавить коліска. Інколи важко визначити, що є найголовніше. Для Гітлера найголовнішим була воєнна техніка, з допомогою якої він хотів повалити Радянську владу, знищити комунізм. Спочатку ми відступали, але потім почали перемагати. Наша сила стискалась, мов гігантська пружина, яка згодом розпросталася і викинула їх з Берліна...

— ...і з історії, Іване Федоровичу! — додав я. — А де була під час війни Наташа?

З грудей Івана Федоровича вирвалось зітхання. Глянувши на берізку, на яку я сперся плечем, він сів біля мене.

— Бачите цю берізку? Росте сама посеред двору. Навіть найменший подих вітерця, який торкнеться її віття, загойдає нею, а для інших, що ростуть низкою над рікою, він нітрохи не страшний. Такою самотньою залишилась Наташа... Ще до того, як німці зайняли Донбас, Світлана захворіла на пневмонію. Куди могла податися вона з маленькою хворою дитиною? Пішла до секретаря обкому комсомолу і розповіла йому про своє лихо.

— Залишайтеся, — сказав він їй. — Ми

знайдемо вам роботу. А зараз головне, щоб ви підлікували дитину!

Наташа чудово знала німецьку мову. Батько її викладав німецьку мову в середній школі. Незабаром після того, як Донбас зайняли німці, Наташу викликали в гестапо. На Наташу хтось доніс.

— Ми вирішили перевірити вашу лояльність, мадам, — підвівся їй назустріч капітан.

Наташа злякалась, подумала, що з неї знущатимуться, вимагатимуть, щоб вона видала комсомольських активістів, партійних, і відповіла:

— Я нічого не знаю, пане офіцер!

— О, ви чудово знаєте німецьку мову, мадам Наташа! Значить, ми не помилилися. Про все інше, що нас цікавило, ми вже довідались.

Наташа стояла розгублена, перелякана, бачила, що німець жадібно дивиться на неї, й не знала, що їй робити. Та й що можна було зробити голими руками в канцелярії гестапо?

— Батько мій викладав у школі німецьку мову, — нарешті озвалася вона, — від нього я і навчилась розмовляти по-німецькому...

Капітан швидко заспокоїв її:

— Ви були прекрасною друкаркою в комуністів, а тепер друкуватимете в комендатурі. З завтрашнього дня виходьте на роботу.

— У мене маленька дитина, пане капітан. До того ж вона хвора і, крім мене, її нікому доглянути. Не можу, пане офіцер, самі ж розумієте.

— Це дрібниці, які нас не цікавлять. Будете сумлінно ставитися до роботи в гестапо, і ми вам простимо! — закінчив він і наказав провести її.

Наступного дня Наташа пішла на роботу. Із Світланою залишився Никанор Трохимович. Капітан почав приставати до Наташі — вона сподобалась цьому негідникові. Хотів зробити її своєю коханкою. І хто зна, чим усе це закінчилося б, якби в місті не спалахнула епідемія черевного тифу. Під час боїв було зруйновано систему водопроводу, і діставати чисту питну воду було надзвичайно важко. Захворіли всі працівники комендатури. Капітан захворів теж. Наші люди потай викопали собі колодязі.

Сталось це після полудня. Наташа прийшла додому, щоб погодувати дитину. Наша квартира була неподалік від обласного комітету партії, де розташувались німецька комендатура й гестапо. Нараз на порозі став капітан гестапо Бергман; блідий, змарнілий, він ледь тримався на ногах. Наташа здригнулась, розпростерла руки, щоб перепинити йому дорогу, але він глянув на неї з такою люттю, що вона злякано забила у куток. Капітан зайшов до хати.

— Ви хворий, пане офіцер, заразите мою дитину! — з благанням мовила Наташа. — Прошу вас, ідіть геть!

Бергман підійшов до неї, спробував обняти. Наташа так стусонула його в груди, що він мало не впав.

— Води! Води! Дайте води! — попросив Бергман.

Чи можете ви собі уявити, щоб начальник гестапо когось про щось прохав? Але іншого виходу в нього не було, його мучила гарячка і спрага.

— Немає води, пане офіцер. Останню краплину віддала дитині, — сказала Наташа і раптом згадала, що в буфеті стоїть пляшка з водою. Вона стала так, щоб затулити її спиною, але Бергман побачив воду і рушив до буфета.

— Не можна, пане офіцер! Це вода для дитини, для моєї Світлани! Ви ж знаєте, що в місті немає чистої води. Що я робитиму без води? — благала його Наташа, впавши перед ним навколішки.

Бергман відштовхнув її. Вона підвелася й рішуче стала перед ним.

— Не дозволю! Не дозволю! — в розпачі повторила вона. Кинувшись до буфета, схопила пляшку і притисла до грудей.

Бергман вийняв з кобури парабелум і кілька разів вистрелив у коліску.

Спочатку Наташа не зрозуміла, куди він стріляв, але побачивши раптом, що коліска злегка гойдається, кинулась до неї і взяла дитину на руки. Світлана голівка безживно звислася, по руках у Наташі потекла кров. Лише тепер вона зрозуміла, що сталося. Застогнавши, Наташа звалилася долі.

Капітан Бергман узяв пляшку з водою і спитав вишуканою мовою:

— Ну, тепер я вже можу випити цю воду, мадам?

Нелегко було Івану Федоровичу розповісти про це. Він не міг більше стримуватися, очі в нього стали вологі, і я не впізнавав цієї мужньої, витривалої людини. Ця страшна оповідь приголомшила мене, і я прокляв себе за те, що завдав Івану Федоровичу такої муки. Крізь відчинене вікно видно було коліску, ту саму коліску, в яку вісімнадцять років тому стріляв гестапівець Бергман. Я думав про Наташу, про її серце, яке не зачерствіло від таких страждань. Я думав про Івана Федоровича, про його суворе обличчя, про сивину на скронях. Я обернувся до нього. Він курив. Я бачив, як він нагнувся і зірвав билинку конюшини.

— Кажуть, дехто знаходить конюшину з чотирма листочками, — знову озвався він. — Але Наташа свого щастя вже ніколи не знайде. Я просто дивуюсь, звідки в ній

взялося стільки сили, щоб усе це пережити... Через кілька годин після того, як Бергман пішов із нашої квартири, прийшов Никанор Трохимович. Знепритомніла Наташа лежала долі, обнявши мертву дитину. Він гукнув сусідів, і вони ледве повернули бідолаху до життя. Дитину поховали в садочку під вікнами. Другого дня Наташа не пішла на роботу. Яка могла тут бути робота! Од неї весь час не відходили сусіди, заспокоювали її, пильнували, щоб вона не наклала на себе руки. Надвечір прийшло двоє гестапівців. Вони заарештували Наташу й привели її до заступника Бергмана. Бергман лежав у лікарні.

Цього негідника звали Мельтке.

— Ми маємо досить підстав для того, щоб розстріляти вас! — зарепетував він на Наташу. — Ви не з'явилися на роботу, але якщо попросите вибачення, то ми залишимо вас друкаркою. А втім, ви чудово володієте німецькою мовою і робите значно менше помилок, ніж генерал Ланге. Це вам як колишній комсомольці робить честь.

Наташа мовчала. Очі її похмуро блищали під чорною хусткою. Вона підвела голову й суворо відповіла:

— Ні! Не попрошу!

Мельтке сердито переступав з ноги на ногу і похльоскував прутиком по халяві.

— А танцювати будете? Я дуже хочу побачити, як танцює комсомолка український гопак. Моя дружина — балерина Берлінської опери, і я дуже скучив за балетом. Прошу музику!

Один з офіцерів завів грамофон. Наташа приголомшено стояла посеред кабінету.

— Може, ви хочете надіти балетне трико? — просичав Мельтке. І, наблизившись до Наташі, розірвав на ній плаття. Наташа навіть не поворухнулася. Розлютившись іще більше, Мельтке почав бити її по обличчю. — Танцюй, російська сучко! Твій господар і шанувальник вирішив подарувати тобі життя, а ти цього не розумієш! Танцюй! Сьогодні я одержав з Берліна радісну звістку: в капітана Мельтке народилася дочка. Поділи зі мною радість. Моя дочка, як і її мати, стане відомою балериною!

Наташа навіть не поворухнулася. Та коли вона побачила перед собою дуло пістолета, почала танцювати. З очей у неї полилися сльози.

Чи можете ви уявити собі цю картину? Я, скільки не силкувався, не можу. Яким треба бути звіром, щоб змогти примусити тебе танцювати після того, як убили твою дитину! Навіть найлютіші звірі після того, як вони розшматують свою жертву, стають лагідними.

Наташа танцювала. Мельтке кілька разів

ставив одну й ту саму пластинку, аж поки Наташа безсило не впала біля його ніг. Він нахилився над нею і прошепотів:

— Я дізнався про ваше велике горе і готовий виправити помилку свого начальника. Хочете, я зроблю вам чарівну дитину? Вона буде чистокровна арійка.

Мельтке задоволено захихикав. Та в цю хвилину різко задзвонив телефон, і це врятувало Наташу від дальших знущань.

І все-таки Наташа залишилась працювати в комендатурі.

— Невже Наташа не могла втекти до партизанів? — запитав я.

Іван Федорович знову закупив і, глибоко затагнувшись, провадив далі:

— Якось увечері до неї прийшов секретар обкому комсомолу Сергій Нікітін, який був у підпіллі. Наташа, плачучи, про все йому розповіла.

— Не можу, Сергію, більше дивитись на вбивцю моєї Світлани. Люди називають мене зрадницею, залякують, плюють на мене на вулиці й називають «коханкою собаки Бергмана». Відішли мене до партизанів, Сергію, куди загодно, тільки щоб не бути тут!

Сергій заспокоїв її, вселив у неї віру і впевненість, а тоді відкрив їй причину свого приходу.

— Ти повинна залишитись, Наташо! Нам потрібні копії листів, які ти друкуєш. Я розумію, що це дуже важко, ризиковано, але якщо ми все добре продумаємо, то успіх буде! Чи перевіряють копірку, на якій ти друкуєш?

— Я звітую про неї за кількістю надрукованих аркушів.

— А коли щось придумати?

— Як же їх виносити?

— В каблучці. Я приніс тобі нові черевички. Обидва каблучки відкриваються зсередини.

Так вони й зробили.

Гітлерівці мали повну підставу сумніватися в Наташі: вони добре знали, що я офіцер Радянської Армії, що вона — колишня комсомольська активістка, але, мабуть, думали, що ця змучена жінка, яка стільки витерпіла, навряд чи знайде в собі силу для підпільної діяльності.

А через якийсь час комендатура злетіла в повітря. Загинули майже всі офіцери. Бергман був тяжко поранений. Кинулися шукати Наташу, але вона була вже серед партизанів.

Звідси починається нова історія, теж зв'язана з колискою і з моєю та Наташиною долею.

З Наташею ми побачилися тільки через чотири роки, коли я повернувся додому з багатьма орденами й з дитиною на ім'я...

Але, мабуть, не треба зараз називати вам ім'я дитини, інакше дальша розповідь буде нецікава. Восени сорок третього року ми звільнили від фашистів Донбас. Я командував танковою ротою. Шукав скрізь Наташу. Будиночок наш був зруйнований. Я розпитував тих, хто залишився живий, але ніхто не міг сказати мені, де вона. Втім, про неї говорили такі речі, від яких тільки стискалося моє серце. Її називали зрадницею, коханкою гестапівців. Єдина людина, яка могла б сказати мені правду, був фотограф Никанор Трохимович. Але його вже не було на світі. Він помер через кілька тижнів після того, як гітлерівець убив Світлану. Я вірив Наташі й ніколи досі сумнів щодо неї не закрадався в моє серце. Я знав, що вона не може зрадити, не може забути про свою комсомольську честь, про ту велику справу, якій ми обоє присвятили все своє життя. Я знав, що Наташа пережила страшну трагедію, глибоко сумував за нею і Світланою. Як я мріяв про те, що колись постукаю в двері своєї домівки і маленька білява дівчинка з довгими віями та кирпатим носиком відчинить мені й запитає: «Вам до кого, дядечку?» Два роки носив я у своєму рюкзакові іграшку, яку забув віддати хлопчику на Київському вокзалі. Мене ніхто не зустрів. Я сидів на камені біля Світланиної могили й не годен був навіть заплакати. Війна висушила мої сльози. Так я просидів майже до пізньої, сподіваючись, що звідкись прийде раптом Наташа, притулиться до мене, і ми разом переживатимемо своє горе. Опівночі я повинен був з'явитись до своєї частини, щоб рушити далі на захід, гнати вбивців наших дітей, метр за метром звільняти рідну землю. Біля потемнілої дошки на могилі я поклав іграшку, попрощався з Світланою й пішов.

На війні я з честю виконав свій обов'язок перед Батьківщиною і партією, перед своїм народом, виконав свій інтернаціональний обов'язок перед людством, я — невідомий нікому Іван Федорович. Для всіх я був звичайним радянським воїном, частинкою величезної сили, покликаної розгромити фашистську навалу. Я розчинявся в ній і водночас залишався одиницею, яка мислить і міркує окремо і окремо бореться в загальній боротьбі. Тієї ночі, коли мешканці міста плакали від радості, коли вони не знали, як радіти своєму визволенню, я вирішив, що з цього моменту до всього іншого, що гнало мене на фронт, долучається ще одне прагнення: відомстити за Світлану! Я пообіцяв собі знайти кістлявого капітана Бергмана й зажадати від нього відповіді за вбивство дочки. Я був певен, що зустріну його, що війна зведе нас із ним, і ми поговоримо, як батьки, і як

батьки розберемося в тому, що сталося. Я вирішив увійти до його дому так, як він увійшов до мого, походити по товстому килиму своїми брудними чобітьми. Можливо, я був не правий, — осудить мене, назвіть це злістю, як завгодно, але я передусім людина і думаю, що таким чином захищав себе, як людину.

Тієї ж ночі на чолі танкової колони я знову рушив на фронт. А там, це всім добре відомо, ми били фашистів. Кілька разів я глибоко вривався в їхні позиції, відривався від роти, бо мені здавалося, що я обов'язково зустріну десь цього Бергмана. Одного разу мене за це навіть викликали до командуючого армією, але він зрозумів мене й не став карати.

Незабаром ми вступили на територію Німеччини. Тут мені знову захотілося зустрітись віч-на-віч із Бергманом, але я не знав, звідки він. В одному місті, дозвольте не називати його, я ненароком вирвався вперед, відірвався від танкової колони й потрапив в оточення. Проритися до своїх я не міг ніяк. Вулиця, на якій я міг би розвернутися, була завалена руїнами будинків. Інша вулиця вела до німців. Нас було двоє — я і сержант. Ми вирішили вийти назовні й заховатись в одному з сусідніх будинків. Сержанта було вбито, коли він перебігав вулицю. Я ледве встиг добігти до найближчого будинку. Парадні двері були незамкнені. По східцях, застелених м'якою товстою доріжкою, я піднявся нагору. Ступав ледь чутно, боячись, щоб бува не вийшов раптом якийсь фашист, і тоді спробуй щось удіяти — кінець і війні, і всьому іншому. Я тихо відчинив двері до однієї з кімнат. У кімнаті все було так, наче мешканці її щойно кудись вийшли. На підлозі килими, по стінах портрети різних кайзерів і вільгельмів з закрученими аж до вух вусами, поруч із ними портрети жінок з довгими, лебединими шиями.

«Оце так ситуація, Іване Федоровичу, — кажу я собі, — потрапив у клітку, голубчику. Товариші твої б'ються, під ногами в них горить земля, а ти тут по килимах ходиш. Хоч би було кому зварити тобі кофе, а то бач, які негостинні господарі. Накивали п'ятами, вища раса, немає з ким навіть у карти пограти. Посиджу, думаю, трохи, може, з'явиться хтось із пещеною фізіономією. Ану, давай, скажу я йому, зіграємо в карти, побачимо, чиї козири сильніші. Пробач, у бридж грати не вмію, а в російського підкидного позмагаємося».

Потім я сів на диван і потонув. Не довелося раніше сидіти на такому м'якому. «Ого, — дивуюся я в думці, — до чого ти дійшов, Іване Федоровичу, якщо й далі так піде, то ти скоро до Берліна дістанешся».

Коли людина сідає на м'яке, вона вся якось розслаблюється, стає лінивою, і її починає хилити на сон. Не пам'ятаю, скільки ночей я перед цим не спав, і тому не дивно, що зразу ж, тільки-но сів на диван, я заснув. Розбудив мене голосний дитячий плач. Я не міг зрозуміти, звідки він долинає. Та хіба це можна було розібрати? Надворі стріляли, стрекотіли кулемети, гуркотіли гармати. Я не наважувався визирнути у вікно, бо мене могли помітити і почати стріляти по будинкові. Плач озвався знову. Я пішов з кімнати до кімнати — ніде нікого. А кімнати, голубе, великі, наче казарми. Обстановка багата, справжня розкіш. Просто дивно, що вони могли робити в стількох кімнатах. Хтозна, де ці гади накрали таке багатство. В останній кімнаті, в кінці коридора, почулося якесь схлипування. Я зазирнув, але ніде нікого. Ступнув крок, два і раптом бачу, як ти гадаєш, кого? — хлопчика. Маленького, з солом'яним волоссячком, дивиться на мене своїми синіми оченятами й навіть не моргне.

Я огледівся по кімнаті. Біля дверей, де зіщулилась дитина, на вішалці висів мундир офіцера німецької армії. Я і досі не можу собі пояснити, чому я тоді вирішив, що це квартира капітана Бергмана. Можливо, тому, що шукав цю паскуду з самого Донбасу, що дійшов за нею аж до її зміїного кубла! Про що тільки я тоді не думав. Хлопчик, якому було років три, підбіг до мене і схопив за чоботи.

— Де мама? Я хочу хліба! Хочу хліба! — з благанням мовив він, дивлячись на мене своїми великими синіми очима.

Перед очима в мене попливли круги. Я раптом згадав гестапівця Бергмана, побачив, як він заходить до мого будинку, як простягає руку до пляшки з водою, побачив Світлану колиску, спрямований пістолет, постріли і розпачливий Наташин плач, кров на її руках, застрелену дитину.

Я хотів звільнити свою ногу з рук малюка, але він пильно дивився на мене й повторював:

— Де мама? Я хочу хліба!

Я знову подивився на офіцерський мундир на вішалці й знову згадав про Бергмана. Вийняв шматок хліба й подав хлоп'яті. Я дивився, як він жадібно їв хліб, як надимались його щічки від великих кусків, які він похапцем ковтав.

Коли він доїв хліб, ми сіли з ним біля столу, один навпроти одного і дивились — він на мене, я на нього. Голівку його ледве видно було з-за столу. Я трохи вгамувався. Злість моя раптом розтанула, як березневий сніг. Я мовчу, і хлопчик теж мовчить.

Через деякий час дивлюсь — він щез під столом. Я підвівся і побачив, що він стоїть поруч мене і шукає в кишені хліба. Побачивши, що хліба більше немає, він видряпався мені на коліна.

«Тепер ти, Іване Федоровичу, став нянькою, нічого не вдієш», — думаю я, і мені то хочеться сміятися, то серце стискається від жалю.

— Як тебе звуть, друже? — питаю я хлопчика.

— Зігфрід! — відповів він. Літеру «р» він вимовив так, як її здебільшого вимовляють діти його віку.

— Гарне в тебе ім'я, Зігфріде! В хороший день ти народився. Що ж мені робити з тобою? Війна, братику, б'ємо ваших. Хто знає, який звір твій батько і яка гадюка твоя мати. Але це нічого. Головне, щоб ти був добрий!

Зігфрід дивився на мене своїми великими очима й нічого не розумів.

Стрілянина тим часом не вщухала. Бій точився вже другий день, а німці все ще не здавались. Іншого виходу в них не було, бо вже зовсім близько був Берлін. Якщо ми захопимо це місто, то з околиць його побачимо передмістя фашистського барлога.

Крізь щільно зачинені вікна й товсті плюшеві завіси до кімнати проникав голос війни. Постріли з кулеметів, гармат, танків і «Катюш» гримотіли тут набагато грізніше, ніж на вулиці. Мені здавалось, що кожний із пострілів спрямований на цей будинок. Зігфрід здригався, втягував голову в плечі й іще дужче тулився до мене. Раптом він заплакав і, ковтаючи сльози, почав кликати свою матір. Що могло замінити йому матір і її руки? Я сказав йому, що мати незабаром прийде, візьме його на руки й скаже:

— Чого ти плачеш, Зігфріде? Я ж із тобою. Тобі приснився поганий сон, мій хлопчику. Я нікуди не ходила, я була тут, коло тебе, коли ти спав і бачив сон.

Він перестав плакати, заспокоївся. Потім заснув.

Був кінець квітня. Дерев на вулицях вкрилися листям, але пташок не видно було — їх прогнали кулі.

Я розсунув завіси й відчинив вікна. Не міг більше витримати, та й хлопчикові потрібне було свіже повітря. Під вікном говорили по-російському. Значить, вулицю захопили наші. Постріли чулися дедалі рідше. Загуркотіли танки. По звуку моторів я упізнав, що танки ці наші. Я взяв на руки сонного Зігфріда і вийшов.

На площі навпроти було повно грузовиків, танків, солдатів. Я пробивав собі дорогу з Зігфрідом на руках і шукав когось із своєї роти. Раптом закотів кулемет. Кіль-

ка солдатів, що стояли біля мене, щезли, площа зненацька спустила. Я озирнувся навколо. Кулемет стріляв з вікна навпроти. Поки я вирішував, що мені робити й куди сховатися з дитиною, мене щось штовхнуло в груди, запекло, в роті стало солоно, і я звалився на бруківку. Зігфрід раптом прокинувся, став біля мене й голосно заплакав. Потім усе потонуло в тумані. Більше нічого я не пам'ятаю. Зігфрід почав бігати по площі. Він нічого не розумів і шукав когось, щоб його приголубили. Потім знову повернувся до мене й почав смикати за чоботи.

Незабаром кулемет замовк — наші солдати вбили негідника, який стріляв по площі. Вони підібрали Зігфріда, а мене відправили в госпіталь. Свідомість повернулася до мене після операції. І перше, про що я спитав, коли прийшов до пам'яті, був Зігфрід. «Я знайшов його в тому будинку... приведіть його до мене...». Від утрати крові я знову знепритомнів. Через кілька днів мені стало краще. Я попросив начальника госпіталю розшукати Зігфріда... Мене щось тягло до цього хлопчика, у мене було таке почуття, що не я врятував Зігфріда, а він мене!

Ми, дорослі, часто схильні забувати про тих, хто допоміг нам стати кращими, хто допоміг нам зняти з наших душ іржу. Чи задумувались ви коли-небудь про те, що діти частку своєї чистоти передають нам, старшим, що іноді вони примушують нас замислитись над своїми вчинками? Той, у кого ніколи не було дітей, хто не шукав шляху до їхнього серця або вважав їх тільки продовженням роду, той не може вважати себе людиною. Його життя порожнє й холодне, як льодовня.

Зігфріда привели до мене днів через десять після мого поранення. Розпитували сусідів, перевернули архіви магістрату, але як його прізвище, дізнатися неможливо було. Сусіди казали, що в будинку, в якому я знайшов хлопчика, дитини з таким іменем не було. Дім належав німецькому капітанові, але у капітана дітей не було. Хлопчик, мабуть, звідкись прийшов туди, тільки звідки саме, ніхто не міг сказати. Я попросив начальника госпіталю повідомити про Зігфріда командуючого фронтом і передати йому моє прохання дозволити залишити Зігфріда коло себе. Я все одно швидко не повернувся б на фронт. Та й фронту, власне, вже не існувало. На другий день Німеччина капітулювала, і над рейхстагом замайорів прапор перемоги.

Чи варто розповідати вам про той день, про нашу спільну радість, про торжество нашого духу, про мої думки, які летіли вперед до моїх бійців, до тієї лавини, що

змела фашистську чуму і розтрощила свастичку? Вам усе це відомо й так.

Того дня я знову з болем згадав про Наташу. Де вона зараз? Чи відомо їй що-небудь про мене? Я знав, що Наташа жива, був у цьому впевнений, але що буде з нею тепер?

Під час війни людині немає коли думати про себе, її особистий біль зливається з болем народу, а її особиста трагедія з трагедією інших людей. Її нерви напружені до краю. Своє життя вона ладна віддати в першу-ліпшу хвилину заради перемоги. Війна страшна, але коли приходить перемога, ти починаєш думати про свій дім, про рідних, починаєш їх шукати. І тоді починається найстрашніше: нерви більш не витримують, ти починаєш плакати. Плакати і радіти.

Мені так хотілося бути в ці хвилини з Наташею, але що я міг зробити, коли ні я, ні вона нічого не знали одне про одне. Коло мене був тільки Зігфрід. Він заспокоював і водночас ятрив мій біль, нагадував мені про Світлану. Я стежив, як він грається в садочку біля госпіталю, і мені ставало боляче за цього ні в чому не винного хлопчика; я зціплював зуби від думки, що, коли не його батьки, то, можливо, близькі завинили у всьому тому лихові, що впало на нашу планету. А він з головою поринув у свої ігри і забував навіть про їжу. Я постійно гукав його через вікно, щоб Зігфрід прийшов поїсти, а він махав мені ручкою і далі копирсався у піску, ганявся за метеликами.

Усі мої зусилля розшукати батьків Зігфріда були марні. Ця обставина все більше наштовхувала мене на одну думку. Я відганяв її від себе, шукав іншого виходу, але вона превалювала над усіма іншими й нарешті примусила мене прийняти рішення — взяти Зігфріда з собою додому. Я боявся тільки одного: чи правильно зрозуміє мене Наташа і чи не докорятиме за цей учинок.

Другого дня стало відомо, що госпіталь переводять на радянську територію, і ті, що вже видужують, можуть повернутися додому. Я залишився в місті ще на два дні. Але всі спроби розшукати батьків Зігфріда виявилися марними. Мені дозволили взяти хлопця з собою. Я залишив у міському магістраті свою адресу й сів у перший поїзд, яким повертались додому наші демобілізовані солдати. Третього дня надвечір я вже був у Донбасі...

Іван Федорович замовк. Мабуть, він хотів дати мені перепочити від усього того, про що розказав мені. Я розумію, що оповідати далі йому стає все гяжче. Голос його раз по раз тремтів, він говорив тихо, наче сам до себе. Очі його почервоніли, мов у людини,

яка довго йшла навпроти рвучкого вітру. Північ давно вже минула, а ми все ще сиділи в садочку на лаві. Нарешті Іван Федорович підвівся, підійшов до вікна, відсунув фіранку й знову повернувся до мене.

— Спить, зібгавшись, як дитина. Моя мати казала, що так сплять люди з чистою душею...

— Скажіть, Іване Федоровичу, Наташа зустріла вас, коли ви повернулись додому? Невже ви не надіслали їй телеграму?

— Надіслав, звичайно, — відповів він, глибоко затягнувшись сигаретою. — На вокзалі зібралось народу — яблуку ніде впасти. Поїзд іще не встиг зупинитися, а до вагонів уже кинулися люди. На пероні заграв оркестр. Я стояв біля вікна, Наташі ніде не було видно. Та й хіба можна було знайти людину в цьому морі сліз і обіймів, музики й плачу? Тоді я вперше зробив висновок, що всі люди дуже схожі між собою й не так легко розрізнити їх. Війна, голубе мій, переплавляє людей, робить подібними не тільки їхні душі, але й обличчя. Стою я біля вікна, підняв на руки Зігфріда і вдивляюся в натовп. А бідолашне хлоп'я дивиться на мене і щось лепече. Солдати поступово розійшлися, майже кожного хтось зустрів. Дехто з тих, що вийшли зустрічати своїх, повернулись додому без нікого. Багато солдатів загинуло в останні дні війни, багато лежало ще в госпіталях. А декого із солдатів ніхто не зустрів, вони довго стояли на пероні і, зрозумівши, що чекати далі марно, закидали за плечі рюкзаки і йшли. А куди, вони й самі не знали. Я зійшов на перон. Зігфрід одразу ж побіг до оркестру. Він жив своїм дитячим світом і був на сьомому небі — єдина дитина серед такої маси дорослих. Я здалеку бачив його світле волосся. Став навшпиньки й почав шукати в натовпі Наташу. Мені здавалося, що вона десь тут, шукає мене, а я не бачу її. Я оглянув, здавалося, всіх людей на пероні, але Наташі ніде не було. Я впізнав би її серед величезного натовпу по її волоссю. Якщо вам доводилось бувати на морському березі вранці, коли сонце вистромляє своє чисте чоло з-за водного горизонту, і ви бачили маленьку хмаринку, то не могли не помітити променів, які пробиваються крізь неї і, наче вогняні стріли розсіпаються по тихій поверхні моря. Отаке, як ці промені, було в Наташі волосся.

На пероні лишалося все менше людей. Зігфрід стояв перед оркестром і диригував своїми маленькими ручками, а я напружував зір, шукаючи Наташу. Раптом, мов далека луна, долинуло до мене: «Ваню-ю-ю-ю!» Це був її голос. Я побіг на нього і за мить побачив високу худеньку жінку в чорній хустині. Вона обернулася до мене, очі наші зустрілися. Я зупинився наче укопаний.

Це була Наташа! Ми стояли непорушно, можливо, з хвилину. Потім кинулися одне одному в обійми...

— Ваню, милий, дорогий... Ми знову разом, Ваню, — шептала Наташа, наче уві сні, і вся тремтіла. Міцно обнімала мене, обси- пала поцілунками, потім відходила вбік і ди- вилася на мене, наче не вірила, що це я. Не бачились ми з нею цілих чотири роки. Тіль- ки в думках були разом і боялися, що одне з нас може згоріти в пожежі війни, може щезнути в її вихорі. Наташа горнулась до мене, мов пташеня під материне крило. Серце її билось щораз швидше, вона не ви- тримала радості від зустрічі, ноги у неї під- лопулися, і вона повисла на моїх руках.

— Що з тобою, Наташенько? Невже горе ти переносиш легше, ніж радість? — говорив я, але Наташа не чула моїх слів. Вона диви- лась на мене своїми великим синіми очима й мовчала. Я взяв її на руки і поніс у скве- рик.

Наташа дуже змінилася. Обличчя її втра- тило колишню свіжість. Тіні під очима й зморшки свідчили про пережите горе. Хуст- ка зсунулася їй на плечі й відкрила волосся. Воно все було сиве. Правда, що бувають ви- падки, коли людина сивіє за одну ніч. Уяв- ляєте собі, що я відчув у ту мить і як важко мені було заглушити в собі це почуття. Всю війну я постійно думав про Наташу, про її горе й страждання. Але я згадував, що ін- шим теж не легше, і серце моє трохи відхо- дило. І ось тепер, коли вона лежала в мене на руках, знесилена від радості, мене рап- том охопив страх. Я боявся за неї, а також за те, про що не наважувався навіть поду- мати. В листі, якого я написав Наташі, я не осмілювався згадати про Зігфріда, про те, що візьму його з собою. Я боявся, що вона не зможе прийняти хлопця, що сум за Світла- ною зробить її серце черствим до інших дітей.

Мить, коли я повинен був їй сказати про Зігфріда, дедалі наближалась, від неї мене віддаляли усього кілька секунд. За ці кілька секунд треба було продумати, як це краще зробити. Мені здавалося, що це — найтяжча хвилина в моєму житті. У поїзді мені все здавалося значно простішим. Я обдумав свої відповіді на запитання Наташі й уявляв собі, як вона простягає руки до Зігфріда, пригор- тає його й каже: «Тепер ми з тобою, Ваню, маємо хлопчика!» Але все раптом виявилось зовсім інакшим. Я відчував, що коли Ната- ша питає мене про Зігфріда, я нічого не зможу їй сказати. Мене охопила тривога, на чолі виступив піт. Шкода стало Наташу, Зіг- фріда, а про Світлану нічого й казати. Згад- ка про неї щоразу відзивалася боєм у моє- му серці. Світлана й Зігфрід — двоє ні в чому не винних дітей, кожне з них несло свій

хрест, мало свою нелегку долю. Чи зможе- мо ми, дорослі, коли-небудь спокутувати свою провину перед дітьми, чи зможе Берг- ман виправдати смерть Світлани, чи знай- дуть можливість мати й батько Зігфріда виправдатися перед судом свого сина за те, що, рятуючи власну шкуру, вони покинули його напризволяще? Чи зможу я знайти в собі сили довести Наташі, що так зробила б кожна людина, в грудях якої ще б'ється незачерствіле серце?

Я озирнувся на Зігфріда й побачив, що він одійшов від оркестру. Здалеку він здавався маленькою дзигною. Волосся його скуйовди- лось, оченята весело сяяли. Підбігши, він простяг до мене свої ручки:

— Дядю Ваню! Дядю Ваню!

Це були перші російські слова, які Зігфрід вивчив, ще коли я лежав у госпіталі.

Наташа здригнулась, наче прокинулась зі сну. Помітивши, що хустка спала їй на плечі, вона швидко пов'язала її і, подивившись мені в вічі, мовила:

— Бачиш, Ваню, я зовсім посивіла, — і, мить помовчавши, почала виправдуватись. — Пробач, Ваню, це я з радості.

Зігфрід стояв поруч, рився в рюкзаку, щось шукав. Я стояв, наче на вогні. Ось, ду- маю, зараз Наташа питає мене, що це за хлоп'я. Голова в мене пішла обертом, в очах потемніло, щось стиснуло серце, роз'ятрило недавню рану. Зігфрід відвів мене вбік і, знову сказавши: «Дядю Ваню!», обняв свої- ми маленькими ручками. І тієї ж миті в моїх обіймах опинилися він і Наташа.

— А ти хто такий, кирпатий герою, що мого Ваню зवेश «дядею»? — спитала вона Зігфріда й торкнулася його кирпатого носи- ка. Зігфрід нічого не зрозумів з її слів і, по- казуючи на мене пальцем, хтозна вкотре вже повторював: «Дядя Ваня», «дядя Ваня».

Оркестр заграв знову. Зігфрід побіг до диригента. Я повернув до себе Наташу, по- дивився їй щиро у вічі і, набравшись духу, сказав:

— Я повинен усе тобі розповісти про цьо- го хлопчика, Наташенько! — І, опутивши очі, розказав їй усе, як було.

— Ну й що, Іване Федоровичу, як усе це сприйняла Наташа? — запитав я.

— Вона підійшла до оркестру, яким Зіг- фрід уже знову диригував, узяла його на руки й повернулася до мене. Він пригорнув- ся до неї, притулив голівку до її щоки і за- жмурився, мов кошеня біля вогнища. Жінку, голубе, не замінить дитині жодний чоловік. Стала й каже: «Ти, бачу, непогано воював, Ваню!» Голос у неї затремтів, з очей зака- пали сльози. Підборіддячко у Зігфріда за- тремтіло, він теж заплакав.

— Мамо, мамо... — повторив хлопець, здригаючись від плачу. Три місяці, відтоді як

я знайшов його, він ні разу не згадував про матір. Я гадав, що жах тих страшних ночей витіснив з його пам'яті все, що було досі, а вийшло зовсім інакше! Доторкнулася до нього Наташа, і хлопець не витримав, розчулився.

Тварина і та горнеться до своєї матері, шукає її, то що ж казати про людину? Наташа голубила Зігфріда, пригортала його і шептала йому:

— А ти знаєш, де твоя мати? Не знаєш?..

Зігфрід замовк і похитав головою.

— Не плач, ми її знайдемо, сядемо у великий літак, полетимо через гори й ліси і обов'язково знайдемо її. — Потім, щось згадавши, трохи помовчала й запитала: — А якщо я стану твоєю матір'ю, ти перестанеш плакати? Зараз я витру твої слізки й віднесу до дому.

Зігфрід замовк, притиснувся до Наташі й витер сльози. Колись мені розповідали, що ягня ніколи не ссатиме чужу матір, а обов'язково відшукає свою серед тисячі інших овечок. Зігфрід теж тоді спробував знайти у пам'яті якісь риси образу своєї матері, але не знайшовши, сказав Наташі: «Ти моя мати! Ти моя мати!»

Нас оточили люди. Стоять, слухають і намагаються зрозуміти, що воно за диво, — звучить німецька мова, хоч німців на пероні й не видно.

На фронті нам не часто доводилося чути їхню мову, ми гнали їх, наче зайців. А коли людина тікає, їй не до розмов. Зате ті, що залишилися в окупації, доволі наслухалися цієї мови. Тому не було нічого дивного, що по всьому перону раптом рознеслася чутка: «Тут залишилась якась німкеня з дитиною, ідіть подивіться на них!»

Зібрався цілий натовп, підійшло кілька солдатів. Я вийшов уперед, став біля Наташі, взяв у неї з рук хлопця і підняв його високо над головою.

— Що ви хочете? Це моя дитина. Я привіз її з Німеччини. Хіба вона в чомусь винна? Хіба в чомусь винні ваші діти й діти Німеччини? — закричав я, підступаючи до людей.

Наташа зіщулилась біля мене, схопивши мене за руку.

Натовп замовк; і люди впиналися очима в Зігфріда, який тремтів у мене на руках. Я дуже добре розумів цих людей, а також їхній справедливий гнів, виправдував і одночасно жалів їх, співчував їм.

Ось ця жінка втратила трьох дітей, вийшла зустріти свого чоловіка, а він не приїхав. Залишилась сама, як билинка у полі. Друга, що стояла поруч з нею, чекала на чоловіка три роки і зняла його з поїзда без ніг. І ті, що стоять біля них, праворуч, ліворуч, теж мають право на гнів.

По перону понісся шепіт. Люди презирнулися, розступились і дали нам дорогу. Я взяв Зігфріда за руку, — за другу руку його тримала Наташа, — і ми попрямували додому. Оркестр заграв знову, бо до перону підходив новий ешелон з новими radoщами і тривогами...

Ми почали жити в нашому старому будинку, в якому вціліло тільки три кімнати. В одній поселилась Наташа, в другій — якась самотня стара жінка, а в третій — людина, про яку ви довідаєтесь пізніше. Насправді це була не людина. Але зразу це розпізнати не вдалося, зовні вона була, як і всі люди, але в душі мала отруту. Гадюка і та, перш ніж укусити, засичить, підведеться, як то кажуть, дасть знак, мовляв, якщо можеш, рятуйся! А від такого, як той, що оселився в третій кімнаті, не можна врятуватися, бо він цілує тебе отруйними устами, і ти нічого не відаєш про це... Та обличчю його, він дїстав те, що заслужив, негідник. Проте все, що сталося згодом, могло б бути зовсім інакше, і моє волосся не посивіло б так швидко, та й Зігфрідова доля склалася б по-іншому...

— Невже знову сталося щось погане, Іване Федоровичу? — перебив я його. Я хотів, щоб він перевів дух, щоб трохи відпочив, бо коли він почав розповідати про мешканця з третьої кімнати, голос у нього раз по раз зривався, важко здійсмалися груди.

Навколо стояла глибока тиша. Тільки час від часу перегукувались цвіркуни, і на березі воркувала горлиця. Вона дивилася на зірки, розсипані, наче жар, по небу, і воркувала. Хтозна, чому їй не спалося. Напевно, в неї теж була якась тривога або радість. Іван Федорович подивився на неї, якусь мить прислухався до її воркування, потім запалив цигарку. Налякана спалахом сірника, горлиця стрепенула крилами й полетіла. Іван Федорович забув, про що я його питав.

— Горлиці починають літати на світанку. Відчувають, що незабаром настане день, і летять до річки вмитись, причепуритись. Коли б ви опустилися зараз до річки, то побачили б, як вони вмиваються. Стромляють у воду голову, тріпочуть крилами і, задоволені, летять геть. Мені здається, що ми, люди, не вміємо так радіти життю, як горлиці. Є навіть такі, що можуть у цю ранню пору прийти на берег і звести рушницю. Купаючись, птах зовсім забуває про обережність і не помічає небезпеки. — Іван Федорович раптом замовк і, нахмуривши брови, затагся цигаркою. — Можливо, я її налякав, а можливо, вона сумує від того, що перервали її пісню. Перервану пісню не починають співати спочатку... Якось я побачив, що мій сусід із третьої кімнати, — ім'я у нього таке, що не хочеться навіть згадувати, — виліз на ви-

шню, яка вціліла під час війни. Падали бомби, все навколо горіло, ламалося, а вона вижила. Сусід виліз на неї, мов той плазун. Дістався до гнізда, яке було вгорі, і, вийнявши щось із нього, зліз на землю.

— Що це ти надумав, Прокопе? — спитав я його. — Хіба ти не знаєш, що пташиного гнізда не можна торкатися?

А він дивиться на мене своїми зеленими очима й сміється:

— Я хочу прогнати звідси це бридке пташення. Не можу слухати, як воно цвірінкає, заважає спати...

— Воно не цвірінкає, а співає, милує слух...

— Тобі, може, й співає, а мені цвірінкає. Застрелити його — це дуже жорстоко, та й людині не личить стріляти в такі маленькі створіння, а зробити сильце, щоб спіймати його, сумління не дозволяє. До того ж, Іване Федоровичу, я не можу дивитися на кров, серце не витримує; я давно хотів зруйнувати це гніздо, та ти не дав. Тому я вирішив, що зроблю так: візьму з гнізда яєчка, зварю їх і покладу назад. Побачимо, що з цього вийде.

Так він і зробив, сучий син. Днів через десять прислухаюся — не чути пташиного щебету. Не видно й пташки. Питаю я Прокопа, а він аж заливається од сміху, і його пухлі щоки трясуться, мов сережки у півня, коли він кукурікає.

— Я опишу цей випадок, Іване Федоровичу, в своїй дисертації, — каже він мені. — Це ж справжнє відкриття... Пташка померла від того, що не змогли вилупитися її пташенята. А ми думаємо, що тільки людина здатна страждати. Цікава ситуація!

Мене раптом наче жаром обсипало, до горла підкотив клубок. Я і досі не можу пробачити собі те, що не витряс тоді з нього душу, а дозволив йому й далі виймати душі в інших, в тому числі й у мене. Навіщо бруднити свої руки, подумав я тоді? Цей тип видавав себе за наукового працівника, твердив, що має намір писати дисертацію про поведінку птахів.

Ми жили втрьох — я, Наташа й Зігфрід — у маленькій кімнатці навпроти цього типу, і, скажу вам відверто, були щасливі. Зігфрід дуже полюбив нас. Наташа не давала й порошинці впасти на нього. Бачили б ви, як повеселіла вона, як швидко загоїлася її рана, мов від якихось чудодійних ліків. Правда, інколи її огортав сум, і я відчував, як тяжко у неї на душі. Не так легко, голубе, забути свою дитину й примусити своє серце полюбити чужу. Серце не так просто обдурити. Воно бачить усе не так, як ми. Буває, одружиться хтось із кимось, думає, що обманув своє серце, живе все життя, а коли приходить його смертна година, він помирає в

страшних муках, бо виявляється, що в серці його ніколи не було любові й життя минуло марно.

Наташа безтямно полюбила Зігфріда. Все тепло свого серця вона віддала йому. Він це швидко зрозумів і теж полюбив її. Спочатку я гадав, що вона зробила це заради мене, а потім переконався у щирості її почуттів. Повертаюся іноді з роботи, навшпиньках проходжу по кам'яній доріжці й припадаю вухом до вікна, хочу почути, що діється в кімнаті, коли мене немає. Наташа й хлопчик гомонять між собою: або Наташа розповідає йому казку, або він сідає їй на коліна, гладить її обличчя і каже:

— Мамо, коли ти розповіси мені ту довгу казку про щуку й доброго дідуся?

Я не тямлю себе від радості і вбігаю до кімнати.

— А ось і добрий дідусь прийшов! — каже Наташа, і обоє кидаються мені в обійми.

Зігфрід поправляє її:

— Це не дідусь, а дядя Ваня...

Наташу він називав «мамою», а мене «дядею Ванею». Звик так із самого початку, так звертався до мене і в своєму останньому листі.

Все йшло добре аж до того дня, коли Наташа, повернувшись із роботи, застала Зігфріда в колісці. Туди його посадила сусідка. Хлоп'я гойдалося, раділо, сяяло, як деревце в цвіту. Наташа здригнулася, згадала ту мить, коли Бергман вистрелив у Світлану, яка спала в цій колісці. Скрикнувши, вона схопила Зігфріда й сказала:

— Не смій більш ніколи залазити в колыску. Вона тільки для маленьких дівчаток!

Ми немов від вогню оберігали колыску від Зігфріда. Він не раз хотів залізити в неї, і я не раз благав Наташу зняти її, та вона не погоджувалась.

— Нехай висить, там її місце. Це все, що залишилось від Світлани, і якщо колыску зняти, я не зможу тут зостатись. У мене серце кров'ю обливається, коли я дивлюсь на неї, але все одно, Ваню, нехай обливається і далі, воно вже звикло до цього, інакше давно перестало б битись!

І ми більш ніколи не заводили розмови про колыску. Вона висить на тому самому місці.

Минули роки. Після демобілізації мене викликали до райкому партії і послали на роботу в металургійну промисловість. Країні потрібен був метал, а також люди, комуністи, які б його плавили, відбудовували заводи. Наташа працювала інструктором в обкомі партії. Зігфрід підріс. Такий зробився гарний хлопець — скромний, лагідний. Ходив уже до першого класу, вчителька була ним дуже задоволена. Він гарно писав, добре рахував, був тихий і чемний. Діти дуже

любили його. Їм було про нього все відомо, вони намагались подружитися з ним, розуміли, що він ні в чому не винен. Школа, товариші, ми з Наташею, те, що Зігфрід чув на вулиці, по радіо, що бачив у музеях, — усе це глибоко западало йому в душу, і Зігфрід іноді почував себе винним у тому, що накоїли у нас батьки його німецьких ровесників.

— Мамо, дядю Ваню, правда ж, я не винний у тому, що фашисти вбили Льонину маму? — спитав він якось, плачучи.

Ми з Наташею не знали, в чому річ, і запитливо подивились одне на одне: хто міг його так схвилювати?

Льоня був найкращий товариш Зігфріда, його захисник. Хлопець жив коло однієї самотньої жінки. Батько покинув його і матір ще перед війною, а її, бідолашну, розстріляло гестапо, як заложницю.

— Звичайно, що не винен! Як же ти можеш бути винен, коли сам постраждав від них? — заспокоювала його Наташа.

Наступного дня ми з Наташею зрозуміли, в чому річ. Зігфріда приймали в жовтенята і повинні були почепити йому на груди червону зірку. Ми вирішили влаштувати вдома маленьке свято, щоб хлопець запам'ятав цей день на все життя. Сталося так, що ми з Наташею трохи затримались, бо ходили по крамницях, щоб купити Зігфріду якийсь подарунок. Наблизившись до хвіртки, ми почули голосний крик. Дивлюсь, Прокіп підбіг до Зігфріда й намагається зірвати у нього з грудей червону зірку.

— Ти не маєш права носити цей значок! Зніми його!

— Чому я повинен знімати його, дядю Прокопе? Я його заслужив, — плакав Зігфрід.

— Фашисти не гідні носити червону зірку! — репетував Прокіп.

Поки я встиг підбігти до нього, він смикнув значок і зірвав його.

— Чого ти причепився до хлопця? — гнівно запитав я і схопив його за комір. — Навіщо ображаєш його?

— Цей значок мають право носити наші діти, а не фашистські виродки!

Я припер Прокопа до стінки. Його пухлі щоки затремтіли, в запалих жиром очах палала лють, вони блищали, як у гадюки, що на неї наступили ногою. Я нічого йому не сказав, бо раптом відчув до нього страшну огиду.

Наступного дня на світанку мене заарештували. Я зрозумів, що це робота Прокопа.

Сталося це 1948 року, напередодні річниці Жовтневої революції. Тієї революції, за яку віддали своє життя мій батько і двоє

братів. Вони загинули в лавах Червоної Армії — брати, як бійці, а батько — старий донецький шахтар, як комісар легендарного батальйону. Хіба міг я бути іншим, ніж вони? Хіба міг піти іншим шляхом? Я носив у своєму серці їхню правду, за яку вони наклали головою... А мене заарештували як ворога народу. Більше того: коли ми судимо ворогів, то кажемо їм, завіщо їх судимо, а мені ніхто нічого не сказав. Я просидів сім років, так і не знаючи, в чому моя провина. Перебрав у пам'яті все своє минуле, крок за кроком знову пройшов шляхами свого життя і не знайшов нічого такого, що могло б кинути на мене якусь тінь. Наклепові важко щось протиставити. Він паралізує мозок, убиває душу, добирається до найсвятішого — до віри і клює її своїм хижацьким дзьобом. Віри я не втратив. Я не міг жити без неї ані хвилини. Я відчував, що коли допущу, аби її потоптали, то перестану дихати, серце моє зупиниться. Я вірив у Наташу, в її кришталеву чистоту товариша, коханої людини. Я був певен, що настане день, коли всі мої товариші скажуть: «Іван Федорович не винен!» Інколи я наче роздвоювався. Сиджу в камері, мозок мій, мов обруч, стискають думки, і я ділюся надвоє: на Івана Федоровича — металурга, і на Івана Федоровича — ворога. І сам чиню над собою суд. Ставлю собі запитання: «Скажіть, громадяніне, чому ви одірвалися від своїх товаришів у німецькому місті?» Стою, мов підсудний, перед судом і відповідаю: «Я хотів знайти капітана Бергмана». — «А чому ви не повернулись до своєї частини, коли не знайшли його?» Я ступаю крок уперед і кажу: «Бо знайшов дитину, покинути яку мені не дозволило сумління. Я ішов на Захід, гнав Гітлера, убивав фашистів і водночас, як і всі мої товариші по зброї, показував які ми, радянські люди, комуністи, з якого тіста зліплені, як виховала нас наша партія, наш Ілліч...» І знову сідаю на лаву підсудних. «А ви, громадяніне, знали, чий він син, цей Зігфрід?» Ноги в мене підламуються, але я повинен підвестися, знайти в собі сили й захистити підсудного. «Ні, я не знав, чий він син. Не мав у кого спитати. Для мене він був дитиною, яку я мусив урятувати. Я зробив так, як це зробила б кожна радянська людина». — «Ви вільні, Іване Федоровичу, повертайтеся у свій Донбас і плавте метал!» — озивається Іван Федорович — металург. Але в цю хвилину обидві мої половини з'єднуються, я знову стаю ув'язненим, мене знову обсідають гіркі думки, щось гризе мою душу, підточує віру. Я все більше переконувався в тому, що сталася якась помилка. Протягом семи років невідомості й душевної тривоги я ні на хвилину не втрачав віри в Партію і в Наташу.

Коли одного весняного дня 1955 року я опинився на волі й коли мені повернули ім'я та право дихати повітрям рідної країни, я знайшов обох — і Партію і Наташу. Не знайшов тільки Зігфріда...

Цього я зовсім не сподівався. Куди ж він подівся? Яка доля спіткала хлопчика? Куди заніс його вихор життя? Мене цікавили всі ці запитання, і тому я боязко звернувся до Івана Федоровича:

— Невже якась хвороба підкосила його?

— Гірше, — з боєм відповів він. — За два роки до мого повернення Зігфрід поїхав до Німеччини до своїх батьків.

— Вони що, живі?

— Живі й здорові. Давайте на цьому зупинимось. Тепер ви вже знаєте все, — сказав Іван Федорович і підвівся. — Ходімо до річки. Побачите, як купаються горлиці.

— Ні, це несправедливо, Іване Федоровичу! Ви хочете від мене щось приховати.

Він узяв мене за руку, і ми пішли до річки, яка вилася метрів за сто від будинку Івана Федоровича серед густих верб. У ній відбився місяць, здавалось, що це плаває велика куля розплавленого металу. Ми зупинились на березі й почали дивитися на річку. В тихій воді хлюпосталася ціла зграя горлиць.

— Скоро ранок, ми з вами зустрінемо ще один день, — зітхнув Іван Федорович, — і постаріємо ще на один день. Чи справді людина старіє з кожним днем? Чи запитували ви себе коли-небудь, де дівається наша молодість, і чи не обманюємо ми себе, вважаючи, що вона покидає нас? Я думаю, вона залишається з нами. Чим більше людина зробить добра світі, чим більше хорошого залишить іншим, тим вона молодша. Людина не старіє, а старіють її думки й душа. Але, як ви знаєте, кожен закон і правило мають свої невеличкі винятки, старість може постукати у двері вашого життя буквально на якусь хвилину і вимести з нього все мітлою баби-яги. Мабуть, таки треба закінчити свою розповідь, щоб ви дізналися про все до кінця. За два роки до того, як я вийшов на волю, з посольства Федеративної Республіки Німеччини до нашого міста приїхав якийсь пан. Насамперед він зайшов до міської ради. Звіди його привели до нас. Я вже вам казав, що, вийшовши в Німеччині з госпіталю, я залишив у магістраті свою адресу на випадок, якщо знайдуться батьки Зігфріда, щоб вони знали, де його шукати. І ось цей пан з'явився з відповідними документами до Наташі й сказав:

— Я прибув за дорученням батьків Зігфріда. Я повинен його забрати!

Наташа запросила його сісти, познайомилася з документами. Вони не викликали ніякого сумніву.

— Я не розумію, пане, чому вони самі не приїхали по нього? Можливо, тут якийсь фатальний збіг імен. Ви ж розумієте, що значить допуститися в даному випадку помилки. Це дорого коштувало б і нам, і хлопцеві. Тоді Зігфріду було всього три роки, і він навіть не знав, як його по-батькові.

Зігфріда при цій розмові не було. Він був саме в школі. В кімнаті були тільки Наташа, німець і представник міської ради. Наташі здалося, що тут щось не так, що це якась дипломатична хитрість.

— Мене цікавить, де досі були батьки хлопчика й чому вони покинули його напризволяще? Відтоді минуло майже десять років. Чому вони до цього часу не шукали його? Після закінчення війни їх розшукували цілий місяць, де ж вони були? Ви повинні дати мені відповідь на це. Інакше я не віддам дитини!

— Я розумію вас, мадам. На вашому місці я теж зробив би так, якби не знав, що, коли до міста підійшла Радянська Армія, мати Зігфріда раптово захворіла, родичі поклали її в лікарню, яку того ж дня було евакуйовано. Не так легко було тоді знайти дитину в місті, в якому скаженіла війна. Як потрапив до того будинку Зігфрід, ще не вдалося з'ясувати, але це не має ніякого значення при наявності інших переконливих фактів. Батько хлопця, — його ім'я вам уже відомо з документів, — Курт Шредер, загинув за рік до того на фронті. Буквально кілька місяців тому мати Зігфріда дізналася, що її син живий, і звернулася особисто до федерального канцлера з проханням знайти його і повернути додому. Невже ви гадаєте, що вона й ми зацікавлені в тому, щоб узяти у вас чужу дитину?

Як бачите, хитро було все продумано!

Іван Федорович зціпив зуби. На обличчі його застиг суворий вираз. Чоло прорізали зморшки.

Очей його я не бачив, на них спадало пасмо волосся, але я був певен, що в них горить лють.

— Але ж у нього були документи, Іване Федоровичу! — спробував я заспокоїти його.

— Шпигуни теж мають документи, і то цілком автентичні. Якби я тоді був удома, то нізащо не віддав би хлопця. Я добився б зустрічі з його матір'ю, щоб показати їй рану на своєму плечі, колиску, Наташине сиве волосся, я б спитав її, чи має вона серце в грудях, і лише тоді... Повернувшись зі школи, Зігфрід поцілував Наташу в чоло, так він робив завжди, коли повертався додому.

— Цей пан хоче забрати тебе, Зігфріде, — сказала Наташа, дивлячись йому пильно у вічі.

— Знайшлися твої батьки, Зігфріде, і я приїхав по тебе. Втім, у тебе є тільки мати!

— Моя мати тут, — відповів хлопець і показав на Наташу. — І я нікуди не поїду! Ви брешете, пане! — Обнявши Наташу, Зігфрід повторив: — Ви брешете, пане!

Тоді дипломат розкрив портфель і вийняв кілька фотографій. На одній Зігфрід був сфотографований сам за кілька місяців до того, як він загубився, на другій — разом із своєю матір'ю біля фонтана в міському парку, на третій — ще коли був немовлям.

Наташа подивилася на фотографії і впізнала Зігфріда.

— Це ти, мій хлопчику! — насилу витиснула вона з себе.

— Невже це моя мати, мамо? — спитав він, сподіваючись, що Наташа відповість, що це не його мати. Вона впізнала по очах, що він од неї хоче.

— Звичайно, це твоя мати, Зігфріде! — втрутився в розмову дипломат. — Вона зараз хвора, лежить при смерті, і ти повинен повернутись до неї, побачити її!

Це вплинуло на Наташу й Зігфріда, наче гіпноз. Наташа почала сама умовляти Зігфріда поїхати до матері:

— Ідь, мій хлопчику, справжню матір ніхто ніколи не замінить! Ідь, нехай вона побачить тебе.

Зігфрід заплакав, твердість його розтанула. А можливо, він зрадив, що знайшов справжню матір.

— Але ж як я тебе покину, мамо? Я виріс на твоїх руках! Хоч би зараз тут був дядя Ваня...

— Ідь! Ідь, Зігфріде. Іван Федорович повернеться, і ми з ним приїдемо до тебе в гості.

Наташа востаннє зварила йому вареників, і вранці наступного дня Зігфрід поїхав. Вона провела його аж за місто. Він відмовився сісти в машину дипломата. Ішли пішки. Проводжали його сусіди, вчителька і шкільні друзі. Найдужче плакав за ним Льоня. Довго не випускав його із своїх обіймів.

— Ти знайшов свою матінку, Зігфріде! А я свою ніколи вже не знайду, — крізь сльози говорив він.

Зігфрід сів у машину і поїхав.

Наташа й Льоня довго дивилися йому вслід, махали руками.

Минув місяць, і Наташа отримала від Зігфріда листа. Хлопець розповідав про свою матір, радів, що вона його знайшла, писав, що він і щасливий, і нещасливий, бо з ним немає мами Наташі, дяді Вані й Льоні. Згодом Зігфрід написав, що знайшов він і свого батька. Сталася помилка: дипломат із посольства помилково повідомив, що той загинув на фронті. Листи приходили від хлопця майже регулярно. Але я забув сказати вам головне: на другий день після мого повернення додому прийшов лист і фотографія,

на якій хлопець був знятий разом з матір'ю і батьком. Чоловік, який стояв, усміхаючись, біля Зігфріда, був... капітан Бергман...

Мене це зовсім приголомшило. Я сподівався чого завгодно, тільки не цього. У мене перехопило подих, запаморочилося в голові. Я дивився на замовклого Івана Федоровича й не міг витиснути із себе жодного слова. Урятувати дитину з вогню війни, стільки витерпіти заради неї, оточити її своєю любов'ю й турботами — і раптом такий кінець.

— ...Той самий капітан Бергман... Наташа відразу ж впізнала його і, впавши на ліжко, простогнала:

— Це він, Ваню, він... Той самий, що стріляв у Світланину колиску... Я впізнала його. Ті самі гидкі очі... Шрам, який тягнувся через усю щоку... Це він, Ваню, капітан Бергман!

— Ти помиляєшся, Наташенько! Це неможливо! — намагався я заспокоїти її.

— Ні, ні, Ваню! Я запам'ятала його на все життя. Це він, батько Зігфріда! Я б упізнала його серед мільйонів людей!

— Самі розумієте, в якому ми були становищі. Хвилини, протягом яких ми дивилися на знімки, здалися нам довгими, мов сторіччя. В нас було таке враження, наче у кімнаті вибухнув вулкан і його вогненна лава залила нас обох з Наташею. Але ми все одно любили Зігфріда, як і до цього. Тільки ще болісніше стиснулися наші серця, і ми дорікнули собі, що дозволили йому повернутися в те зміїне кубло.

В кінці листа Зігфріда кілька рядків було написано іншою рукою, очевидно, батька: «Дякую за турботи про Зігфріда. При нагоді віддячу вам!» Він уже віддячив нам, віддячив так, що не можна спокійно згадувати про це.

Чого хотів іще капітан Бергман, коли з фотографії на нас дивилися ті самі очі, але замість мундира капітана гестапо на ньому був інший, з погонами полковника бундесверу?

Ми з Наташею повинні були сказати Зігфрідові всю правду про його батька. Він ріс і виховувався в нас і сам прокляв би його, коли б знав, хто такий Бергман. Сталось так, що мені дали відрадження до Західної Німеччини і я написав Зігфрідові, що ми з Наташею дуже скучили за ним, і оскільки він закінчує невдовзі гімназію, мені хочеться поздоровити його і познайомитися з його батьками.

На вокзалі мене ніхто не зустрів, бо я запізнився на цілий день. Я не поїхав до Зігфріда додому, бо не хотів зустрічатися з його батьком. Самі розумієте, що значить зустрітися з Бергманом, що значить зустрітися двом батькам, один з яких спопелює щастя, радість і надію другого, а той...

«Та, зрештою, Іване Федоровичу, ти нічого незвичайного не зробив, ти тільки врятував дитину, — сказав я сам собі. — Хіба твої товариші, твоя армія, не врятували мільйони дітей? А ти хочеш пред'явити рахунок Бергману, який живе в тій Німеччині, яка його, гестапівського капітана, зробила полковником».

Я і тепер вважаю, що зробив правильно, вирішивши не зустрічатися з Бергманом, і не заводити розмови, якої стільки чекав.

Я хотів тільки побачити Зігфріда, подивитись, чи в нього такі ж чисті очі й серце. Я хотів, щоб він дізнався, зрозумів, хто його батько, хотів застерегти його. Я вирішив почекаати Зігфріда біля школи. Незабаром мав закінчитися останній урок.

Пролунав дзвоник, із школи долинув гомін дівчор. Незабаром на подвір'я висипали учні. Я шукав серед них Зігфріда, але його ніде не було видно. Я стояв і чекав. Нарешті подвір'я спорожніло. І тільки я хотів спитати одного з учнів, що грав у м'яча, як раптом повз мене просичав, наче гадюка, блискучий оппель. Заскрипіли гальма, і з машини вишов гладкий чоловік з мішками під очима.

— Скажіть, будь ласка, пане, на кого ви тут чекаєте? — запитав він мене.

— Чекаю одного учня... Зігфріда Бергмана, — спокійно відповів я.

— Я приїхав від його імені. Він просив переказати вам, що не знає вас, пане!

Перед моїми очима поплив густий сірий туман, закрутились блискучі кола. Коли я нарешті отямився, дверцята чорного оппеля грюкнули, він підстрибнув, наче на пружинах, і рвонув з місця. Тільки тепер я зрозумів, що це був Бергман, Зігфрідів батько. Я упізнав його, але надто пізно. Я кинувся за машиною, та вона звернула за ріг і щезла з очей. Я залишився сам, наче голий серед вовків, наче зв'язаний у зміїному кублі. Не міг ні думати, ні кудись іти. Але я був певен, що такого не міг сказати Зігфрід, той, кого я виніс із полум'я війни. Не вийде, Бергман, не врятуєшся ти від суду рідного сина. Все одно ти станеш перед ним! І щоб ти знав, що страшнішого суду за суд дітей немає!

Самі розумієте, з якими почуттями повернувся я з Німеччини. Довго чекали ми листа від Зігфріда, щоб дізнатися, що все-таки сталося, і отримали тільки через рік. Зігфрід виливав у ньому свою душу, викривав брехню батьків.

Він сам, своїм серцем шукав істину і таки знайшов її.

Бідолашний Зігфрід! Скільки пережив він у ті хвилини, коли перед ним стали батько й мати і відкрили йому велику таємницю, зняли маску із своїх звірячих облич.

Товариші Зігфріда по школі розповіли йому, що якийсь росіянин на ім'я Іван Федорович шукав його. Це сталося того самого дня, коли хлопця одвезли в Дюссельдорф.

— Якщо ви хочете мати сина, то повинні сказати йому правду, — сказав він батькам, повернувшись додому. — Ці люди, які врятували мені життя й дали все, що тільки могли, ніколи мене не обманювали. Я також не хочу їх обманювати! Скажіть мені, чому ви прогнали Івана Федоровича, чому боїтеся зустрічі з ним?

Батько мовчав. Мати злякано дивилась то на одного, то на другого.

— Чому ви приховали від мене, що ти живий? Чому ти не приїхав сам по мене? Може, ти теж був серед тих, хто зробив Льоню сиротою, може, ти теж...

Батько підскочив до нього і дав йому лясаса:

— Так, я теж був там. Був, бо цього вимагав від мене обов'язок, історія...

— Хто зобов'язував мого батька вбивати дітей, вбивати їхніх матерів? Можливо, те вусате страховище, в якого ніколи не було дітей, чи історія, що прокляла його? Скажіть мені правду, якщо хочете, щоб у вас був син. Я знайшов листи, які ти, мій батько, писав матері. Вони послані з того самого міста, в якому я провів своє дитинство! Що ти там робив?

— Я був солдат!

— Солдати ніколи не бояться, батьку! — відрубав Зігфрід.

— Я був капітаном гестапо, — сказав за хвилину Бергман. — Ти знаєш, що це означає.

— А чому ти злякався Івана Федоровича, коли він приїхав сюди за тисячі кілометрів? Чому в тебе не вистачило сміливості хоча б потиснути йому руку за те, що він урятував твого сина?

— Це було неможливо, Зігфріде! — відповів Бергман.

— А чому ти мовчиш, мамо? Ти хочеш, щоб я залишився в цьому домі, чи ні?

Мати заплакала і розповіла йому все, що знала. Про історію з колискою вона не згадала ні словом, можливо, їй про це не було відомо.

Коли наша армія наблизилась до їхнього міста, Бергмани, боячись розплати, втекли на Захід. Вони так тремтіли за власну шкуру, що не встигли взяти з собою свою єдину дитину. Покинули хлоп'я біля скверу, і якісь діти одвели його в будинок навпроти. Коли ж на вулицях почалася стрілянина, діти втекли у сховище, а Зігфріда залишили в кімнаті. Про все це нам написав Зігфрід. Він проклинав свою долю і просив у нас пробачення, хоч ні в чому перед нами не завинив. Лист, у якому я повідомляв Зігфріда про

свій приїзд, потрапив до рук Бергмана. Він заховав його від сина, боячися, що я розповім Зігфрідові про все. Для більшої безпеки він відправив сина до тітки в Дюссельдорф. Я добре пам'ятаю закінчення його останнього листа: «Я не хочу, щоб на моєму сумлінні каменем лежали два злочини, один з яких вчинив мій батько, а другий я сам!».

Іван Федорович замовк, вийняв цигарку, пом'яв її в пальцях і закури.

— Ходімо до хати, — сказав він за хвилину. — Поглянь, на сході вже червоніє. Добре, що сьогодні мені на другу зміну! Наташа зварить нам на сніданок вареників. Знаєш, які вони смачні?.. Зігфрід теж дуже любив їх...

Іван Федорович пішов попереду, я слідом за ним. Я дивився на цього широкоплечого чоловіка, і на душі в мене стало радісно, що я зустрів його на своєму життєвому шляху.

З заводських димарів здіймалися стовпи диму, весь обрій був залитий вогнями. Горлиці, викупавшись у річці, чекали ранку. В Наташиній кімнаті висіла колиска, в якій лежала целулоїдна лялька.

Недавно я прочитав у газеті повідомлення Болгарського телеграфного агентства про те, що офіцер західнонімецької армії попросив політичного притулку в Німецькій Демократичній Республіці. Ім'я його Зігфрід Бергман. «Я не хочу, щоб на моєму сумлінні каменем лежали два злочини, один з яких вчинив мій батько, а другий я сам!» — заявив журналістам обер-лейтенант Зігфрід Бергман.

Я довго намагався згадати, звідки мені відоме це ім'я, але не міг. Воно не давало мені спокою ні вдень, ні вночі. Зігфрід Бергман!

Звідки я знаю твоє ім'я, Зігфріде?

Я не міг навіть припустити, що це може бути той самий Зігфрід Бергман, і був пе-

вен, що тут просто якийсь фатальний збіг імен.

Допоможи мені, Зігфріде! Скажи, які в тебе очі й чи є в тебе між бровами маленька родимка? Скажи, чи знаєш ти Івана Федоровича, донецького металурга й чи пам'ятаєш ти ще, які на смак українські вареники, що їх тобі так часто варила його дружина Наташа? Згадай про це, Зігфріде! Ти не можеш не згадати. Я впізнав тебе, хоч не знаю, які в тебе очі й не бачив між твоїми бровами маленької родимки. Я згадав слова, що їх прочитав мені Іван Федорович у себе вдома, де пройшло твоє дитинство. Я був у твоєму домі, Зігфріде, бачив ліжечко, в якому ти спав і в якому тобі снилися казкові сни. Не в тому домі, звідки ти втік, а в другому, з якого тебе викрали й до якого ти тепер знову повернувся.

Пам'ятаєш, Зігфріде, біля твого ліжечка висіла дитяча колиска? Ти так хотів, щоб тебе поклали туди, щоб ти погоймався в ній і заснув, але тобі не дозволяли, бо тобі було чотири роки, а чотирирічні діти не гоїдаються в колисці. Та й куди було діти целулоїдну ляльку, яка стільки років гоїдалася в цій колисці?

Ти пам'ятаєш її, Зігфріде? Колиска була оздоблена вишитими волошками, пролісками й пізноцвітом. І чи знаєш ти її історію, Зігфріде? Вона коротка, але така трагічна й така страшна! Такі історії не можна забувати. Тих, хто їх забуває, треба судити...

Скажи мені, хто ти, Зігфріде Бергман? Той самий із синіми очима, якому Наташа оповідала на добраніч казки? Той самий, якого Іван Федорович пестив? Той самий, який приятелював колись із сиротою Льюнею? Скажи мені, щоб я міг спокійно заснути, щоб я зберіг віру в твоє покоління!

Мабуть, це ти, Зігфріде!

*З болгарської переклав
Олександр КЕТКОВ*

НЕБЕЗПЕЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ. Одинадцять англійських «фрогменів» — водолазів у легких костюмах — готуються провести небезпечний експеримент у Червоному морі, в місці, де водяться акули. Мета експерименту — перевірити дію мазі, запах якої, начебто, має віднадувати небезпечних хижаків.

ЧАС І НАСТРІЙ. Найбільш самотньою людиною почуває себе о четвертій годині ранку, найбільшу заповзятливість виявляє опівдні. До такого висновку ді-

йшли канадські вчені — учасники щорічного конгресу Товариства сприяння розвиткові науки в Монреалі.

ОТ ТАК ВЧИТЕЛІ! Батьки австралійських школярів давно вже скаржаться, що під час випускних іспитів дітям ставлять багато важких запитань, які виходять за межі шкільної програми. Зважаючи на ці скарги, міністерство освіти влаштувало пробні іспити 24 учням і 12 вчителям. Тринадцять з них іспитів не склали — один учень і всі вчителі.

**КАЛЕНДОСКОП
ВСЕСВІТУ**

ЧЕМНІСТЬ УЖЕ НЕ В МОДІ? Опубліковані в одному з токійських журналів статистичні дані свідчать, що колись японець щодня віддавав, у середньому, 54 глибоких поклони. Нині кількість поклонів знизилася до дев'яти на день.

СЛАВНИЙ ЮВІЛЕЙ

Радянська громадськість відзначає славне шістдесятиріччя видатного українського радянського письменника-драматурга, державного і громадського діяча, Депутата Верховної Ради СРСР, Лауреата державних і Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами», академіка Олександра Євдокимовича Корнійчука.

Людина невичерпної енергії та творчої наснаги, Олександр Євдокимович віддає всі свої сили і талант служінню народові, Батьківщині, боротьбі за мир у всьому світі.

«В нашому соціалістичному суспільстві,— писав О. Є. Корнійчук у 1938 році, — може називатися справжнім художником лише той письменник, який є активним громадянином своєї країни». Саме таким художником і є сам Олександр Корнійчук.

Більш як за сорок років своєї літературної діяльності Олександр Корнійчук створив понад двадцять п'єс. Його твори «Платон Кречет», «Загибель ескадри», «В степах України» — увійшли до класичного репертуару радянського театру і кіно.

П'єси О. Корнійчука здобули широку популярність не тільки в СРСР, а й в країнах соціалістичного табору. З великим успі-

хом ідуть вони в прогресивних театрах капіталістичних країн в перекладі на англійську, французьку, німецьку мови.

Олександр Євдокимович Корнійчук—видатний діяч міжнародного руху прихильників миру. Він заступник Голови Радянського Комітету Захисту Миру, член президії Всесвітньої Ради Миру.

У розквіті творчих сил і енергії Олександр Євдокимович вступає у сьоме десятиріччя свого життя. Редакція «Всесвіту» щиро бажає ювілярові, члену редколегії нашого журналу, доброго здоров'я, довгих років плідної праці.

П'ЄСИ О. КОРНІЙЧУКА АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Творчість Олександра Корнійчука широко відома за межами Радянської країни. Його твори великими тиражами видані в Польщі, Чехословаччині, Румунії, Болгарії, Китаї та Корей. П'єси українського драматурга успішно йдуть на сценах театрів країн соціалістичного табору та прогресивних театрів Франції, Англії, Індії, Канади, Швеції та інших капіталістичних країн.

В 1945 році в Лондоні була опублікована збірка «Чотири радянських воєнних п'єси» в перекладі Джерарда Шеллі. До неї увійшли п'єси Л. Леонова «Нашествие», К. Симонова «Русские люди» і дві п'єси О. Корнійчука «Фронт» і «Партизани в степах України». Того ж року збірка була перевидана.

В 1946 році в Нью-Йорку вийшла у світ збірка «Сім радянських п'єс», де поряд з п'єсами К. Симонова «Русские люди», Ол. Афіногенова «Накануне», В. Соловйова «Фельдмаршал Кутузов» було надруковано й п'єсу О. Корнійчука «Фронт» у перекладі на англійську мову Бернарда Л. Кота і Зіни

Войнової. Передмову до «Фронту» написав професор Х. Дейна. Це був, по суті, один з перших опублікованих у США біографічних нарисів про українського драматурга. Знайомлячи читачів з життям і творчістю письменника, проф. Дейна подає коротку характеристику п'єс О. Є. Корнійчука «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Банкір», «Правда», «Богдан Хмельницький».

З відгуків в американській пресі на збірку «Сім радянських п'єс» привертає увагу стаття Маргарет Вебстер, надрукована в квітні 1946 року в журналі «Сов'єт Раша тудей».

Маргарет Вебстер — відомий театральний режисер, постановник «Отелло» Шекспіра, «Вишневого саду» Чехова і ряду інших п'єс, а також автор книги «Шекспір без слів», — писала: «Публікація цих семи радянських п'єс своєчасна, і вони, безперечно, привернуть увагу широкого кола читачів».

Далі автор статті підкреслила, що п'єса Корнійчука «Фронт» особливо цінна гостротою порушених у ній проблем

З позитивною оцінкою творчості О. Корнійчука в американській пресі виступив у 1955 році Олександр Верт — колишній кореспондент американського журналу «Нейшн» в СРСР. В своїй статті «Радянські драматурги» він дає належну оцінку творчості радянського митця, в першу чергу його п'єси «Фронт».

Називаючи О. Корнійчука видатним радянським драматургом, О. Верт найбільшу увагу звертає на особливості властиві творчості драматурга: «...Корнійчуку... притаманне гостре почуття сучасності. Але ще більш важливо те, що йому властива сміливість критики. І саме це робить творчість Корнійчука виключно цікавою. Він наділений... умінням створювати жвавий діалог, тонким, типово українським почуттям гумору».

«Місія містера Перкінса в країну більшовиків» не була перекладена на англійську мову, але американські читачі ознайомилися з її змістом завдяки статті Норіса Х'ютона, надрукованій в журналі «Сіетер артс».

Норіс Х'ютон знайомить читачів журналу з інтерв'ю,

взятим у Едвіна С. Сміта—директора Національної ради американсько-радянської дружби, який одвідав нашу країну влітку 1945 р. В розмові з редактором журналу Едвін С. Сміт розповідає про репертуар московських театрів, показує йому програми й театральні афіші того сезону. Співбесідника Сміта надзвичайно зацікавила афіша, що анонсує нову комедію Корнійчука «Місія містера Перкінса в країну більшовиків». Познайомившись із змістом п'єси, Н. Х'ютон ставить питання про її переклад і постановку в театрах Америки.

Проти цього заперечує Едвін С. Сміт. На його погляд, п'єса «з її закликом до відкриття другого фронту та атмосферою воєнного часу застаріла для американської публіки». Однак він тут же підкреслює справжню цінність п'єси. «П'єса користувалася великою популярністю, — каже він, — і поєднувала відверту й гостру сатиру з хвилюючим закликом до зміцнення взаєморозуміння між Америкою й Росією. Що ж до цього заклику, то бог свідок, він ще не застарів».

Із повоєнних творів О. Корнійчука особливо зацікавила американську й

англійську громадськість п'єса «Крила» (1954).

Рецензії на неї писали Ральф Паркер і Олександр Верт.

«У своїй новій п'єсі «Крила»,—зазначав Р. Паркер,—Корнійчук з властивою йому енергією розвінчує бюрократів і прихильників культу особи».

Більш глибокий аналіз п'єси поданий у статті Олександра Верта «Радянські драматурги».

Характеризуючи «Крила» як, «безперечно, нову віху в розвитку сучасної драматургії Радянського Союзу», американський критик провадить далі цікаву паралель між центральними персонажами п'єс Корнійчука «Фронт» і «Крила». «Подібно до Горлова в п'єсі воєнного часу, Дремлюга—крупний партійний діяч, оточений підлабузниками, які ніколи й ні в чому не насмілюються йому заперечувати... В «Крилах» зображений конфлікт між Дремлюгою, головою обласного виконавчого комітету, лінивим і нездібним бюрократом, під керівництвом якого сільське господарство області розвалюється, і енергійним, здібним новим секретарем обкому партії Ромоданом, досвід і адміністративні таланти

якого кінець кінцем торжествують над застарілими методами або відсутністю таких у Дремлюги».

Рецензент широко ілюструє статтю уривками з п'єси у власному перекладі.

Незважаючи на деякі помилкові твердження, стаття Верта відіграла значну роль у справі популяризації творчості Олександра Корнійчука в Сполучених Штатах Америки.

З наведених рецензій видно, що творчість видатного радянського драматурга дісталася в англomовних країнах високу оцінку.

Олександр Верт у статті, написаній 1955 року, підкреслює: «Серед радянських драматургів особливе місце посідає видатний драматург Олександр Корнійчук». Та ж думка повторюється і в редакційній статті журналу «British-Soviet Friendship», яка була опублікована в 1957 році: «Олександр Корнійчук... є одним з найвизначніших сучасних радянських драматургів, — читаємо в цій статті. — Його п'єси ніколи не сходять з радянської сцени і добре відомі закордоном... Олександр Корнійчук — всесвітньовідомий драматург».

м. Одеса

У ВІНОК ДРУЖБИ

Пісня та йому прошила серце
Райдужно-солодкою стрілою,
І поніс її хлопчина в люди
І по світу пісня покотилась.

Цими натхненними словами з прекрасної поезії Максима Рильського «Легенда віків», присвяченої Шопену й Шевченкові, починається вміщена у варшавському «Українському календареві» стаття «З Польшею у серці». Розповідаючи про величезний внесок народного поета у скарбницю української культури, стаття показує водночас, як багато зробив М. Т. Рильський в галузі художнього перекладу.

«Перекладацька діяльність Рильського, поета-поліглота, поета-вченого є безпосереднім продовженням подвигу його попередників — титанів духа і праці, Івана Франка, Лесі Українки», — зазначає автор статті Флоріан Неуважний.

Дослідження «З Польшею у серці» дає яскраве уявлення насамперед про титанічну, повну високої наснаги працю поета над зміцненням дружби братніх літератур Польщі і України. Не випадково серед перекладів Максима Тадейовича одне з чільних місць посідають переклади з польської мови. Адже саме Рильський зробив Міцкевича українцем, залишивши його поляком, —

пише Флоріан Неуважний. Та й справді, хто не знає тепер, що найкращий переклад «Пана Тадеуша» на інші мови дав саме М. Рильський! Після Міцкевича — натхненна праця над творами Словацького, потім український читач отримав у подарунок том «Вибраних поезій» Юліана Тувіма з теплою передмовою Рильського, який очолив колектив перекладачів цієї книги. Поява «Вибраних поезій» Тувіма стала визначною подією в культурному житті України й Польщі.

Інтерес М. Рильського до польської поезії був справді безмежний. Глибоку увагу Максима Тадейовича привертають М. Конопніцька, Л. Стафф, В. Броневський. «Наполеглива праця, незмінна і тривала любов до Польщі б'є майже з кожної збірки Рильського», а останні збірки його поезій знов показують, як щиро і натхненно бринить в його серці «польська пісня»...

Ми не випадково почали огляд цього річного «Українського календаря», що його видає Українське суспільне культурне товариство у Варшаві, саме з статті «З Польщею у серці». Адже одна з

провідних тем книжки — це багатогранне і яскраве життя народного поета і вченого, співця братерства і дружби народів Максима Тадейовича Рильського. Календар відкривається його портретом, а через кілька сторінок бачимо фотографії: М. Рильський на Міжнародній науковій сесії у Варшаві, український поет поруч з Л. Кручковським. В календарі надруковано кілька блискучих віршів Рильського, а далі його ж таки поезії, видані польською мовою. Як хвилююче звучать сьогодні слова з вірша «Нащадок»:

Може, я записую останні
Сторінки у зошиті своїм, —
А десь близько, в білій тиші
ранній
Хлопчєня із чубчиком
льняним,
Тільки що навчившись
говорити,
Підбира, ласкаве і сердите,
Перші пари непокірних рим.

Завершується цей вірш добрими, мудрими й благородними словами:

Не мого він зошита
допише, —
Свій почне новим своїм
пером.

Ми вже друкували у «Всесвіті» огляд календаря 1964 року, а зараз з приємністю розповідаємо нашим читачам про нову книжку, бо календар цього річного охоплює ще ширше коло питань, відображаючи дальший розквіт економіки й культури Народної Польщі і Радянської України.

Такий матеріал, як «Вар-

шава в цифрах. (З балансу останньої війни)» становить безумовний інтерес для кожного; радянські воїни, що брали участь у визволенні Варшави від фашистських загарбників і бачили столицю в страшних руїнах, з радісним хвилюванням прочитали про гігантську реконструкцію міста, про чудо на Віслі. А вже після війни в лівобережній Варшаві залишилося тільки 7% цілих будинків. 700 тисяч жителів столиці було вбито, 165 тисяч поранено і покалічено. 835 тисяч заарештовано й вивезено в Німеччину.

Весь світ знає: сьогодні Варшава навіть краща, ніж була. Мова йде не тільки про нові будинки, ансамблі, вулиці і проспекти, а й про самі умови людського існування.

Цифри про вчорашній і сьогоднішній день Варшави наочно і переконливо показують, що може зробити народ, вільний від пут капіталізму.

У 1938 році з 1000 немовлят в польській столиці вмирало 100,9, а в 1963 смертність знизилася більш як у чотири рази.

На 10.000 варшав'ян у 1962 році лікарів було вже вдвоє більше, ніж у 1938. В столиці збільшилась кількість тролейбусів і трамваїв. Варшава поширила свій житловий фонд, стала справжнім центром науки; тепер тут вчиться 37 тисяч студентів, вдвічі зросла кількість випускників вищих шкіл.

Кілька вміщених у календарі нарисів і нотаток висвітлюють життя Лемківщини. До 20 роковин розгрому гітлерівців подано сторінку про участь лемків у русі Опору. Вміщені й етнографічні нотатки про народну культуру Лемківщини, розповідається історія лемківського села Команча. Оригінально зроблений ювілейний словник «Українського ка-

лендаря». Він, безперечно, збагатить уявлення читача про численних діячів літератури й мистецтва.

Лаконічна згадка про одного з найвидатніших західноукраїнських композиторів Дениса Володимировича Січинського подає водночас відомості й про його визначну музичну спадщину: кантати на тексти Шевченка, чоловічі хори на слова Івана Франка, прекрасні пісні з альбому солоспівів-романсів, фортепіанні п'єси.

Петро Гулак-Артемівський, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров, Осип Маковей, Михайло Павлик, Карпенко-Карий та багато інших діячів літератури і культури українського народу представлені в календарі цікавими матеріалами.

Календар відзначає ювілеї Харківського університету, заснованого 1805 року, і сторіччя Одеського університету.

Серед польських ювілярів в календарі вшановується «батько польської літератури», письменник XVI століття Микола Рей.

Один із зачинателів української школи в польській романтичній поезії Олександр Гроза (1807—1875) —

жив і вчився на Україні, перекладав українські твори на польську мову, описував Київ, збирав українські прислів'я, використовував у своїх поезіях українську народну творчість.

Не може не зацікавити читача невеличке дослідження про пісняра і поета XIX сторіччя Густава Еренберга. Він був нешлюбним сином царя Олександра I і Гелени Раутенштрах — польки, дружини царського ад'ютанта. Та «царське походження» не завадило Густаву Еренбергу обрати важкий і благородний шлях борця за кращу долю народу.

Ще зовсім молодим Еренберг брав участь у діяльності підпільних молодіжних організацій, а згодом став членом демократично-революційного гуртка, редагував революційні відозви. Багато разів відправляли його в заслання, гнали на каторгу. Еренберга засудили навіть до страти, однак помилували, і він опинився у засланні в Забайкальському краї, де працював у копальнях. Та каторга не зломила його, він повернувся до революційної діяльності. Перу Еренберга належать революційні поезії: «Бог родиться», «М'ясничні танці», «Бартоломій Гловацький», «Як народ йшов у бій», він перекладав твори Данте і Шекспіра, писав п'єси.

Зі сторінок календаря постають перед нами борці за волю, за сьогоднішній день. Ми щиро вдячні упорядникам книжки за знайомство з революціонером Стефаном Окшеєю, коротке і яскраве життя якого вражає своїм героїзмом.

«Ласки просити? Нізащо в світі! Я гордий тим, що стаю в ряди наших мучеників. Смерть моя зірве інших до чину, а це більше вартє, як моє життя», — так відповів Стефан Окшея у камері смертників своєму

адвокатів, відмовляючись підписати прохання до царя про милування.

І коли 21 липня 1905 року кати накинули йому на шию зашморг, дев'ятнадцятирічний борець за свободу вигукнув: «Хай живе воля! Хай живе соціалізм! Хай живе революція!»

Зрозуміло, необхідною умовою нотаток календарного типу є їхня лаконічність, але незважаючи на це, більшість заміток викликають інтерес, бо являють собою квінтесенцію літературної біографії, літературного дослідження, а часто густо інформують навіть і про світогляд та характер ювіляра.

Це стосується зокрема нотаток про Владіслава Станіслава Реймонта (лауреата Нобелівської премії 1924 року за роман «Селяни»), про Вацлава Серошевського і Т. Т. Єж-Мілковського.

В статті під назвою «Друг українського народу» Антін Верба схвильовано розповідає читачам календаря про героїчне життя видатної

польської письменниці, відомої громадської діячки Ванди Василевської, яка з такою любов'ю до людей і непримиреним гнівом до їх гнобителів розповідала гірку правду про долю українського селянина під ярмом польської шляхти.

Ще в 1940 році, говорячи про участь В. Василевської у львівському Антифашистському конгресі діячів культури, Ярослав Галан сказав:

«Я бачив, з яким захопленням робітники приймали її натхненні слова протесту проти дикого і кривавого насилля шляхетської влади над народом Західної України. У мене не було сумніву, що переді мною один з тих нечисленних письменників, які удостоєні великого щастя — любові народу».

Під цими пророчими словами неначе підписалося саме життя. Назавжди лишилося в серці українського народу світле почуття любові до свого великого друга і співця; ім'я Ванди Василевської, видатної пись-

менниці і невтомного борця за мир, з глибокою шаною вимовляють чесні люди цілого світу.

В розділі «Світові ювіляри» «Український календар» друкує уривок з першої частини «Божественної комедії» Данте в перекладі П. Карманського та М. Рильського, матеріали про Джованні Бокаччо, Яна Гуса, Шарля-Луї Монтеск'є, Віктора Гюго, Редьярда Кіплінга, Михайла Шолохова і багато інших.

Статті про Фрідріха Енгельса, Долорес Ібаррурі, про повстання саперів у Києві, матеріали про II з'їзд КПЗУ, возз'єднання Закарпаття з рідною матір'ю Україною та багато інших цікавих відомостей можна знайти в календарі.

З кожним роком «Український календар» розширює свою тематику, охоплює все нові й нові аспекти життя і вплітає барвисті квіти у вінок дружби польського і українського народів.

А. НАУМЕНКО

БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ

ЧИСТИЛИЩЕ

Данте. Фрагмент фрески Рафаеля
«Диспут».

Від перекладача

1956 року Державне видавництво художньої літератури випустило в світ переклад «Пекла» Данте за двома підписами — П. Карманського та М. Рильського.

В рецензії, надрукованій в одному з перших номерів журналу «Всесвіт», я, вітаючи появу першого українського перекладу Данте й відзначаючи справжній творчий подвиг його авторів, висловлював надію, що нашій громадськості не доведеться довго чекати продовження перекладу цього геніального твору епохи Відродження. Водночас я висував кілька застережень, якими, на мою думку, слід керуватися, перекладаючи поему Данте на українську мову.

Прочитавши рецензію, Максим Тадейович сказав мені: «Далі працюватимемо разом».

Проте наша спільна праця пішла тоді іншим річищем: Ю. Словацький, Ю. Тувім... І лише через декілька років ми змогли взятися за Данте. Вирішили завершити спочатку всю поему, тобто перекласти другу і третю її частини, керуючись викладеними на сторінках «Всесвіту» засадами, які, до речі, підтримав автор передмови до українського видання «Пекла» академік О. І. Білецький. Розподілили між собою роботу, і мені дісталася перша половина «Чистилища».

Та Максим Тадейович не встиг зробити вже нічого, а прочитав тільки і схвалив мій переклад перших пісень. Він уже нездужав і гадав обмежити свою участь у роботі над українським Данте лише редагуванням.

Але це теж не судилося... Тому я вважаю за свій обов'язок перед пам'яттю видатного поета й корифея українського, та й не тільки українського, а всього радянського перекладацького мистецтва, самому завершити спільно задуманий переклад і з любов'ю та вдячністю покласти його на могилу талановитого поета і великої людини, МАКСИМА ТАДЕЙОВИЧА РИЛЬСЬКОГО.

Перша пісня

Суденце здібностей моїх сьогодні
Для тихших вод вітрила наставляя,
Покинувши жажних морів безодні.
За спів берусь про друге царство¹ я, —
5 Там душі очищаються, небесне
Блаженство прозираючи здаля.
Тож мертва хай поезія воскресне!
О світлі музи, ваш я на віки!
Хай створить Каліопа тло чудесне,

10. Вторуючи тим голосом, який
Відняв колись в Сорок² злочасних віру,
Що злочин їм відпуститься
важкий. —
Солодкий колір східного сапфіру,
Зливаючись над першим небом цим
15 З прозорістю надхмарного ефіру,
Всю радість повернув очам моїм,

¹ Друге царство — Чистилище, розташоване на величезній горі серед Океану, який згідно з уявленнями Птолемеєвої системи, вкриває усю південну півкулю Землі. На плоскому вершку цієї гори — земний Рай, де жили до гріхопадіння Адам і Єва (бібл.).

² Сороки — перетворені на птахів сестри, що мали зухвалість викликати муз на змагання і зазнали поразки (Овідій).

110 Не кажучи ні слова, підійшов
До водія й на нього подивився.
А він почав: «Ходімо без розмов
Назад, мій сину,—видно на світанні,
Як вниз іде рівнина далі знов».

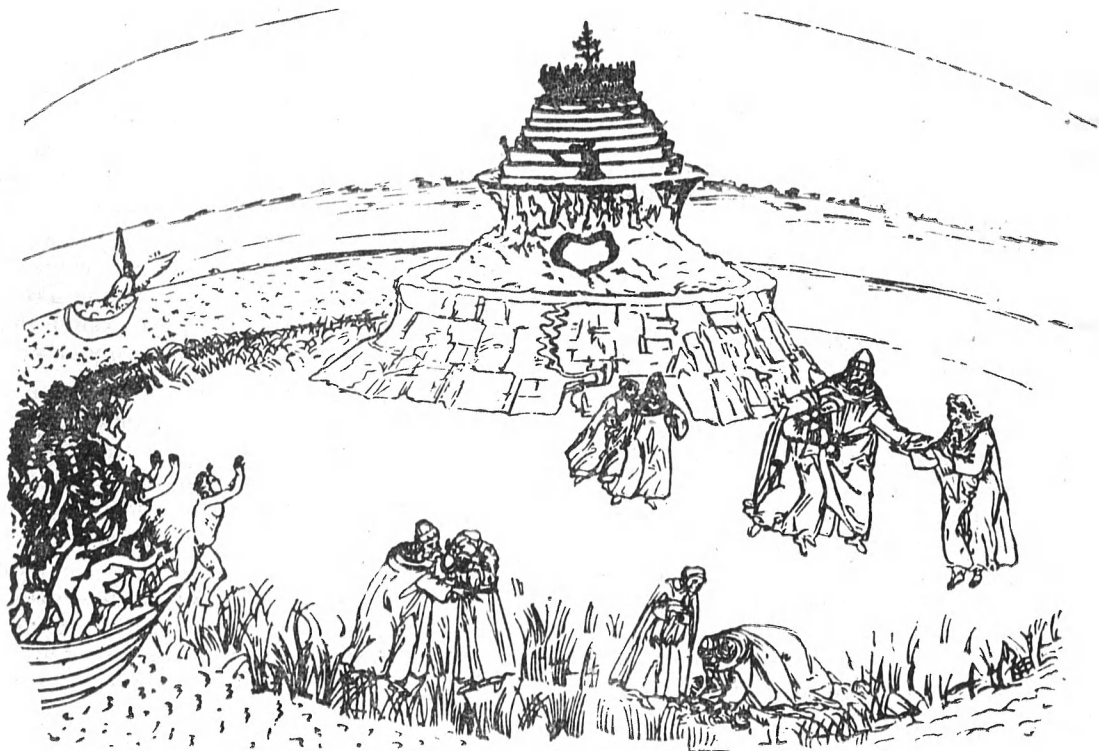
115 Зоря гонила тиховії ранні,
Вони ж од неї в далину пливли,
Де я побачив море в трепетанні.
Ми навпростець долиною пішли,
Мов ті, що загубивши шлях,
блукали,

120 Аж поки стежки врешті не знайшли.
Коли ж ми по рівнині мандрували,
Де промінь на росу уже сяйнув,
А в затінку ще краплі не зникали,—
Учитель мудрий мій траву торкнув,

125 Зволожив руки у небесні соки,
А я, коли думки його збагнув,
Заплакані йому підставив щоки,
Й живу він барву поновив на них,
Яку прогнав був пекла рів
жорстокий.

130 Ми вийшли до пустельних вод
смутних,
Що не носили на собі ні разу
Того, хто вернеться ще до живих.
Підперезав мене він там з наказу.
О чудо! Він смикнув одну з
рослин, —

135 І виросла нова така ж одразу,
Там само, звідки першу видер він.

Ботічеллі (1446—1510). Ілюстрація до «Божественної комедії». Чистилище. Пісня I.

Шоста пісня

Коли кінчиться партія у «цари»¹,
Той, хто програвсь, од люті аж
пашить,
Пригадуючи всі костей удари.
За другим же юрба канюк спішить, —
5 Цей піде перед ним, смикне той
ззаду,
А той ще зсоку ближче забіжить.
А він іде, всіх слухаючи зряду,
Щось даючи, аби прохач відстав,
І тим рятуюється, на їх досаду.

10 Отак і я обличчя повертав
У натовпі густому на всі боки
Й звільнився врешті, всім-бо обіцяв.
Там аретинець був, що меч жорстокий,
Ді Такко Гіно смерть приніс йому,
15 І той, хто впав при втечі до протоки.
Там зводив руки на мольбу німу
Молодший Федеріго й той пізанець,
Чий батько добрість виявив саму.
Граф Орсо теж був, як і смерті бранець,

¹ Цара — італійська народна азартна гра у кості.

20 Що в заздросках знайшов собі він
край
І, мовив сам, не був за гріх
вигнанець.
Кажу про П'єра деля Броса¹. Хай
Брабантська донна дбає, скільки
сили,
Щоб не потрапить до журливих
зграй!

25 Скінчивши з тіннями, які молили,
Щоб інші помолилися за них,
Аби якшвидше в рай вони ступили,
Почав я: «В одному з рядків своїх
Ти кажеш, світе мій, що не допоможе

30 Молитва проти вироків святих.
Всі ж молять тут про милосердя боже...
Невже надії їх — лише мана?
Чи я не так тебе тлумачу, може?»
А він мені: «І мисль моя ясна,

35 І їх не змилюють їх сподівання,
Коли продумати усе до дна.
Не зменшиться-бо суду владування,
Як вмить вогонь любові зробить те,
На що потрібне тут перебування.

40 Коли ж писав я слово це просте,
Молитва не могла ще гріх обмити,
Для неї ж бо чужим було святе.
Тобі високий сумнів слід спинити,
Зажди, чи не підтвердить Та тобі,

45 Хто буде істині й уму світити.
Не знаю я, чи втямив ти собі,
Що мовлю про щасливу Беатріче,
Яка тебе чекає на горбі».
А я: «Мій проводирю, йдімо швидче,

50 Я вже не стомлююся, як колись,
І тинь гори поквипитись нас кличе».
Він одповів: «Ми день іти взялись,
Скінчить гадавши вчором
затишним,
Але ці заміри нам не вдались,

55 І поки станеш на шпилі горішнім,
Той верне, хто отам за гору йде,
І засліпить тебе вогнем розкішним.
Он бачиш — там якась душа² гряде
І придивляється до нас байдуже, —

60 Хай скаже, найкоротша стежка де».
Наблизились ми. О ломбардська душе,
Яка була велична й горда ти,
Яка поважна і шляхетна дуже!
Вона без слів давала нам пройти,

65 Лиш кидала на нас свій зір
вогнистий,

Мов лев на відпочинку, з висоти.
І підійшов Вергілій променистий
І запитав про найзручніший шлях.
Вона ж не побажала відповісти,

70 Та поцікавилась, в яких краях
І як жили ми. Ледей водій промовив:
«Я мантуанець...» — раптом дух в
думках
Схопився, мов дмухнув на нього повів:
«Ти з Мантуї! Там і моє село,

75 Сорделло я!» Обняв його,
здоровив...
Італіє—рабо!³ Скорбот житло,
Судно без стерника під хуртовину!
Не владарка народів, а кубло!

Зачувши про кохану батьківщину,
80 Тинь благородна миттю підвелась
Назустріч земляку, як личить сину.
А в тебе між співгородян знялась
Ненависть, і її ростити щирю
Стіна за спільним ровом зіп'ялась.

85 Поглянь по берегах морського ширу,
Злощасна, в себе глибше увійди, —
Чи хоч куток в тобі радіє миру?
Юстиніан узду мов назавжди
Надів, і коли ж в сидлі нема
нікого, —

90 То сором був би менший без вузди.
А ви всадили б кесаря нового,
Молитвеники, до його сидла,
Якби ви бога слухались живого⁴.
Та кінь здичавів з неслухнянства й зла,

95 Бо від острог тоді став одвикати,
Як ваша цю вузду рука взяла.
Ти ж, німцю Альберте⁵, волів тікати,
Бо кінь не хоче в збруї йти твоїй,
А ти ж в сидло повинен був сидати.

100 Бодай Суддя правдивий присуд свій
На кров твою з небесних зір би
кинув,
Наочний, щоб вжахнувся наступник
твій!

Бо ти із батьком, що на тебе вплинув,
Затягнуті в зажерливості твань,
105 Дали, щоб сад імперії⁶ загинув.
Ти на Монтеккі й Капуллетті глянь,
Мональдї й Філіпескі, безтурботний,
Підозри ж бо зазнали чи страждань.
Жорстокий, глянь на згин
безповоротний

110 Твої знаті під ярмом страшним, —
І тільки Сантафьйоре не
скорботний.

¹ Дія відбувається у Передчистилищі — просторі біля моря, де точно визначений для кожного час після смерті перебувають душі перед покутиєм сходженням на гору. Автора оточують тіні загублених, які, вмираючи, встигли звернутися до бога. Скрупульозні коментатори встановили імена всіх згаданих осіб, але нам тепер ці імена вже нічого не промовляють.

² Сорделло де Вісконті, видатний поет XIII століття, який народився, як і Вергілій, у Мантуї, а писав провансальською мовою.

³ Тут починається прославлена «інвектива», сноєрідний обвинувальний акт проти сучасної поетові Італії.

⁴ Натяк на відомий євангельський вислів: «Відайте кесареви кесареві, а боже — богови», один з основних аргументів гібелінів у боротьбі проти намагання римської курії захопити державну владу.

⁵ Альберт — Альбрехт, син Рудольфа Габсбурга, як і батько, носив номінальний титул «короля римлян», але фактичної влади над Італією не мав.

⁶ Сад імперії — Італія.

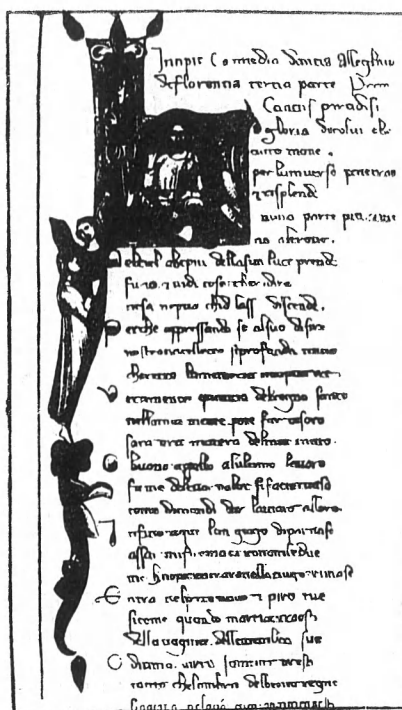

Прийди і глянь на плачущий свій Рим,
 Почуй вдовину голосбу даремну:
 «О Кесарю, чом ти не став моїм?»
 115 Прийди і глянь на всіх любов взаємну,—
 І якщо й слід чуттів до люду щез,
 Помисли про свою неславу темну.
 Хай скаже нам Юпітер, бог чудес,
 Що на землі себе дав розіпнути, —
 120 Чи позирає він сюди з небес
 Чи, може, він готується звернути
 З глибин своїх думок таке на нас,
 Чого ми й не спроможемось
 збагнути?
 Бо італійські землі довгий час
 125 Тиранів повні, й пнеться на
 Марцела¹
 Всяк ланець на чолі прихильних мас.
 Флоренціє моя! Ти будь весела,
 Тебе цей відбіг не торкнеться
 ввік, —
 Твій мудрий люд міста дивує й села!
 130 Багато хто ховати правду звик
 У серці—не дзвенів би лук у русі,—
 Твій люд кладе всю правду на язик.
 Багато хто навстріч посад спокусі

Не йде, — та не такий твій люд,
 повір:
 135 Його не кличуть — сам кричить:
 «Беруся!»
 Є в тебе гроші, є розважність, мир —
 Отож лишайсь вдоволено собою!
 Як правда це — то не страшний
 докір.
 Афіни й Спарта древньою добою
 140 За їх державність вславлені були, —
 Та не угнатися їм за тобою!
 Достойна ти найвищої хвали,
 Бо заклади тонкі, що в жовтні ткала,
 Півлистопада б ледве прожили.
 145 Чи ти полічиш, скільки ти зміняла
 Законів, звичаїв, монет, округ,
 Скількох у громадянстві поновляла?
 Коли ти в пам'яті, поглянь навкруг, —
 Побачиш, що нагадуєш ти жінку,
 150 Яка в перинах мучиться з недуг,
 Метаючись без сну й перепочинку.

З італійської переклав
 Євген ДРОБ'ЯЗКО

¹ Марцел — як і Катон, прихильник республіканського ладу в стародавньому Римі. Тут — ворог монархічної влади.

Рукопис «Божественної комедії» XIV ст.

3 книги „Нове життя“

Сонет V

Учора їхав верхи на коні.
Нудним шляхом зморився до знемоги.
І враз Кохання стрів серед дороги
в легкому подорожньому вбранні.

Воно пахолком видалось мені:
згубило пана і блукає, вбоге,
іде самотнє, дивлячись під ноги,
і очі в нього стомлені й сумні.

Воно мене гукнуло на ім'я
і мовило: «З далекого я краю.
Хоч серце віддавав мені сповна ти,

віднині іншій будеш слугувати».
І зникло. І збентежений до краю,
ніяк не міг отямитися я.

Переклав Володимир ЖИТНИК

Сонет XI

В своїх очах вона несе Кохання, —
На кого гляне, всі блаженні вмиць;
Як десь іде, за нею всяк спішить,
Тріпоче серцем од її вітання.

Він блідне, никне, збільшує зітхання,
Спокутуючи гріх свій самохить.
Гордия й гнів од неї геть біжить.
О, донни, як їй скласти прославляння?

Хто чув її, — смиренність дум свята
Проймає в того серце добротливо.
Хто стрів її, той втішений сповна.

Коли ж іще й всміхається вона, —
Марніє розум і мовчать уста,
Бо ява ця — нове й чудесне диво.

Сонет XXIV

О палігрими, ви йдете поволі,
Замислившись про нетутешній світ.
Показує знеможений ваш вид,
Що дальній шлях вам ліг на суходолі.

Чому не плачете ви мимоволі,
Ступивши в цей осад печалі й бід?
Невже ви не помітили тут слід
Тяжкої втрати, горя і недолі?

Якби почули ви слова мої,
Що серце вам в зітханнях каже й кличе.—
Ви б тут лишилися, плачучи зі втрати.

Вона померла, наша Беатріче! —
І розповідь про наглу смерть її
Така, що змусить кожного ридати.

Переклав Микола БАЖАН

АВСТРІЯ

У Відні видано багатоілюстровану «Історію австрійського театру». 65 статей, що складають цю книгу, дають уявлення про розвиток театрального мистецтва Австрії, починаючи з церковної драми XII сторіччя і до наших днів.

АНГЛІЯ

Як повідомляє журнал «Сітер уорлд», в Англії сформований новий хореографічний колектив «Лондонський балетний театр», який виступатиме водночас із всесвітньовідомим англійським «Королівським балетом» на сцені театру «Ковент-Гарден» і є його філіалом.

Провідна солістка нового колективу Белінда Райт досі працювала в «Королівському балеті», який і має зараз в репертуарі балети «Серенада» Баланчіна, «Весільний букет» і «Дафніс та Хлоя» Фредеріка Ештона.

Сцена з балету Баланчіна «Серенада» у виконанні «Королівського балету».

ШЛЯХ ТРЬОХ ПОКОЛІНЬ

Роман «Гірничий закон» вийшов уже після смерті автора, одного з видатних письменників Народної Польщі — Густава Морцінека.

Роман написаний у жанрі родинної хроніки і відтворює історію трьох поколінь польської робітничої сім'ї.

Преса відзначає, що останньому творові Морцінека притаманні найкращі риси його художньої майстерності, зокрема досконалість образу головного героя — простої, безпосе-

редньої людини. На відміну від персонажів попередніх творів письменника, Генрік, головний герой «Гірничого закону», філософськи осмислює дійсність, сприймає сучасність в її причинних зв'язках з минулим. Його особисте життя міцно пов'язане з історією рідного краю. І хоча доля Генріка далеко не легка, проте вся книга просякнута оптимізмом та вірою автора і його героя в перемогу добра та правди.

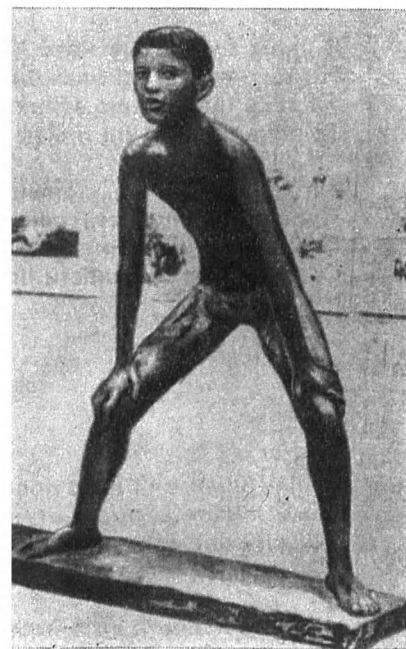
ВИСТАВКА СКУЛЬПТУР

Важливою подією в культурному житті болгарського народу стала ювілейна художня виставка, яка відкрилась у Софії. На виставці широко представлені твори болгарських скульпторів.

Відзначаючи в газеті «Народна культура» зростаючу майстерність митців, народний художник Болгарії проф. Іван Фунев зупиняється на деяких найбільш вдалих, на його думку, творах. Серед них — гармонійна групова композиція Любомира Далчева «Піонери», сповнена героїчного пафосу робота Іллі Ільчева «Перед тілом героя». Натхненню виконаний скульптурний портрет Георгія Апостола «Будівничий», ліричне погруддя «Молода жінка» Димитра Димитрова.

Високу оцінку дістали також роботи Димитра Даскалова. Найкраща з них являє собою фігуру хлопчика, що завмер в напруженому чеканні. Зовнішні виразові засоби, до яких вдається митець, гармонійно поєднуються тут з розкриттям душевного стану героя.

Аналізуючи тематичну спрямованість виставки, проф. Фунев підкреслює, що теми сучасності дедалі більше приваблюють болгарських митців.

Димитр Даскалов. Хлопчик

ЧОМУ РУДІ ГООТХЕЙН ПІШОВ З ЖИТТЯ?

Мартін Вальзер посідає особливе місце в сучасній західнонімецькій драматургії. Вже перша його п'єса «Вбік від дороги» свідчила про те, що молодий драматург не підпав під вплив модного нині в ФРН «театру абсурду», що він сміливо відтворює у своїх п'єсах реальну дійсність. Наступні дві п'єси — «Дуб і Ангора» і «Пан Кротт» були підтвердженням цього. Нещодавно Штутгартський театр поставив нову, четверту п'єсу Мартіна Вальзера «Чорний лебідь».

...Живуть десь у Західній Німеччині два колишніх лікарі СС. На їхній совісті — страшні злочини, обидва брали участь у масових знищеннях людей в гітлерівських концтаборах. Один з них — Гootхейн — після 1945 року відсидів деякий час у в'язниці, але тепер він вільний, живе під своїм справжнім ім'ям, і ніхто його не турбує, не нагадує йому про його злочинне минуле.

Другий — Лібере — живе під чужим ім'ям. Приховавши своє минуле, він працює головним лікарем в одній великій психіатричній лікарні.

Обидва лікарі — давні друзі, а їхні діти Руді Гootхейн та Ірма Лібере колись гралися разом у есесівському селищі поблизу табору смерті. Тепер Руді закоханий в Ірму. Обоє нічого не знають про минуле своїх батьків.

І ось випадково Руді знаходить старий документ свого батька, з якого дізнається про все, що від нього приховували. Руді приголомшений, він переживає глибоку душевну кризу; батьки вирішують, що він захворів на якусь складну психічну хворобу.

Старий Гootхейн відвозить сина до лікарні Лібере. Проте лікування наслідків не дає, навпаки, хвороба поглиблюється й ускладнюється. Доходить до того, що Руді вже самого себе вважає винним у злочинах фашизму і приписує собі всі вчинки батька.

Під впливом сильного нервового зворушення, Руді раптом починає з винятковою виразністю бачити картини далеких дитячих років. Ось вони з Ірмою граються разом біля високої

Сцена з п'єси Мартіна Вальзера «Чорний лебідь» на сцені Штутгартського театру.

купи сірого піску. Руді тепер з жахом розуміє, що то був не пісок, а попіл з печей, в яких спалювали в'язнів. Він намагається викликати подібні спогади також і в Ірми, але та залишається байдужою, минуле її не цікавить і не хвилює.

Тоді Руді разом з іншими хворими розіграє виставу. Відбувається щось схоже на сцену із заїжджими акторами в «Гамлеті». Злочинцям нагадують про заподіяний ними злочин. Та обидва батьки — Гootхейн і Лібере удають, ніби не розуміють, про що саме йдеться.

В розпачі Руді заподіяв собі смерть. Що ж до Ірми, то вона вирішує ніколи не згадувати минулого.

Такий зміст «Чорного лебедя».

Як зазначає критика, в п'єсі забагато ускладнених ситуацій та недомовок. Викликає певні заперечення й те, що роль обвинувача гітлерівських злочинців автор відводить чомусь психічно хворій людині.

Вистава «Чорний лебідь» викликала гостре незадоволення боннських властей.

ІТАЛІЯ

П'єр Паоло Пазоліні готує новий фільм «Дикий місіонер».

Дія фільму відбувається в одній з африканських країн, яка стоїть на порозі незалежності. Сюжет побудований на конфлікті між негром-бунтівником і білим священником.

«Мета цього фільму, — говорить Пазоліні, — ще і ще раз затаврувати расову дискримінацію».

* * *

Італійський продюсер Діно де Лаурентіс має намір створити фільм, який буде присвячений життю і праці в кіно Грети Гарбо, за сценарієм Франко Брусатті. Роль всесвітньовідомої актриси гратиме Сільвана Мангано.

Грета Луїза Гусстафссон (справжнє ім'я Грети Гарбо) дебютувала на екрані в 1922 році, а востаннє знімалася в 1942 році. Відтоді актриса, за її власним висловом, «не дозволяла екранові спокусити себе».

МЕКСИКА

Як відомо, мексиканського художника Давіда Альфара Сікейроса наразі звільнено з в'язниці.

Сікейрос знову за роботою.

Американський прогресивний журнал «Амерікен діалог», поздоровляючи художника з цього приводу, вміщує фото Сікейроса за роботою, зроблене вже після його виходу з в'язниці.

ПОЛЬЩА

Композитор Адам Свержинський закінчив роботу над оперою «Ангел помсти», в якій йдеться про події часів фашистської окупації. Новий твір прийнятий до постановки Варшавським оперним театром.

«БАЛЕТ XX СТОРІЧЧЯ»

Вже протягом кількох місяців світова преса вміщує статті, рецензії, інтерв'ю, пов'язані з постановкою балету на музику «Дев'ятої симфонії» Бетховена. Критика називає спектакль

справжнім тріумфом і навіть «революцією» у балеті.

Постановник «Дев'ятої симфонії», 37-річний французький хореограф Моріс Бежар, відомий своїми постій-

РУМУНІЯ

Зараз в РНР працює 39 драматичних, 5 оперних, 22 лялькових, 13 оперетнових та естрадних театрів, 16 симфонічних і 19 оркестрів народних інструментів.

У 1938 році в країні було лише 16 драматичних і 2 оперних театри.

У місцевостях, де живуть національні меншості, є свої театри. Так, наприклад, в Муреші, Клужі і Орадї відкриті драматичні театри, де вистави йдуть угорською та німецькою мовами.

* * *

Вийшов перший том нової п'ятидесятирічної румунської літератури, яку готує Академія Наук РНР. Подібне видання здійснюється в Румунії вперше.

* * *

Як повідомляє румунська газета «Контемпоранул», Державний драматичний театр міста Тімішоара дав сценічне життя п'єсі «Антон Панн» недавно померлого відомого румунського письменника Лучіана Благі. Життя класика румунської літератури Антона Панна, який свій обов'язок вбачав у постійному служінні народові, ще в 1945 році надихнуло Л. Благі на написання твору, що став би пам'ятником талановитому байкареві. Проте п'єса Благі одночасно підносить і актуальне питання про ставлення митця до життя і суспільства. Поставив п'єсу Янніс Беакіс, головні ролі в ній виконують актори Георгє Ляху і Каталіна Бузоану.

* * *

Румунська преса відзначила п'ятдесятиріччя з дня смерті талановитого письменника Дімітріє Ангела, відомого в історії румунської літератури, як «поета квітів». Академік Віктор Єфтіміу порівнює поезію Д. Ангела з музикою Гріга. Майже в усіх статтях, надрукованих в дні ювілею, підкреслюється, що залишилася невивченою проза Д. Ангела, і пропонується найближчим часом перевидати прозові твори видатного поета.

СЕНЕГАЛ

У грудні 1965 року в Дакарі відбудеться Всесвітній фестиваль негритянського мистецтва. Вже тепер представники різних негритянських культурних товариств Африки, США, Карибського і Тихоокеанського районів розпочали підготовчу роботу. На фестивалі буде представлено негритянське мистецтво з різних країн світу.

Фінал балету «Дев'ята симфонія».

ними шуканнями в хореографічному мистецтві.

Балет поставлений на арені Брюссельського цирку, чим Бежар підкреслив своє прагнення створити масовий спектакль.

Танцювальний колектив «Балет XX сторіччя», яким керує Бежар, створює сучасну хореографію на міцній основі класичного балету. Хореограф висловив мовою танцю ідею братерства народів, якою просякнута «Дев'ята симфонія» Бетховена.

Балет задуманий як грандіозна епічна вистава. В ній беруть участь

понад двісті музикантів та співаків і вісімдесят танцюристів з двадцяти чотирьох країн світу.

Балет іде без декорацій, танцюристи одягнуті у прості тренувальні балетні трико.

У першій частині танці символізують пробудження життя. Люди тільки починають шукати свій шлях. В темпераментних танцях синтезується безмежна людська радість. Особливо вражає номер, який виконують біла дівчина і чорний юнак: цей танець є своєрідним закликм покінчити з расизмом.

НОВИНИ ДАТСЬКОГО КІНО

Кадр з фільму «Гертруда».

Відомий датський режисер Карл Дрейер після дев'ятирічної перерви виступив з новою роботою — кінофільмом «Гертруда» за однойменною п'єсою шведського письменника Яльмара Седерберга.

Героїня фільму — розумна працююча жінка одружується із заможним чиновником. Минає якийсь час і Гертруда починає усвідомлювати, що позбавила себе особистого життя, приречла себе на сіре одноманітне життя. Вона перекоонується, що чоловік її — егоїст, який дбає лише про власну кар'єру. Між ними немає нічого спільного, вони чужі одне одному. Гертруда просить чоловіка повернути їй свободу, а коли той відмовляється, сама йде від нього.

В цей час до Стокгольма повертається з-за кордону відомий письменник. Колись Гертруда кохала його. Жінка робить спробу відновити старі стосунки між ними, але незабаром їй стає ясно, що це неможливо. Вона залишається самотня.

Дрейер виступає у своєму фільмі проти багатих міщан, проти їх цинізму і бездушності.

Думка датської критики про цей фільм формулюється в такому висловлюванні: «Цього року, ми, нарешті, випустили один добрий фільм».

В Данії вийшов також цікавий

фільм молодого режисера-дебютанта Хейнінга Карсена «Епілог». Це кіноповість про наслідки війни, про страшні травми, які вона залишає в людській психіці.

«ОСЬ НАЙПРЕКРАСНІША З ПРЕКРАСНИХ ЛЕДІ»

Під таким заголовком газета «Дейлі уоркер» вміщує рецензію на американську кінематографічну версію оперети «Моя прекрасна леді», зробленої на сюжет п'єси Бернарда Шоу «Пігмаліон».

Блискуче виконання цією актрисою ролі Елізи Дуліттл відзначає вся зарубіжна преса.

Так, рецензент журналу «Іластрітед Лондон ньюс» розповідає, що Одрі Хепберн показала блискучу май-

Одрі Хепберн в одній з перших сцен фільму «Моя прекрасна леді».

Музичний фільм «Моя прекрасна леді» випущено голлівудською фірмою «Уорнер бразерс» в режисурі Джорджа Цукора. Ролі в новому фільмі виконували ті ж самі актори, які ось уже протягом кількох років виступають у цій опереті на Бродвеї. Джордж Цукор запросив лише одну нову виконавицю — відому американську кіноактрису Одрі Хепберн, добре знайому нашому глядачеві з фільму «Війна і мир», де вона грала роль Наташі Ростової.

стерність акторського перевтілення. Окремо журнал відзначає і гру співака Рекса Гаррісона, який виконує в опереті роль професора Хіггінса.

Даючи загальну оцінку новому фільму, рецензент газети «Дейлі уоркер» Ніна Хіббін зауважує:

«Це триумф художника-декоратора Сесіля Бітона і режисера Джорджа Цукора, — хоч це зовсім не означає, що вони поліпшили оригінал, який належить перу Шоу. Втім дивись цей фільм з насолодою».

С Ш А

Режисер Джон Кассаватіс знімає телевізійний фільм «Вбивці» за оповіданням Ернеста Хемінгуея. Це буде другий фільм, знятий за цим оповіданням. У першому варіанті, знятому в 1946 році, головну роль виконував Берт Ланкастер, який тоді тільки починав свою акторську кар'єру.

* * *

В Голлівуді працюють над науково-фантастичним фільмом «Марсіанська хроніка» за романом американського письменника Рея Бредбері, який друкувався у «Всесвіті» № 5, 1962 р.

Як повідомляє преса, голлівудські кіноділки рекламують цей фільм, як «найдорожчий фільм року».

* * *

Видатний американський актор і режисер Орсон Уеллес після постановки фільму «Процес», за однойменним романом Ф. Кафки, взявся за екранізацію драми Шекспіра. Ще в 1948 році Уеллес зняв «Макбета», а у 1952 р. — «Отелло». Зараз він знімає в Іспанії історичну хроніку «Генріх IV».

Орсон Уеллес — не тільки режисер фільму, він виконує в ньому також роль Фальстафа. В інших ролях виступають відомі кіноактори Жанна Моро, Маріна Владі, Фернандо Рея та інші.

ТУНІС

Відбувся перший в історії конгрес діячів театру арабських країн. Понад сто його учасників з ОАР, Сирії, Ірану, Йємену, Саудівської Аравії та інших арабських країн протягом тижня обговорювали питання розвитку арабського театру і драматургії, підготовки акторів, вивчення досвіду європейського театру тощо.

В Тунісі утворено постійний центр, який займатиметься творчими й організаційними проблемами арабського театру, налагоджуватиме зв'язки з театральними організаціями різних країн світу.

УГОРЩИНА

Державний оперний театр у Будапешті відзначає в цьому році 100-річчя свого існування. В наші дні Будапештський театр є одним з найбільших оперних театрів Європи. В ньому працюють понад сто солістів, серед яких є чимало всесвіт-

ньовідомих співаків і артистів балету. У репертуарі театру — понад 90 оперних і балетних вистав.

ФРАНЦІЯ

Режисер Аньєс Варда закінчила роботу над фільмом «Щастя». Разом з актором Клодом Друо у фільмі знімалися його дружина і діти. — Я не намагалася дати у фільмі якесь власне тлумачення такого поняття, як щастя, — говорить Варда. — Я просто розповідаю звичайнісіньку життєву історію. Мій герой, столяр за фахом, щасливий чоловік та батько. Але випадково він зустрічається з дівчиною!... Думаєте, звичайний «трикутник»? Ні, у мене ширші наміри. Я заповзялася відтворити життя одного з передмість Парижа. Я добре знаю цих людей.

Жан-Клод Друо з дружиною і дітьми у фільмі «Щастя».

* * *

Репертуар Паризького Національного народного театру в новому сезоні збагатиться багатьма новими спектаклями. Глядачі побачать п'єсу Б. Брехта «Пан Пунтіла і його слуга Матті» у постановці кевініна театру Жоржа Вілсона. Він же працює над «Гамлетом» Шекспіра.

Готуються до постановки «Діти сонця» М. Горького та «Лютер» Дж. Осборна.

Цього року театр буде реконструйовано: будується малий зал, в якому гратимуть молоді актори. Великий зал вміщатиме 2700 глядачів, він буде обладнаний сучасною електронною театральною технікою.

ФРН

Жваві відгуки в пресі викликало рішення Гамбурзької Академії мистецтв присудити так звану Медаль миру американському негритянському письменникові Ленгстону Хьюзу за заслуги в боротьбі проти расизму. Деякі західнонімецькі газети розцінили це рішення, як недружелюбний акт, спрямований проти Сполучених Штатів.

ЗУСТРІЧІ З РІХАРДОМ ШТРАУСОМ

Австрійський диригент Карл Бем видав книгу спогадів про композитора Ріхарда Штрауса.

Найцікавіші сторінки цієї книги розповідають про ставлення композитора до нацистського режиму, про його життя у тяжкі роки фашистського панування в Німеччині й Австрії. Як відомо, гітлерівці намагалися зробити з Ріхарда Штрауса свого слухняного вірнопідданого, фашистська пропаганда навіть розповсюджувала брехливі повідомлення про особливу «лояльність» композитора. Насправді ж Ріхард Штраус ненавидів гітлерівський режим.

Карл Бем розповідає, як Штраус протестував проти переслідування прогресивних митців і діячів культури, виступав на їх захист. Цікавий випадок стався в Дрездені 1935 року, коли там готувалася прем'єра опери «Мовчазна жінка». Гітлерівці заборони

ли вказувати на афішах ім'я автора лібретто — Стефана Цвейга, книги якого були в Німеччині спалені на вогнищах. Ріхард Штраус рішуче протестував, він заявив, що негайно виїде з Дрездена. І сталося нечуване: на афішах з'явилося ім'я С. Цвейга.

Того ж таки 1935 року гітлерівці запропонували Штраусу посаду президента так званої рейхскамери музики, тобто уніфікованої спілки композиторів і музикантів. Ріхард Штраус відмовився від цієї «честі». Він не побоявся написати у своїй відмові, що робить це на знак протесту проти переслідування митців, письменників, інших діячів культури.

Розмови Штрауса з Карлом Бемом, листи композитора, наведені в книзі, дають чимало нового і цінного для вивчення поглядів Ріхарда Штрауса на мистецтво і роль митця в суспільстві.

П'ЯТЬ КАРТИН ТЬЕПОЛО

Нещодавно в Лондоні, в приміщенні посольства ОАР було знайдено п'ять полотен відомого італійського художника Джованні Баттісти Тьєполо (1696—1770). Ці твори великого венеціанця були відомі мистецтвознавцям, але протягом тривалого часу залишалося таємницею, де саме вони перебувають. Ще 1876 року французький тижневик «Ар» розповідав, що згадані п'ять полотен прикрашали один з будинків у фешенебельному районі Лондона. Відтоді доля творів Тьєполо була невідома.

Наприкінці минулого року англійський мистецтвознавець Девід Керріт, знайшовши у лондонській періодичній пресі XIX століття згадку про одне полотно Тьєполо, попросив дозволу оглянути будинок посольства ОАР. Замість однієї картини Девід Керріт знайшов там усі п'ять.

«На відстані п'ятдесяти ярдів я побачив, що це справжній Тьєполо. Картини просто кричали про це», — розповідає Девід Керріт.

Як твори Тьєполо потрапили до будинку посольства, точно не встановлено, але Керріт з'ясував, що будинок цей споруджено у 1750 році, що належав він двом аристократичним англійським родинам і був проданий 1923 року єгипетському уряду.

Мистецтвознавіці вважають, що Тьєполо спочатку створив фрески для одного з венеціанських палаццо, а

Центральне полотно Тьєполо з п'яти, знайдених у Лондоні: «Час викрадає красу».

потім ці твори були перенесені на полотно. Ці полотна і знайдено в Лондоні.

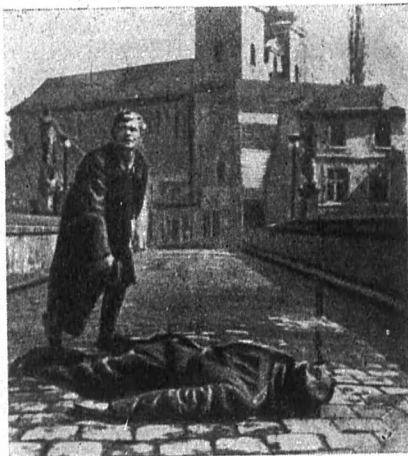
ТВІР Л. КРУЧКОВСЬКОГО НА ЕКРАНІ

П'єса Леона Кручковського «Перший день свободи» справедливо вважається кращим твором відомого польського драматурга. І хоча йдеться в ній про героїв та події, пов'язані з другою світовою війною, але, як зазначає талановитий польський режисер Александр Форд, «п'єса підносить питання, які ніколи не втрачають своєї актуальності — питання внутрішньої духовної відповідальності, особистої провини, помсти, гуманізму». Саме це і привернуло увагу Форда до п'єси.

За загальною думкою критиків, новий фільм режисера став видатним явищем у польській кінематографії.

Александр Форд розповів, що екранізація п'єси була нелегким творчим процесом, — багато сцен було написано заново. «Відступаючи від тексту Л. Кручковського, ми пам'ятали головне: треба зберегти й перенести на екран зміст твору, філософію його, дотримуючись законів кінодраматургії», — говорить режисер.

Успіхові фільму сприяла й блискавична гра акторів — Тадеуша Фієвського

Кадр з фільму «Перший день свободи».

в ролі німецького лікаря, Елжбети Чижевської в ролі Лузі, Беати Тишкевич в ролі Інги, Тадеуша Ломницького в ролі Яна.

ДОРОГОЦІННА ЗНАХІДКА

1933 року з-за колючого дроту одного з перших гітлерівських концтаборів Бергермоор вирвалася на волю знаменита «Пісня болотних солдатів», яка потім облетіла весь світ. Її створили в'язні концтабору. Текст написав німецький режисер, актор і письменник, нині художній керівник «Дейчес театр» у Берліні Вольфганг Лангхофф, музику — інший в'язень, який залишився невідомим.

Лангхофф згадує, як вдалося зберегти партитуру пісні. Роздобувши аркуш паперу і трохи чорної туші, автор музики написав ноти, перелисав на папір текст пісні. Якийсь в'язень-художник зробив на цьому ж

аркуші чудовий малюнок: постать людини, змученої, але нескореної.

Текст «Пісні болотних солдатів» був перекладений багатьма мовами, й люди різних країн співали її на знак солідарності з жертвами фашизму.

1935 року, після втечі з концтабору, Вольфганг Лангхофф написав книгу «Болотні солдати». Це була перша розповідь про страхіття гітлерівських катівень і про мужність антифашистів.

Після 1945 року Лангхофф та інші товариші марно намагалися знайти сліди того аркуша.

І ось тепер, в місті Шверіні, зовсім випадково, в одному з архівів знайдено цей дорогоцінний документ.

МОНОГРАФІЯ ПРО ЛЮМ'ЄРА

У зв'язку з 100-річчям з дня народження Луї Люм'єра товариство «Кіно — сьогодні» видало монографію, присвячену винахідникові першої кінокамери. Автор монографії — відомий кінокритик Жорж Садуль, який особисто знав Люм'єра.

Книга присвячена творчій праці піонера кіномистецтва. Садуль з любов'ю розповідає про цього устало-

леного інженера, називає Луї Люм'єра «головним творцем кіно», бо той не тільки винайшов «сінематограф», але й зняв багато цікавих фільмів.

Аналізуючи фільми Люм'єра, Садуль вказує на їх своєрідний стиль, велике пізнавальне значення.

Монографія містить багато цікавих ілюстрацій і документів.

ШВЕЦІЯ

Кінорежисер-документаліст Ервін Лейзер повідомив про свій намір поставити найближчим часом художній фільм за новим романом швейцарського письменника Макса Фріша «Мене звуть Гентенбейн», перекладений уже на різні мови і виданий також і в Швеції.

В сценарії, над яким режисер працює разом з Максом Фрішем, будуть використані деякі прийоми документального кіно.

* * *

Після тривалої перерви знову повернувся до роботи в кіно найстаріший шведський режисер Алф Сьєберг. Він знімає фільм «Острів» на дуже актуальну для нашої сучасності тему: йдеться про історію одного маленького острова, на якому мають побудувати військову базу.

Алф Сьєберг заявив, що він повертається до роботи в кіно, щоб створювати фільми, які б наперед застерігали людей від небезпеки війни.

Кадр з фільму «Острів».

ЮГОСЛАВІЯ

«Ательє 212» — так називається новий театр, що відкрився в Белграді, у приміщенні, побудованому за проектом відомого югославського театрального режисера і архітектора Бояна Ступиці.

На сцені «Ательє 212» ставитимуться виключно нові твори югославських та іноземних авторів.

Л. Грундіг, Камбоджійський пейзаж.

ПО КАМБОДЖІ І ЦЕЙЛОНУ

У нас, в Європі, літо вже давно минуло, осінь також наближалася до кінця. Але я летіла назустріч сонцю, до Південно-Східної Азії. З літака Земля здавалася зовсім маленькою, дивовижною, міста виблискували, немов дорогоцінності на оксамиті ночі, гори хотілося взяти в руки, можна було дивитися через пасма гір, через цілі країни.

Ми прибули в Камбоджу. Стояла спека, я ходила вулицями Пном-Пеня, милувалася чудовими будівлями його нового центру. З чого починати? Коли я розпочала малювати, мене оточили з усіх боків і маленькі, і дорослі камбоджійці. Вони стояли дуже тихо, і лише радісні усмішки з'являлися на

ЛЕА ГРУНДІГ,

німецька художниця

їхніх обличчях кожного разу, коли в лініях мого малюнка вони впізнавали знайомі їм риси своєї країни, її людей.

Я й досі бачу їх перед очима — широкі привітні обличчя, густе волосся, стрункі, худорляві постаті, тонкі руки. Це веселі люди — щирі й дружелюбні. Ми розуміли одне одного без слів.

На державному прапорі Камбоджі зображена дивовижна будівля. Довгий мур, а за ним — силуети трьох башт, не дуже високих, суворо симетричних. Башти здаються граціозними ка-

м'яними бутонами. Це Ангкор-Ват, найкращий храм колишньої столиці країни Ангкор, яка, напевне, з стратегічних міркувань була залишена людьми ще в XV сторіччі. Джунглі швидко поглинули це місто з його чудовими спорудами. Навіть каміння не витримало наступу джунглів. Могутні дерева розчавлювали старовинні споруди, немов горіхи. Ангкор зник на багато століть.

Приблизно сто років тому французькі вчені, дослідники і колекціонери пам'яток старовини знайшли це місце. Вони розшукали рештки чудових споруд, скульптури і рельєфи до ста метрів завдовжки. Ці рельєфи розповідали про епізоди з багатіві-

кової історії кхмерів. Дослідники відвойовували в джунглів споруду за спорудою, скульптуру за скульптурою — все, що своєю неповторною красою збагачувало скарбницю світової культури.

Ніхто не знає імен архітекторів, що проектували ці чудові лінії, імен митців, що створювали неповторні скульптури і рельєфи. Ми взагалі знаємо ще дуже мало про історію цього обдарованого народу. Колись держава кхмерів обіймала території нинішніх Лаосу, В'єтнаму, Таїланду, Малайї, і кожен король її прагнув увічнити своє ім'я в мо-

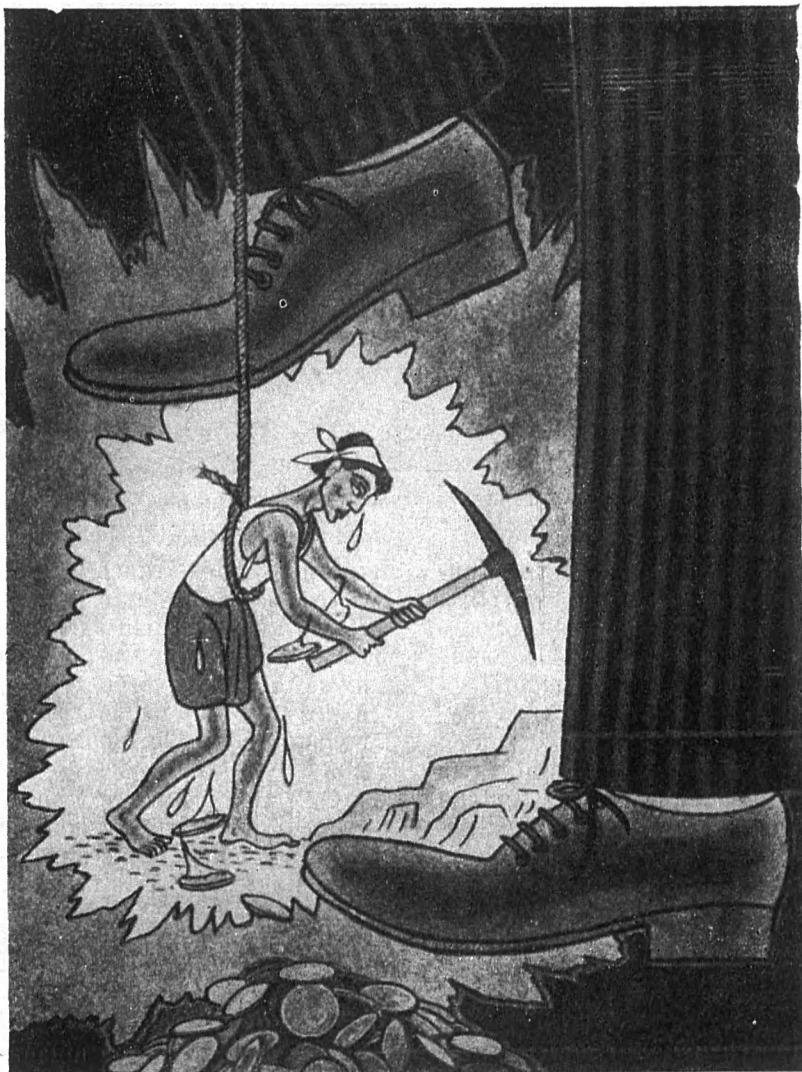
нументальних спорудах — храмах.

Найвизначнішим і наймогутнішим з цих королів був Яйярварман VII. Він визволив країну від ворогів, поширював буддизм і будував, увесь час будував. В Байоні збереглася так звана «Тераса хворого короля». Як відомо, Яйярварман VII хворів на проказу. Рельєф на терасі зображує короля серед жінок. Безліч жіночих фігур, виразні обличчя з веселими усмішками. Король також усміхається.

У музеї в Пном-Пені я побачила чудову скульптуру: стара людина сидить, заглибившись у думки. Мені по-

Чоловіки з барабанами. Робота камбоджійського художника Сам Йоена. 1960 рік.

Під чоботом капіталізму. Робота цейлонського художника М. Вінігартус. 1962 рік.

яснили, що це постать Яйярвармана VII. Простий одяг, ніяких ознак королівської влади, просте обличчя з сумними очима. Я бачила небагато творів, які б так виразно передавали глибину людської думки!

В Байоні мене зачарував своєю неповторно-прекрасною архітектурою храм. Здавалося, кожний камінь, з якого він складений, усміхається, немов людина. Колись численні башти його були вкриті золотом. Тепер все це зникло. Великі руїни загубилися в лісовій хащі.

На стінах храму народ викарбував різцем свою історію, проспівав хвалу своїй невтомній праці. Невідомі митці вирізьбили звірів і тварин, відтворили картини старовинних базарів, передали страхіття воєн. Всі ці рельєфи вразили мене якоюсь дивною силою реалізму. Вони були тут не такі витончено гармонійні як, скажімо, в Ангкорі, але також хвилювали уяву. Минуло вже понад 800 років, а вони живуть, як живе народ, що їх створив. Можна без перебільшення сказати, що саме ці рельєфи допомогли мені познайомитися з народом

Камбоджі, людьми, яких я тут зустрічала і які виявили такий великий інтерес і такі щирі симпатії до мене й моєї роботи.

На сільських і пном-пенських базарах я шукала виробів народних митців. Твори їх справді чудові, але, на жаль, деякі ремісники намагаються догоджати смакам іноземних туристів і через те втрачають свою самобутність.

Для Камбоджі, як і для Цейлону та Індії, одна з головних мистецьких проблем — це проблема поєднання культурної спадщини минулого з сучасними вимогами до мистецтва. У Пном-Пені я відвідала художню школу. Вона живиться традиціями старовинного мистецтва, і епоха Ангкори відіграє тут провідну роль. Опановуючи в школі техніку різьбярства, бронзового литва, гравірування і, звичайно, малювання, учні вчаться майже виключно на старих класичних зразках.

Але життя ставить усе нові й нові вимоги до камбоджійських митців, і вони шукають тепер сучасних форм та сюжетів.

Сотні років колоніального гноблення призвели до того, що у мистецтві країни утворилася велика й глибока безодня між минулим й сучасним. Камбоджійські селяни, в переважній більшості вважають, що чудові старовинні храми побудовані богами, а не руками їх власних предків. Дуже приємно було зустрічатися в Камбоджі з митцями, які наполегливо прагнуть наповнити свої твори новим змістом. Слід, проте, зазначити, що покупки картин і скульптур — іноземна і своя, місцева, буржуазія — вимагають від художників речей «модерних», модних. Вони чинять тиск на митців, диктують їм свою волю.

Але перемоги національно-визвольного руху дають себе відчувати і в галузі ми-

Л. Грундіг. Маленький базар.

стецтва. Цей рух дедалі міцніше пов'язує мистецтво з народними масами, волелюбними ідеями. Особливо помітно це в творчості молодих камбоджійських художників.

Нещодавно в країні була організована творча спілка художників, яку очолив молодий здібний живописець Сам Юнг. Він часто супроводив мене в поїздках по країні. Я бачила кілька його картин, написаних олією. В них, на мою думку, найбільш яскраво відбилися прогресивні традиції розвитку сучасного камбоджійського мистецтва. Я побачила свіжі ландшафти, пор-

треті людей, насамперед трударів—робітників, селян. Люди ці зображені за роботою. Сам Юнг натхненно шукає нових засобів художнього відображення визвольної боротьби свого народу.

Об'єднання митців у творчу спілку прогресивного спрямування є дуже важливою подією в культурному житті країни. Діяльність спілки сприятиме піднесенню творчої активності митців, допоможе їм зблизитися з народом, з повсякденним життям. І треба відзначити, що в цьому напрямку зроблено вже чимало.

Взагалі ж перспективи

розвитку національного мистецтва пов'язані з усією су-мою проблем, що стоять те-пер перед країною. Мені бу-ло дуже приємно побачити, що камбоджійські митці ці-кавляться культурою та ми-стецтвом соціалістичних країн. Цей інтерес часто пе-реходить у прагнення вчитися у митців цих країн. Але я бачила також і прояви мо-дерністських тенденцій у творчості деяких художни-ків.

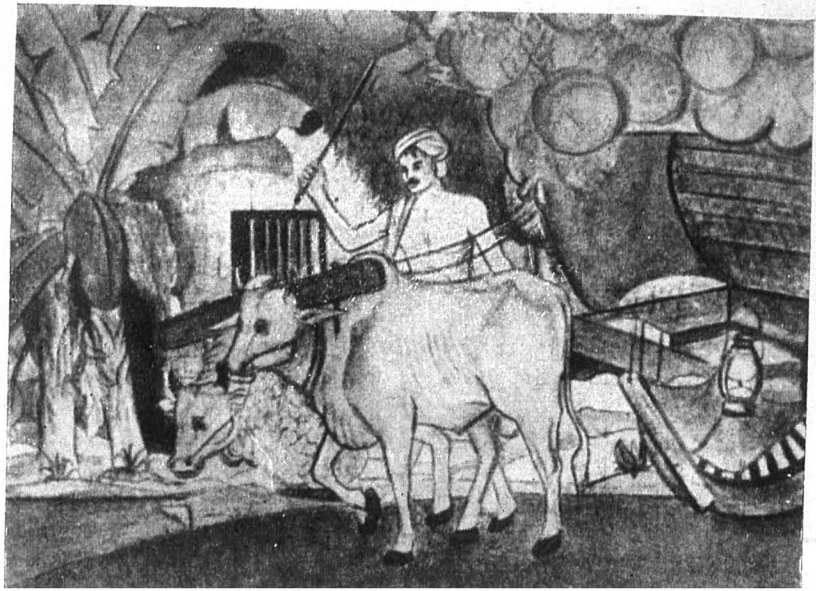
Підсумовуючи все це, хо-чу підкреслити, що процес зміцнення національної са-мосвідомості знаходить свій вплив, насамперед, у праг-ненні митців до змалювання життя свого народу і, що особливо важливо, праці простих людей. Художники Камбоджі поступово й зако-номірно переходять на шлях реалістичного зображення дійсності.

З інтересом зустріли тут виставку робіт художників Німецької Демократичної Республіки. Теми боротьби проти ядерної загрози, теми дружби народів і міжнарод-ної солідарності трудящих справляли сильне враження на одвідувачів виставки. Камбоджійські митці каза-ли мені, що роботи німець-ких художників наштовху-ють їх на пошуки нових тем для своїх творів.

* * *

На Цейлоні, де я також побувала, політичне стано-вище дуже складне, куди складніше, ніж у Камбоджі. Прогресивним силам країни доводиться вести запеклу боротьбу проти сил реакції.

На острові збереглося ба-гато пам'яток своєрідної сингальської культури. Старі міста, вирвані тепер, як і в Камбоджі, з полону джунг-лів, дають уявлення про красу і велич древніх зам-ків, храмів. Цейлон також зазнав на собі страхіття ко-лоніального режиму: і тут

По дорозі на базар. Робота цейлонського художника М. Віпулараса.

колонізатори варварськи по-грабували скарбницю старо-винного народного мистецт-ва.

В одному селі поблизу Коломбо я зустріла старого дідуся, який вмів ліпнати з глини чудові статуетки й по-суд. Гончарне мистецтво має на Цейлоні давні традиції, так само, як і мистецтво ма-сок.

У Канді вже багато років існує своєрідна художня школа. Її учнів навчають співати, танцювати, грати на різних музичних інстру-ментах, ткати і малювати.

Цейлонський уряд піклує-ться про дальший розвиток художніх ремесл. На остро-ві є чимало ткацьких май-стерень, де працюють справ-жні художники, є здібні різьбярі, гравери. Місцеві митці вчать у індійців, зо-крема найбільш обдарова-них молодих художників по-силають вчитися до худож-ньої школи в Делі. Процес індійського впливу на синга-лезьку культуру триває.

В Канді я побувала в гост-ях у одного місцевого ху-дожника. У нього затишний дім, повний різних красивих речей, вродлива дружина,

милі діти. Це хороший, об-дарований художник, але він не почуває себе щасли-вим. І я зрозуміла, що його гнітить.

Господар показав мені свої роботи. Деякі він де-монстрував з гордістю, бо в них відчувалося справжнє патхнення, а деякі із сумом відставляв убік — це були якісь абстрактні, а то й про-сто натуралістичні малюнки.

У чому ж справа? А в то-му, що художникові дово-дилося догоджати смакам деяких своїх замовників. До речі, він весь час твердив, що не бажає, як він вислов-лювався, «втручатися у по-літику». Однак йому було невтішно, що політика вже владно втручається в його творчість, не питаючи в ньо-го дозволу.

Я побувала також у ще зовсім молодого, але дуже цікавого художника Вініга-ратуе, бачила його картини, написані переважно в тра-диційному стилі. В окремих своїх роботах Вінігаратуе, хоч і в досить-таки наївній формі, та все ж порушує су-спільні проблеми, головним чином теми колоніального визиску і гноблення людей.

Отже, молодий художник, зберігаючи відданість традиціям, приходить водночас до зображення сучасного життя свого народу. Саме таким митцям, очевидно, належатиме вирішальне слово в процесі розвитку сучасного цейлонського мистецтва.

В Коломбо я зустрілася з відомим художником Віпуларасом. Він ігумен великого буддистського монастиря. Це дуже розумна і високо-

освічена людина. Його монастир є одним з найбільших центрів мистецького життя на острові. Віпуларас та його учні-ченці помітно збагачують старі традиційні форми мистецтва певними новими рисами. Навіть в малюнках на релігійні теми я бачила сильні реалістичні мотиви. Зокрема, зображення людей на цих малюнках дуже близьке до реалістичного.

Зміцнення національної незалежності, створення власної економіки, розвиток робітничого класу, розв'язання аграрного питання — все це наповнює творчість митців Камбоджі, Цейлону та інших країн Південно-Східної Азії, іноді навіть непомітно для них самих, новим змістом, новими темами, новим баченням світу.

Переклад з німецької

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ВДЯГНІТЬСЯ, ПАНОВЕ!
В Італії набуває чинності закон, спрямований проти туристів, що плутають історичні площі й вулиці в центрі Рима з річковими пляжами й лісовими галявинами. Віднині іноземним туристам буде заборонено з'являтися на вулицях у шортах, купальних та інших подібних костюмах. За перше порушення цього закону передбачено штраф, за друге — тюремне ув'язнення. Новий закон передусім адресований туристам із США та ФРН, які поведуться в Італії, як удома, або навіть гірше.

ОЦЕ СТУДЕНТКА! Найстарішою студенткою коледжу в американському місті Кембрідж (штат Массачусетс) є 96-річна місіс Дарлінгтон. Ще в минулому сторіччі після довгих сімейних дебатів їй вдалося переконати своїх батьків і одержати дозвіл на вступ до вищого учбового закладу. Але 1896 року їй довелося кинути навчання. І ось тепер заповзятлива бабуся вирішила завершити свою освіту. Вона вчиться на одному курсі з своєю правнучкою.

КУХОННА СИМФОНІЯ.
Новітні дослідження, проведені у Франції, свідчать, що кухня, обладнана найсучаснішими установками та комбайнами, загрожує домашнім господаркам тяжким нервовим розладом. Шум, який здійснюють різні кухонні пристрої та автомати, сягає 80 децибалів, а це майже дорівнює гуркоту моторів реактивних літаків, який доливає в кабінку пілота...

МАЙЖЕ ЯК В КІНО. На кордоні між Колумбією і Венесуелою стоїть будинок, розділений лінією кордону на дві половини. Його власник Альфредо Ронтардо має деякі непорозуміння з правосуддям у Венесуелі і тому, коли з боку цієї країни наближається поліцейський, він одразу переходить у колумбійську частину будинку.

«ПРОДАЄТЬСЯ ЧОЛОВІК». Коло входу до поштового відділення в англійському містечку Тотон деякий час висіло таке оголошення: «Продається чоловік, що добре зберігся. Дуже ексцентричний, але любить дітей і звіряток. Звіряток більше, ніж дітей. Згодна також на обмін. Звертатися на адресу...»

Здивованим одвідувачам поштової чиновник пояснював, що оголошення це повісила за його згодою одна з жительок Тотона, яка хоче позбутися свого чоловіка. Текст оголошення погоджений між подружжям.

ЯН ГУЩА

Ванна

Трьома сім'ями вже кілька років ми займаємо одну квартиру. І треба зазначити — відносини між нами були налагоджені добре. За весь час ми тільки два рази зверталися до міліції, а до суду подали лише п'ять заяв про незначні моральні та фізичні травми... Та загалом перемагав здоровий глузд, ідея сусідського співіснування. Тож немає нічого дивного, коли місяців з п'ять тому ми одноставно вирішили впорядкувати ванну кімнату. Треба було лише придбати і встановити саму ванну.

Дружно купили. Дружно принесли. Дружно встановили.

Та вже після кількох крапель води необхідно було з'ясувати, хто скільки витрачає води, бо ж на воду маємо лічильника. Крім того, до Малиновських почали навідуватися родичі і колеги по роботі. Теж, звісно, купатись. А тут ще так виходило, що Ягельська, діячка з Ліги жінок, мала потребу купатися саме тоді, коли я сидів у ванні, хлюпаючись у воді, неначе сом. Почалася й аморальність. Деякі жінки ходили у ванну через передпокій голі, що відвертало нашу учнівську молодь від виконання домашніх завдань.

Нікчемна ванна спричинилася до тривалих непорозумінь і запеклих сварок.

Ми знову почали бігати до міліції, знову втрутився у наше сусідське співжиття суд.

Всі ми брали це дуже близько до серця. Ходили, як неприкаяні, а дехто навіть перестав відвідувати театр.

Аж якось ота сама Ягельська, діячка з Ліги жінок, збрала нас опівдні у вищезгаданому передпокої, тобто на нейтральній території, і після довгого вступу запропонувала:

— Вміли ж бо ми жити в злагоді, коли ванни не було. Не доросли ми до ванни!

Громадяни і громадянки, викиньмо геть оце диявольське джерело тривалих чвар!

На те ж і діячка! Знайшла вихід із скрутного становища! Викинули ми ванну на подвір'я до дерев'яної комірчини. Кури в ній тепер несуться. А в квартирі панує злагода і спокій, ідея сусідського співжиття перемогла.

Коли ж треба скупатися, то всі йдуть до міської лазні. А щоб там раптом не зустрітися, ми встановили певний день на тиждень для кожної сім'ї.

АНАТОЛЬ ПОТЕМКОВСЬКИЙ

Щиросерда душа

— Я написав заяву на отримання квартири, — сказав Ковалькевич. — Прочитати?

— Ні, — відказав Безпальчик.

— Не треба, — підтримала його наша секретарка.

Але Ковалькевич наполягав. Він хотів, щоб ми висловили свою думку і допомогли краще сформулювати заяву.

— Гарзд, — погодилися ми нарешті, — читайте.

— «Заява, — почав Ковалькевич. — Дуже прошу надати мені чотирикімнатну квартиру в дачному районі, бо нинішня не відповідає моїм вимогам. З повагою — Ковалькевич». Ну, як? Добре?

— Добре, — сказав Безпальчик. — Але якось воно коротенько. Покажіть-но! — Він узяв заяву з рук Ковалькевича, побіжно переглянув і зареготав.

Тут помилка, — сказав він. — Тут написано: «До гр. Ковалькевича». Ви що, самі до себе звертаєтесь?

— Звичайно, — сказав Ковалькевич. — Тут немає ніякої помилки. Я пишу заяву на своє ім'я, це надзвичайно спрощує справу. Я спробував було писати у квартирний сектор, але там вимагають силу-силенну різних паперів і ще бозна-чого. З біса формальностей. Цілими годинами доводиться стовбичити в чергах, потрібні різні довідки, якісь печатки, якісь гербові збори. Навіщо все це мені? Я ще не збожеволів!

— Можливо, — сказав Безпальчик.

— Запевняю вас, що так краще й простіше, — сказав Ковалькевич. — Я сам зараджу собі одразу ж, без зволікань і зайвого клопоту.

— Але ж ваше рішення не матиме законної сили, — занепокоїлась секретарка, досить практична особа.

— Пані помиляється, — відказав Ковалькевич. — Я відмовлю собі, і це буде так са-

мо законно, як і рішення квартирного сектора.

Ми співчутливо подивились на Ковалькевича. Щиросерда він душа!

ФЕЛІКС ДЕРЕЦЬКИЙ

На новій дорозі життя

У нас народився син. Коли дружина повернулася з лікарні і ми розгорнули згорток, я відчув, як мене сповнює гордість. Хлопчик був хоч куди, поводився пречучо, а голос мав такий дзвінкий, що ми аж вуха позатуляли. Я поцілував дружину, і якусь мить ми мовчки милувались нашим нащадком.

— Цікаво, ким він буде? — сказала дружина.

— Знаєш, і я про це ще не встиг подумати. Треба поговорити з ким слід, нема чого часу гаяти.

Я вийшов до сусідньої кімнати і подзвонив по телефону до Каприсяка.

— Поздоровляю, поздоровляю, — почув я в трубці голос приятеля. — Ну, то як почуває себе син, добре?

— Дякую, все гаразд, — відповів я. — Нас з дружиною непокоїть хіба що одне — його майбутнє.

— Кажіть прямо.

— Чи не знайшлося б у тебе якоїсь доброї посади для нашого первістка?

— Але ж ти маєш ще безліч часу!

— Це так, але ж знаєш, як воно буває. Краще заздалегідь підшукати йому щось підходяще.

Та Каприсяк завів мову про скорочення штатів та реорганізацію своєї установи, і я подзвонив до директора Хшонкала.

— Знайшлося б, звичайно. Але це не першорядна посада.

— Скільки? — спитав я по-діловому.

— Дві тисячі і двадцять процентів премії.

Ні, я не міг погодитися на таку посаду для власного сина!

Через прочинені двері я побачив, як немовля жадібно припало до материних грудей.

— Добра прикмета, — сказав я черговому співрозмовникові. — П'є, як дракон, а у вас більшість справ вирішується через буфет...

— Ну, то як? — спитала мене дружина, коли я, нарешті, повернувся.

— Обдзвонив усіх по черзі, але справу врешті-решт владнав. Голова Мітренжак обіцяв йому посаду заступника директора.

Добра плата й автомобіль до послуг. Але натомість я маю влаштувати до себе його кузину. Ти знаєш, який це клопіт. В установі слід буде зробити деякі зміни. Кулчанку треба звільнити, Свояківну перевести на її місце. Та якось воно влаштується...

Я допоміг дружині сповити малюка.

— Боже, як багато треба потрудитись, щоб забезпечити нашим дітям безтурботне майбутнє! — зітхнув я.

ВЛАДИСЛАВ ЯКУБОВСЬКИЙ

Блакитний автомобіль

Юрек з дружиною вирішили придбати автомобіль.

— Затягнемо трохи паса, — сказали вони, — але автомобіль матимемо, і вже в цьому році.

Наступного дня Юрек кинув палити «Кармен» і задовольнявся «Екстра міцними», а Ліля, його дружина, до мінімуму обмежила видатки на перукаря.

— Ніяких прийомів, ніяких нових суконь, ніяких гарнітурів.

Через місяць я зустрів Лілю в новій шубі.

— Ви вже одмовилися від автомобіля? — здивувався я.

— Чого б це? — відповіла Ліля. — Юрек, як і раніше, заощаджує. Я теж не розтринькую, але нову шубу конче треба було купити. Стара різала б очі в новому автомобілі.

— Ви вже маєте автомобіль?

— Звідки? Але матимемо, причому блакитного кольору.

Через кілька днів ми стріли Лілю у магазині взуття. Вона вибирала голубі пантофлі. До автомобіля.

Потім пошила собі плаття-костюм з англійської шерсті. Прикупила три сукні — ранкову, пообідню й вечірню. Теж, звісна річ, під колір автомобіля. Конче необхідні були також дві нові сумочки і «м'юшкетерські» чобітки.

Але ж не годиться, щоб майбутня власниця блакитного автомобіля працювала, і Ліля залишила роботу.

А позавчора ми зустріли її з якимось незнайомим блондином на ім'я Кароль.

— А що Юрек? — спитав я Лілю. — Все заощаджує?

— Чого б це? Ми розлучилися. Юрек був такий безпорадний. Зрештою, Кароль має автомобіль, і всі речі, що я придбала, пасяють до його машини.

А Ф О Р И З М И

Будь вірним собі — матимеш вірних!

Декому й німі відповідають.

Іноді облудних пророків карбують на державних монетних дворах.

Тактовна людина вдає, що не помічає нетактовності, якої припускається.

Йому однаково — ліва кишеня чи права, аби була повна.

Коли сліпий меч прозирає, він карає з більшою насолодою.

Пам'ятай, що ти повинен мити шкіру, а не змінювати її.

Не читай вголос між рядками.

— Подивись на НІ! — переконував він. — В нього завжди є ложка дьогтю в бочці меду. А в мене! Чистий, непідробний дьоготь!

Коли, нарешті, яблуко чвар стане забороненим плодом?

Пам'ятай, що ти мусиш мати терпіння за двох — за себе і за свого шефа.

Заслужити похвалу треба після того, як її дістанеш.

Коли в кухаря хвора печінка, клієнти, бува, сидять на дієті.

Дехто збирає кошти серед своїх колег на лавровий вінок для себе.

Він не змінив поглядів, навпаки — погляди змінили його.

Нетактовно запитувати про рік народження в жінок і у так званих молодих авторів.

Герольди нових епох ладні жити в старих, аби не втратити посади.

Створімо безпечні переходи в історію для піших!

Тримає руку на пульсі з надією, що він перестане битися.

Не дуже старайся, доки не довідаєшся складу журі.

Яка застаріла статистика — один Іуда на дванадцять апостолів!

Не пиши в рукавичках, бо після тебе не лишиться ніякого сліду.

Намагайся не мати більше ворогів, ніж тобі треба.

Створено цілу літературу з нарікань на її брак.

Знає, хто дзвонить, не знає тільки, з якого косятьолу.

Якщо хочеш спочити на чужих лаврах, зачекай принаймні, поки їх знімуть з голови.

Часом з амністії більше користаються ті, хто її оголошує.

Як важко знайти дурня номінальної вартості!

Все якось вирівнюється: одні служать одразу двом панам, а інші — кожному другому.

Ікс — виняток, але з якого правила! Жодне не хоче признатися.

Не один сповідник вигадує нові гріхи, щоб мати більшу клієнтуру.

Деякі співаки своїми виступами доводять, що мають ніж на горлі.

Боїться власної тіні і власного блиску.

Коли після вистави завіса піднялася знову, здивовані глядачі побачили зовсім інших акторів, що вишли по оплески.

Вибирати менше лиху з двох! Теж мені асортимент!

Під яким знаком йде боротьба! Переважно під знаком запитання.

Одірваний від життя! То добре — принаймні, не може накоїти шкоди.

Колега Н. замовив свій портрет у натуральну величину. Знову входять в моду мініатюри.

Коли проголошуєш нову правду, намагайся мати невиразну дикцію.

Бувають лабіринти понять без виходу.

Не один критик споглядає літературу з висоти польоту домашньої птиці.

З одного боку — політика відкритих дверей, а з другого — політика крутих сходів.

Гасло для песимістів: бережи песимізм про чорний день.

Не вимахуй надто радісно крилами, бо ще, чого доброго, одірвешся від землі.

*З польської переклав
В. ЗІНЧЕНКО*

У видавництві художньої літератури «Дніпро» вийшли з друку нові переклади творів зарубіжних авторів:

АНГЕЛОВ Д. На життя і смерть. Роман. Переклад з болгарської Л. Горячко.

В романі яскраво зображено процес об'єднання всіх антифашистських сил Болгарії в період боротьби за національну незалежність країни.

В книзі як узагальнений художній образ народу введена болгарська сім'я Божина з Бісерниці, що бореться з фашизмом в умовах жорстокого терору. В цій боротьбі від рук поліцаїв гинуть старий Божин, його син — відважний і талановитий партизанський командир Марин, його сестра партизанка Сирма, його зять Панько, але сім'я Божина не скорилася, вона, як і весь болгарський народ, продовжує боротьбу...

Роман привертає увагу широкою панорамою історичних подій, пристрасною ідейною спрямованістю, майстерним зображенням дійових осіб, вірністю життєво-історичній правді.

АЧЕБЕ Ч. Втрачений спокій. Роман. Переклад з англійської В. Митрофанова.

Талановитий нігерійський письменник розповідає в своєму романі про те, яким шляхом його герой Обі Оконкво прийшов до злочину. На прикладі особистої драми цього розумного й здібного юнака автор переконливо показує згубний вплив принесеного в країну англійськими колонізаторами способу життя, а також стародавніх релігійно-кастових забобів, які ще й досі отруюють свідомість багатьох людей сьогоденної Нігерії. Роман в Радянському Союзі видається вперше.

НЕВЕРЛІ І. Хлопчина з Сальських степів. Переклад з польської В. Західного.

Ця книга — повість про пригоди російського військового лікаря в німецькому тилу в Польщі, під час Великої Вітчизняної війни. За своїм характером вона належить до творів про безстрашних сміливців, які наводили жах на ворога там, де той найменше цього сподівався, тобто далеко від фронту. Книга яскраво відтворює епізоди спільної боротьби польського й радянського народів проти фашистських загарбників.

СЕНКЕВИЧ Г. Хрестоносці. Роман. Переклад з польської С. Ковганюка.

Роман «Хрестоносці» вважається найкращим твором Г. Сенкевича. В його основу покладено історичні події, що відбулися наприкінці XIV і на початку XV століття, в роки, що передували Грюнвальдській битві, а також саму битву, яка, як відомо, закінчилася розгромом Тевтонського ордена рицарів-хрестоносців.

Книга вийшла в серії «Бібліотека світової класики».

РІЦОС ЯННІС. Поезії. Переклади з грецької І. Драча, В. Коротича, Д. Паламарчука, О. Пономарьова, Я. Мочоса і М. Сингаївського. Вступне слово, довідка про життя і творчість Янніса Ріцоса та примітки А. Білецького і Т. Чернишової.

В цій книзі представлені зразки творчості видатного сучасного прогресивного грецького поета Янніса Ріцоса, активного борця за свободу і дружбу народів. Вірші написані в довоєнний і післявоєнний час.

ТУНДЖЕР Д. Долина Кесікбель. Переклад з турецької О. Ганусця.

В книзі турецького письменника розповідається історія кохання бідака Хасана і дочки багатія, красуні Аліє. Хасан, здібний і наполегливий юнак, не раз мав нагоду забагатіти. Але він — нащадок народного месника Карахмета. Гордість і душевна сила не дозволяють йому дбати лише про власне щастя. Ця людина мучиться болями свого народу, саме на цьому й побудовано драматичну ситуацію в романі. Книга є одним з кращих творів про сучасне життя турецького народу.

ВІСНИК

ІНДЕКС 74089

1965

ВІСНИК

ЦІНА 60 КОП.